

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

70-71

19. ÉVF.

1987. MÁRCIUS-JÚNIUS

HUNG. KÖZL.	19. ÉVF.	1-2. (70-71.) SZ.	1-128. L.	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1987. MÁRC.-JÚN.
----------------	----------	-------------------	-----------	---------------------	------------------

ETO: 39+809.451.1+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

19. ÉVF.

1987. MÁRCIUS-JÚNIUS

1-2.

HUNG. KÖZL.	19. ÉVF.	1-2. (70-71.) SZ.	1-128. L.	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1987. MÁRC.-JÚN.
----------------	----------	-------------------	-----------	---------------------	------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK /
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA / PAPERS
OF HUNGARIAN STUDIES / HUNGARO-
LOGISCHE MITTEILUNGEN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hunga-
rológiai Kutatások Intézete a Tartományi Tu-
dományügyi Önigazgatási Érdekközösség tá-
mogatásával

Főszerkesztő: Molnár Csikós László

Felelős szerkesztő: Pató Imre

Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana), Bori
Imre (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék), Mirja-
na Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gi-
levszki (Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék),
Ivan Meden (Zágráb), Molnár Csikós László
(Újvidék), Szeli István (Újvidék), Ivanka Udo-
vički (Belgrád) és Utasi Csaba (Újvidék)

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények,
21000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer.

Készült az újvidéki Forum nyomdájában.

TARTALOM**TANULMÁNYOK**

Danyi Magdolna: Paul Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez	1
Hajnal Jenő: Weöres Sándor Ünnepe című szonettjének elemzése	69
Hózsá Éva: Három bekezdés elemzése a tematikus progresszió szempontjából	103

KÖZLEMÉNYEK

Csorba Béla: Hej, kubikra kőne menni (A temerini kubikostársadalom múltjából)	123
---	-----

S A D R Ź A J**S T U D I J E**

Danyi Magdolna: Prilozi proučavanju metaforских imenskih složenica	1
Pola Selana	
Hajnal Jenő: Analiza soneta Ünneп (praznik) Šandora Vereša	69
Hózsá Éva: Tri pasusa sa aspekta tematske progresije	103

S A O P Š T E N J A

Csorba Béla: Iz istorije temerinskih kubikaša	123
---	-----

INHALT

STUDIEN

Danyi Magdolna: Zur Deutung von Metaphorischen Nominalfügungen bei Paul Celan	1
Hajnal Jenő: Eine Analyse des Sonetts „Feiertag“ von Sándor Weöres	69
Hózsá Eva: Eine Analyse von drei identischen Absätzen nach dem Prinzip der thematischen Progression	103

MITTEILUNGEN

Csorba Béla: Aus der Geschichte den Dammarbeiter aus Temerin	123
--	-----

TANULMÁNYOK

ETO: 830:801.54

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PAUL CELAN (METAFORIKUS) FŐNÉVI SZÓÖSSZETÉTELEINEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

(első rész)

DANYI MAGDOLNA

a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
Közlésre elfogadva: 1986. nov. 26.

0. BEVEZETÉS

Paul Celan költői nyelvének egyik szembetűnő jelensége az újonnan alkotott (metaforikus) szóösszetételek, különösképpen pedig a főnévi (N+N) szóösszetételeknek a nyelvi rendszer (a természetes nyelvhasználat) felől tekintve idioszinkratikus létrehozása. Dolgozatomban Celan költői nyelve e szemantikailag megterhelt nyelvi-poétikai alakzatának nyelvészeti s részben irodalomelméleti (poétikai) értelmezésére vállalkozom.

Celan metaforikus szóösszetételeinek és metaforikus szó- ill. nyelvhasználatának értelmezésekor a metaforikusság jelenségét a legáltalánosabb értelemben fogom fel, olyan nyelvhasználatként értelmezem, amelyben a természetes nyelv kifejezéseihez nem a természetes nyelvhasználatban konvencionizálódott jelentésük rendelődik hozzá. Erre az általánosításra egyrészt az elemzett költői-nyelvi anyag ilyen szempontú feltérképezetlensége késztet, másrészt az a jogosnak tűnő kételyem, hogy a klasszikus retorikának a metaforára vonatkozó megállapításai a modern költői nyelvhasználat esetében szűknek mutatkoznak. Már a Celan költészetével való olvasói ismerkedés, az intuitív olvasói tapasztalatok során kísértett a kérdés, hogy e hermetikus költői nyelvhasználat, amelyben a *megnevezés* problémáját elsődlegesnek látom, konkrét nyelvi-poétikai alakzatai felfoghatók-e metaforáknak a szó klasszikus értelmében, vagy pedig a nem szó szerinti nyelvhasználat egy olyan jelenségével állunk szemben, amelyet csak a pontosabb megnevezés (elméleti tisztázottság) híján mondhatunk metaforáknak.

Ez a dolgozat hihetőleg nem válaszolja meg e kérdést, de Celan „metaforáinak” funkcionálását jellemezve, szövegbeli funkcionálásuk (a jelentéshez jutás módjának) nyelvészeti leírására törekedve talán hozzásegít e számomra elsősorban jelentéstani kérdés szabatosabb megfogalmazásához.

Másrészt a konkrét elemzések során különbséget teszek a *figuratív*, a *metaforikus*, a *metonimikus* és a *szimbolikus* szó- ill. nyelvhasználat között. A figuratív nyelvhasználatot mint egy kifejezés olyan átvitt értelmű

használatát értem, amelynek az átvitt értelme a nyelvközösségben mintegy meghonosodottnak, lexikalizálódottnak tekinthető. A metonimikus nyelvhasználatot a klasszikus retorika meghatározása értelmében fogom fel. A szimbolikus nyelvhasználatot olyan nem szó szerinti értelemben vett közlésmódnak tekintem, amelyben a szimbólunként használt (szimbólummá fejlesztett) kifejezés egy összefüggő eszmerendszer emblematikus értékű/értelmű elemeként funkcionál. Mindazt, ami nem azonosítható e szóképekkel (s természetesen a többi konkrét szóképpel), de a *jelentés-átvitel*, *jelentésbővülés*, *jelentésváltozás* nyelvi-szemantikai folyamatának a hordozójaként/megtestesítőjeként tekintendő, az általánosítás (retorika) elméleti tisztázatlanságának a kockázatát vállalva: *metaforának* nevezem.

Dolgozatom első fejezetében a német nyelvű N+N típusú szóösszetételekre vonatkozó azon német nyelvű nyelvészeti ill. szövegnyelvészeti szakirodalom (kritikai) ismertetésére vállalkozom, amelyek valamiképpen a segítségemre voltak Celan újonnan alkotott szóösszetételeinek nyelvészeti tipologizálásában és leírásában, s ezt megelőzően azoknak a nyelvészeti vonatkozású kérdéseknek a megvilágításában, amelyek az összetett szavak megértése, használata és létrehozása során felmerülnek. A meglehetősen terjedelmes nyelvészeti szakirodalom „megszűrésekor” az vezérelt, hogy a felmerülő kérdéseknek s azok megválaszolásának egyfajta keresztmetszetét nyújtva érzékeltethessem mindazokat a nyílt elméleti jellegű kérdéseket, amelyekkel a különböző grammatikaelméletek sorra konfrontálódtak, s amelyek még a lexikalizált szóösszetételek grammatikaelméleti és szemantikaelméleti megközelítéseiben is többször hipotézis formában kerülnek megválaszolásra – így jutva el a nem lexikalizált, az *ad hoc* és a *metaforikusnak* nevezett szóösszetételek leírásakor és szemantikai értelmezésekor felmerülő nyílt kérdésekhez.

A metaforikus szóösszetételek leírása során felmerülő általános jellegű kérdésekről szólva, ha vázlatosan is, de utalok azokra a metaforaelméleti megközelítésekre, amelyeket a magam metafora értelmezésében követek.

Dolgozatom második fejezetében egyrészt bemutatom az elemzésre váró nyelvi anyagot, másrészt igyekszem megfogalmazni azokat a nyelvészeti ill. szövegnyelvészeti szempontokat, amelyek a szóösszetételek nyelvészeti tipologizálásához hozzásegítettek.

E fejezet központi részét természetesen a megfigyelt szóösszetétel típusok s az egyes szóösszetételek értelmező leírásai alkotják.

Az elemzésekkel kapcsolatosan szükségesnek tartom megjegyezni, hogy magam ugyan egy, a Celan költői életművében és a Celan szakirodalomban járatos olvasónak tartom, ám elemzéseim mégis meghatározó jellegűen és tudatosan vállalva *egy versolvasónak* az értelmezési, a szövegekhez való jelentés hozzárendelési kísérletét mutatják. (Nem mond ennek ellent, hogy az elemzések poétikai tanulságait az egyéni költői nyelvhasználat ill. a költői életmű összefüggésrendszerében igyekszem láttatni.)

Dolgozatom befejező részében vázolom azokat a legfontosabb jelentéstani ill. irodalomelméleti kérdéseket, amelyek az empirikus kutatás során felmerültek.

Végezetül itt köszönöm meg, hogy lehetőségem volt Bielefelden ösztöndíjasként posztgraduális tanulmányokat folytatva szövegnyelvésszettel, metaforaelmélettel s nem utolsó sorban Paul Celan költészetével foglalkozni, s külön köszönöm mentorom, Prof. PETŐFI S. János értékes segítségét.

I. A FŐNÉVI SZÓÖSSZETÉTELEK MEGKÖZELÍTÉSE

1. A főnévi szóösszetételek szerkezete és szemantikai tipologizálhatósága (a nyelvészeti szakirodalom áttekintése)

1.0. A szóösszetételek a német nyelvben rendkívül gyakoriak, úgy is mondhatnánk, a német nyelv kiválóan alkalmas szóösszetételek alkotására. A szóösszetételek tanulmányozásának meglehetősen nagy nyelvészeti irodalma van, én ezekből csak a munkám szempontjából valamiképpen lényeges tanulmányok ismertetésére szorítkozom.¹ Ez azt is jelenti, hogy csupán a főnévi szóösszetételek (N+N) megközelítéseire, melyek kétségkívül a leggyakoribbak a német nyelvben.

A szóösszetételek megközelítésekor abból az általános felfogásból indulok ki, hogy a szóösszetétel a szóhoz hasonlóan *lexikai egységként* viselkedik a nyelvhasználatban, e lexikai egység szerkezetének a feltárásakor azonban néhány alapvető kérdés merül fel, mégpedig a szóösszetétel szintaktikai tagolhatóságára vonatkozóan, melyek egyúttal implicite tartalmazzák a szóösszetételek megértésének a kérdését is.

A legáltalánosabb az a felfogás, miszerint a szóösszetétel egy szintagmatikus szerkezetet alkotó lexikai egység, vagyis, hogy a meghatározó (determinans) és a meghatározott szó (determinatum), másképp, alapszó között valamilyen szintaktikailag értelmezhető kapcsolat áll fenn, ahogyan már Karl Brugman² írta: a szóösszetételek a mondatstruktúrából vezethetők le. Hasonlóképpen általánosnak tekinthető az a szemlélet, mely szerint a német nyelvben *szabályszerűen* a szóösszetétel utolsó tagja az *alapszó*, mely döntő úgy a szójelentés, mint a szó osztályozásának a meghatározásában. Így pl. a BLUMENVASE (virágváza) szükségszerűen egy *váza*, melynek valami köze van a virághoz: a virághoz való viszonylatában meghatározott. Jól mutatják e szabály érvényességét azok az összetett szavak, melyek összetevői formálisan felcserélhetők, pl. a ROTWEIN (vörösbör) és a WEINROT (borvörös) szóösszetételek, melyek esetében a ROTWEIN egy *borfajtát* jelöl, míg a WEINROT a *vörös színnek* egy speciális, a vörösbör színére hasonlító változatát. A meghatározó tag tehát a meghatározott tag *előtt* áll, s ez utóbbi tekintendő az alapszónak.

Hogy ez a szabály a metaforikusnak tekintett szóösszetételek esetében is érvényesül-e, az kutatásom egyik részkérdését jelenti majd.

Tartalmi szempontból nézve az alapszó – logikai értelemben – gyakran a *fajt* jelöli (genus proximum), míg a meghatározó szó a jelleget (differentia specifica), pl. a következő szavak mutathatják ezt: STREICH-

INSTRUMENT (vonós hangszer) és BLASINSTRUMENT (fúvós hangszer), amikor is mindkét összetétel egy fajtára utal történetesen a hangszerek fajára, s a meghatározó tagok (STREICH- ill. BLAS-) e hangszerek különbözőségének a jellegét adják meg.

A tartalmi elemzést megkönnyíti, ha a szóösszetétel tagjai között formális-grammatikai viszony ismerhető fel, amely a szintaktikai szerkezetre utal vissza, pl. a FREUNDESHAND a barátnak a keze, a STAATSBÜRGER az államnak a polgára az összes politikai jogokkal és köteleességekkel. Az -es vagy -s birtokjel mellett azonban egyrészt alig találunk olyan grammatikai kötőelemeket, melyek az összetett szó tagjai közti szintaktikai kapcsolat jellegét grammatikailag kifejeznék³, másrészt a birtokjel gyakran ambivalens szemantikai viszonyt jelöl, így pl. a STAATSBEGRÄBNIS nem az államnak az eltemetése, hanem – a Wahrig Deutsches Wörterbuch⁴ értelmezése szerint – egy magas rangú személyiségnek államköltségen való ünnepélyes, nyilvános eltemetése.

A szóösszetételek legtöbbszörében a meghatározó szó és az alapszó közötti kapcsolat formális-grammatikai eszközökkel jelöletlen, ami megnehezíti kapcsolódásuk szintaktikai jellegének a megállapítását, úgy is mondhatni, a szintaktikai kapcsolat semlegesítődik, melyet, ha a kérdéses szóösszetételt megértjük, gondolatban ki kell egészítenünk. Így pl. a BLUMENSTRAUSS (virágcsokor) szóösszetételt virágokból álló csokornak fogjuk fel – Strauss von Blumen –, a DAMENSCHNEIDER (női szabó) szóösszetételt olyan szabónak, aki hölgyek részére varr – Schneider für Damen –, vagyis az alapszó és a meghatározó szó közti viszonyt szintaktikai feloldásakor *prepozíciókkal* (am, an, auf, aus für, gegen, im, in, mit, vor, wie, zum) való körülíráshoz kell folyamodnunk. E körülírások gyakran eredményesnek mutatkoznak, így a már említett példák mellett a JULIHITZE (júliusi forróság) szóösszetételben csak arról a forróságról lehet szó, amely július hónapjára jellemző (Hitze im Juli), vagy a SEIDENKLEID (selyemruha) csak olyan ruha lehet, amely selyemből készült (Kleid aus Seide). Sokszor azonban nem állapítható meg egyértelműen az összetevő tagok közti szintaktikai kapcsolat, ami a szóösszetételek jelentésbeli többértelműségéhez vezet. Másrészt sok összetett szó esetében a szóösszetételeket olyan új eszközként kell felfogni, amelyeknél az összetevő tagok jelentése időközben megváltozott, s így a szóösszetétel nem egyszerűen az összetevő tagok jelentésének valamilyen összege, pl. az ASCHENBECHER (hamutálca; szó szerint: hamuserleg) nem *Becher* a szó mai értelmében. Másrészt pl. a FENSTERBANK szóösszetétel alapszáva, a -BANK a szóösszetételben nem jelenti a mai nyelvhasználatban érvényes egyik jelentését (pad; bank) sem, ennek ellenére a szóösszetételben magában konvencionalizálódott jelentése minden német vagy németül tudó egyén számára egyértelmű (a magyar ablakpárkánynak felel meg).

Ismét másfajta jelentésmódosulás következik be pl. a MUTTERSPRACHE (anyanyelv) szóösszetételben. Mindenki számára egyértelmű, hogy e szó jelentése nem egyszerűen az „anyának a nyelve”, hogy a szóösszetételben egyféle jelentésbővülés következett be az „anya” szót illetően.

Külön kérdést jelent az újonnan alkotott, nem lexikalizált szóösszetételek megértése, mellyel később külön is foglalkozom, minthogy dolgozatom igazi tárgyát ezek alkotják. Itt a DUDEN – Grammatik der deutschen Gegenwartssprache⁵ példamagyarázatát ismertetem. A DUDEN

egy újságcikk címét idézi: „*Atombefragung in Bremen beschlossen*”, amelyben az ATOMBEFRAGUNG szóösszetétel jelentése csak az események ismertetése során világosodik meg, vagyis az, hogy valójában ATOMVOLKSBEFRAGUNG-ról van szó, azaz a brémai lakosságnak az atomfegyverekkel való felfegyverkezést illető népszavazásáról (Volksbefragung über Atomwaffen). A törléses redukcióval alkotott szóösszetétel megértéséhez tehát nem elegendő (amennyiben ez egyáltalán mindig lehetséges) a szintaktikai kapcsolat felállítása, hanem a szöveggörnyezet ismerete szükségeltetik.

(Itt jegyzem meg, hogy német nyelvű szóösszetételekről s a német nyelv használatának a logikájáról lévén szó, a magyar nyelvre fordításuk olykor nehézségekbe ütközik, hiszen ugyanazt a tartalmat a magyar nyelv többször másként fejezi ki. Fordításaim tehát kifejezetten tájékoztató jellegűnek szánom.)

1.1. A főnévi szóösszetételekkel foglalkozó munkák közül elsőnek a DUDEN rendszerezését ismertetem:

a) *A meghatározó szó egy birtokos jelző*

Das FEINDESLAND ist das Land des Feindes.

(Az ellenség országa az az ellenség országa.)

Das VATERHAUS ist das Haus des Vaters.

(Az apai ház az az apa háza.)

HUNDEZÜCHTER sind die Züchter von Hunden.

(A kutyatenyésztők azok kutyák(nak a) tenyésztői.)

A DUDEN megjegyzése szerint az utolsó példában a birtokos jelző helyén a *von* által kifejezett prepozíciós jelző áll, mely esetenként jelölheti a birtokviszonyt is.

Szükségesnek mutatkozik itt még egy megjegyzés. A második példában a VATERHAUS szóösszetétel jelentése nem egyszerűen „az apa háza”, függetlenül attól, hogy Halász Előd Német–magyar szótára „apai/atyai ház”-nak is fordítja a szót. A meghonosodott mai nyelvhasználat értelmében a VATERHAUS az a ház, amelyben valaki született ill. felnőtt, ahogyan – s még kifejezettebben – a VATERLAND szóösszetétel jelentése sem az „apa országa”, hanem az az ország, amelyben valaki született ill. felnőtt, vagyis a haza. A DUDEN a birtokos jelzői kapcsolatot a leggyakoribbnak mondja a főnévi szóösszetételekben, ám ez csak azzal a korrekcióval érvényes, hogy a birtokos jelzői kapcsolódás **szerkezeti jellege sokszor merőben formálissá vált**, s nem vezet el bennünket a szókapcsolat megértéséhez.

b) *A meghatározó szó egy prepozíciós jelző*

1. *Prepozíciós tárgyra utaló prepozíciós jelző*

Der BERUFSTOLZ ist der Stolz auf den Beruf.

(A szakmai büszkeség az a szakma iránti büszkeség.)

Die UNFALLVERSICHERUNGSPFLICHT ist die Versicherungspflicht gegen Unfall.

(A balesetbiztosítási kötelesség az a baleset elleni biztosítási kötelesség.)

Die MILCHKANNE ist die Kanne für Milch.

(A tejeskanna az a tejnek / tej számára való kanna.)

Die POCKENERKRANKUNG ist die Erkrankung an Pocken.

(A himlőbetegség az megbetegedés a himlőben.)

2. *Prepozíciós körülményekre utaló prepozíciós jelző*

Anyag:

Das Kleid *aus* Seide ist das SEIDENKLEID.

(A selyemből való ruha az *selyemruha*.)

Helyzet vagy irány:

Ein Bad *an* der See ist ein SEEBAD.

(A tenger melletti fürdő az *tengeri fürdő*.)

Idő:

Die Hitze *im* Juli ist die JULIHITZE.

(A forróság júliusban az *júliusi forróság*.)

Ok:

Tränen *aus* Freude sind FREUDENTRÄNEN.

(Az örömből ejtett könnyek azok *örömkönnyek*.)

Cél:

Ein Schirm *gegen* den Regen ist ein REGENSCHIRM.

(Az eső elleni ernyő az *esernyő*.)

Eszköz:

Ein Rennen *mit* dem Bob ist ein BOBRENNEN.

(A bobbal való verseny az *bobverseny*.)

Mód:

Eine Nase *wie* eine Gurke ist eine GURKENNASE.

(Az uborkára hasonlító orr az *uborkaorr*.)

A DUDEN megnevezése ez utolsó példánál félrevezető, hiszen a szóösszetételben a módhatározói értelmezői kapcsolat helyett egy hasonlítás-sal élő kapcsolatlétesítésről van szó.

A DUDEN megemlíti még azt a nyelvhasználatot, mely szerint az összetett szó helyett gyakran jelzői szerkezettel fejeződik ki ugyanaz a tartalom, pl. ABENDKONZERT helyett *abendliches Konzert* szerkezettel élnek (a magyar nyelvben csak ez utóbbit használjuk: *esti hangverseny*). A jelzői szerkezetek és a szóösszetételek között azonban sokszor nemcsak stilisztikai árnyalatokat kifejező különbségek vannak, hanem jelentésbeliek is. Így pl. a WINTERLANDSCHAFT (téli táj) és a *winterliche Landschaft* (téli/télies táj) nem feltétlenül ugyanazt jelenti, ez utóbbi a „téli-es táj” jelentését is magában foglalja, vagyis olyan tájat, amely a téli tájra – a WINTERLANDSCHAFT-ra – csupán emlékeztet.

c) *A meghatározó szó egy név*

1. *Osztályozó szóösszetételek:*

Diese Sonate stammt von Beethoven. – Dies ist eine BEETHOVENSONATE.

(Ez a szonáta Beethoventől származik. – Ez egy *Beethoven-szonáta*.)

2. *A szóösszetétel maga is név:*

Das SCHILLERTHEATER ist ein Theater, der nach Schiller benannt ist.

(A *Schiller-színház* az egy színház, melyet Schiller után neveztek el.)

3. *Szintaktikai kapcsolódás helyett szóösszetétel:*

BRANDTBESUCH in Amerika (*Brandt-látogatás* Amerikában) a Brandts Besuch in Amerika (Brandt amerikai látogatása) helyett.

Ez utóbbi csoport szóösszetételeiben az a zavaró, hogy valami egyszerű, múltkinyat mint tartóssat, maradandót fejezne ki. Ezek a szóösszetételek olykor félreértésre is alkalmat adnak, pl. az Adenauers

ROMREDE jelentheti Adenauernak Rómában megtartott, vagy pedig Rómáról szóló beszédét is.

- d) A meghatározó szó egy tárgynak, egy körülmény kiegészítőnek vagy egy mellékmondatkal kifejezett körülménynek felel meg
 Eine Biene, die Honig sammelt, ist eine HONIGBIENE.
 (A méh, amely mézet gyűjt, az *mézelő méh*.)
 Ein Messer, mit dem man Fisch ißt, ist ein FISCHMESSER.
 (A kés, amellyel halat esznek, az *halkés*.)
 Ein Flugzeug, das auf dem Wasser landet, ist ein WASSERFLUGZEUG.
 (Egy repülő, amely a vizen landol, az *vízirepülő*.)

- e) A meghatározó szó egy alanyi kiegészítésnek felel meg
 Dieses Land ist meine Heimat. – Dies ist mein HEIMATLAND.
 (Ez az ország a hazám. – Ez az én *szülőhazám*.)

) *Kopulatív szóösszetételek*

Eine HEMDHOSE ist ein Kleidungsstück, bei dem Hemd und Hose eine Einheit bilden.
 (Egy *ingnadrág* az olyan ruhadarab, melynél az ing és a nadrág egy egységet alkot.)

g) *Módosító szóösszetételek*

A meghatározó szó egy módosító elem, mely az alapszó tartalmát nyomatékositja, fokozza: HUNDEKÄLTE (kutyahideg), HÖLLENQUAL (pokoli kín), BOMBENSTIMMUNG (bombahangulat).

Anélkül, hogy a DUDEN rendszerezésének az ellenőrzésére vállalkoznánk, szembevetnő a rendszerezés szempontjainak, mégpedig a formális-grammatikai és a szemantikai megközelítés szempontjainak a keveredése az osztályozásokban. Különösen problematikusnak látszik – a már említett birtokos viszonyt jelölő csoport mellett – az utolsó csoport, melynek meghatározásánál elmarad a szintaktikai elemzés. Ezt megkísérelve ugyanis a példaként felírt szóösszetételek nehezen hozhatók közös nevezőre, legfeljebb az első kettő, melyet egyfajta *hasonlító* szószerkezetnek mondhatnánk: a HUNDEKÄLTE olyan hideg, amelyet a kutya sem bír el. – A HÖLLENQUAL olyan kín, amelyet a pokolban levők éreznek. A fokozás, a nyomatékositás egy asszociatív hasonlító mellérendelés útján jött létre. A harmadik példaszó viszont olyan jelzői szerkezetnek fogható fel, amelyet a nyelvhasználat konvenciója hitelesített. A „bomba” jelentésű *Bombe* főnév továbbképzett alakjának köznyelvi jelentése a „pompás”, „nagyon jó” jelzői értelmezők; a szóösszetételt a „nagyon jó hangulat” jelentéssel a figuratív köznyelvi használat hitelesítette.

Ezzel viszont eljutottam egy később tárgyalandó kérdéshez, ti. ahhoz a kérdéshez, hogy vajon minden szóösszetételnek rekonstruálható-e a szintaktikai struktúrája, s ezt megelőzően, hogy milyen grammatikaelmélet teszi lehetővé a szóösszetételek szintaktikai-szemantikai struktúrájának egységben való vizsgálatát.

1.2. Wolfgang Motsch a generatív-transzformációs grammatika elméleti keretében foglalkozik a főnévi szóösszetételekkel.⁶ Úgy látja, hogy a mélystruktúra definiálása lehetőséget nyújt e szóösszetételek transzformációs szabályok útján történő leírására, azaz a sajátos struktúrájú szó-

nyesül a jelzői mellékmondatok alapvető feltétele: tartalmazniuk kell egy olyan névszót, amely referencia-azonosságban áll a jelzői mellékmondat összetevő névszójával. E forma alapján szabatosan feltehető az a lényeges kérdés is, hogy milyen igék szolgálnak a beágyazott mondat alapjául, s hogy ebben a mondatban a szóösszetétel főnevei milyen helyzetet foglalnak el. Pl. a BIENENHONIG (méh méz) és a HONIGBIENE (mézelő méh) szóösszetételek visszavezethetők olyan struktúrákra, melyek egy *erzeugen* (létrehozni) igét tartalmazó jelzői mellékmondatot foglalnak magukba:

[(Honig)_N (Bienen erzeugen Honig)_S]_{NP}
[(Méz)_N (a méhek létrehoznak mézet)_S]_{NP}

[(Biene)_N (Biene erzeugt Honig)_S]_{NP}
[(Méh)_N (a méz mézet hoz létre)_S]_{NP}

Az első esetben a második összetevő tag a beágyazott mondat tárgyára megy vissza, az első összetevő tag pedig ennek alanyára; a második esetben a második összetevő tag a beágyazott mondat alanyára, az első összetevő tag pedig a tárgyra megy vissza.

Föltételezhető, hogy a főneveknek a beágyazott mondatban betöltött helyzete a feltételezett ige szabatos és szelektált osztályozásával nyert jegyekkel függ össze. Ez nem jelenti azt, hogy a szóösszetételek létrehozásánál a mondatbeágyazást illetően semmilyen korlátozás nincs. Egy sor tény igazolja a megállapítást, hogy a jelzői mellékmondatok összetevőinek az eliminálási lehetősége nem tetszőleges. Más szóval, nem mindegyik korrekt jelzői mellékmondat szolgálhat alapul egy szóösszetétel levezetéséhez, így például a tagadó mellékmondatok redukciója nem lehetséges:

HOLZHAUS ≠ Haus, das nicht aus Holz hergestellt ist
(*faház* ≠ ház, amely nem fából készült)

Emellett további kutatásra vár, hogy az idővonatkozások, a modális elemek, valamint a szóösszetétel első tagját képező főnév alárendeltségének a körülhatárolása szükséges-e. Értelmezhető-e pl. a WASSERGLAS (vízespohár) „pohár, amelyben a beszédaktus időpontjában víz van” jelentéssel? Motsch lehetségesnek tartja ezt, s a körülhatárolásokat egyedül a lexikalizált szóösszetételekre vonatkoztatva látja érvényesnek. Minthogy a szakirodalomban leggyakrabban lexikalizált szóösszetételek elemzésére kerül sor, ezért tűnik úgy, mintha a szóösszetétel első főnévének alárendeltsége tekintetében grammatikai korlátozások lépnének fel. A szóösszetételek spontán alkalmazását tekintve ez legalábbis kérdésesnek tűnik.

Motsch a főnévi szóösszetételek transzformációs levezetésének több lehetőségét vázolja, ezek közül a leginkább célszerűnek azonban azt tartja, ha a főnévi szóösszetételek leírásánál sajátos igék vagy igeosztályok kerülnek alkalmazásra. Nem minden ige, amely a főnevet illetően eleget tesz a szabatos és szelektív osztályozási feltételeknek, tételezhető fel. Az individuális igék helyett igeosztályok hozandók létre, a transzformációs szabályok alkalmazásával. A transzformációs szabályok alkalmazásának feltételeit azoknak a jegyeknek a megfogalmazása teszi lehetővé, amelyekkel az igének rendelkeznie kell, hogy a szabályoknak eleget tegyen. Ezáltal hozhatók létre az igéknek az osztályai és alosztályai. Minden ige, amely valamely osztályhoz tartozik, további szintaktikai és szemantikai információkat tartalmazhat. Így pl. a ZEITUNGSJUNGE (újságosfiú), BRIEFBOTE (levélkézbesítő), MILCHMANN (tejesember), FISCHFRAU (halas-

asszony) szóösszetételek létrehozhatók egy transzformációs szabály által melynek strukturális leírása kimeríti pl. az *austragen* (kihordani), *vertreiben* (árusítani), *verkaufen* (eladni), *fortschaffen* (elszállítani) igéket. Egy ilyen elemzés többek között azt mutatná meg, hogy pl. a ZEITUNGS-JUNGE olyan mélystruktúrára vezethető vissza, mely a következő szintaktikai struktúrák alapjául szolgál:

Junge, der Zeitungen austrägt (fiú, aki újságot hord ki)

Junge, der Zeitungen verkauft (fiú, aki újságot ad el)

Junge, der Zeitungen vertreibt (fiú, aki újságot árul)

Junge, der Zeitungen fortschafft (fiú, aki újságot szállít)

Motsch szerint az igei alosztályok körülírással jellemezhetők, mégpedig olyan körülírással, mely a strukturált jegyek komplex reprezentációját adná. Az azonban, hogy mely jegyek használhatók fel a körülírásban, s hogy egy komplex szimbólum struktúrája hogyan kell kinézzen, egyelőre mind elméletileg, mind gyakorlatilag tisztázatlan.

A mélystruktúrát illetően Motsch az N+N típusú szóösszetételeknek a következő típusait különbözteti meg:

Szóösszetételek, melyek jelzői mellékmondata olyan igéket tartalmaz, amelyek „az alany tesz valamit a tárggyal” igei szerkezettel írhatók körül. Ennek az osztálynak az igei feltételezik a tárgyat. A jelzői mellékmondat főnévének a grammatikai funkciója alapján a következő szóösszetétel fajták írhatók le:

- (i) Az első tag a jelzői mellékmondat alanya, a második tag a tárgya, pl. WINDMÜHLE (szélmalom)
- (i') Az első tag a tárgy, a második tag az alany, pl. ZEITUNGS-JUNGE (újságosfiú)
- (ii) Az első tag a tárgy, a második tag egy helyhatározó. Az alany eliminálódik. Pl. SCHUHLADEN (cipőbolt)
- (ii') Az első tag egy helyhatározó, a második tag a tárgy, pl. GEBIRGSSCHUHE (hegymászócipő)
- (iii) Az első tag a tárgy, a második tag egy irányhatározó, pl. KOPF-KISSEN (fejpárna)
- (iii') Az első tag egy irányhatározó, a második tag a tárgy, pl. TISCH-TUCH (asztalterítő)
- (iv) Az első tag a tárgy, a második tag egy eszközhatározó, pl. OBSTMESSER (gyümölcskés)
- (iv') Az első tag egy eszközhatározó, a második tag a tárgy, pl. GABELBISSEN (villaharapás)
- (v) Az első tag a tárgy, a második tag egy időhatározó, pl. BIERABEND (söreste)
- (v') Az első tag egy időhatározó, a második tag a tárgy, pl. WINTERKLEID (téli ruha)

(Megjegyzés: Az (iv') példája, a GABELBISSEN szóösszetétel lexikalizált jelentése teljesen független az itt leírt szintaktikai struktúrától; ízletesen elkészített halételt, „szardellagyúru”-t jelent.)

Egy másik szóösszetétel típus „az alany létrehozza a tárgyat” leírással jellemezhető. Ez a viszonylat az efficiált tárggyal rendelkező igéknek felel meg, míg az előbbi típus az efficiált tárggyal rendelkező igék csoportjának. Az efficiált tárggyal rendelkező igék szintaktikai jellemzője, hogy lehetséges az anyag jelölésével való kiegészítésük (pl. aus Eisen, aus Holz stb.).

- (i) Az első tag a jelzői mellékmondat alanya, a második tag a tárgy, pl. BIENENHONIG (méhméz)

- (i') Az első tag a tárgy, a második tag az alany, pl. HONIGBIENE (mézelő méh)
- (ii) Az első tag a tárgy, a második tag egy helyhatározó, pl. BROT-FABRIK (kenyérgyár)
- (ii') Az első tag egy helyhatározó, a második tag a tárgy, pl. FABRIK-BROT (gyári kenyér)
- (iii) Az első tag a tárgy, a második tag egy eszközhatározó, pl. STRUMPFMASCHINE (harisnyagyártó gép)
- (iii') Az első tag egy eszközhatározó, a második tag a tárgy, pl. MESSERWUNDE (később)
- (iv) Az első tag a tárgy, a második tag egy anyagot jelöl, pl. HUTFILZ (kalapnemez)
- (iv') Az első tag anyagot jelöl, a második tag a tárgy, pl. FILZHUT (nemezkalap)
- (v) Az első tag a tárgy, a második tag egy időhatározó, pl. KUCHEN-TAG (kalácsnap)
- v') Az első tag egy időhatározó, a második tag a tárgy, pl. a reggel süttött zsemle névezhetné a pék MORGENBRÖTCHEN-nek

További igeosztályok körülírhatók lennének az „X Y-nak a része” (HAUSWAND, házfal), valamint „X előfordul + lokális prepozíció” (WALDBLUME, erdei virág) szerkezetekkel.

A potenciális szóösszetételek lexikalizálódása Motsch szerint feltételezhetően hasonlóan történik a már lexikalizált szóösszetételekhez. Ennek kérdése azonban túlmutat a grammatika keretein, grammatikai fogalmakkal nem írható le.

A lexikalizálódás kérdésével foglalkozik tanulmányában Leonhard Lipka⁷. A lexikalizálódás alatt azt a jelenséget érti, hogy az egyszer megalkotott komplex lexémák a gyakori használatban affelé tendálnak, hogy egy sajátos tartalommal rendelkező lexikális egységgé legyenek. A lexikalizálódás folyamatában a szintagma jelleg kisebb-nagyobb mértékben eltűnik. A lexikalizálódás fokozatos folyamat, mely diakronikusan magyarázható⁸.

Wolfgang Motsch tanulmánya értékes hozzájárulás a generatív-transzformációs grammatikaelmélet alkalmazására az N+N típusú szóösszetételek létrehozásában érvényesülő szabályszerűségek felismertetésében. Elméleti – elvi jellegű kérdések sorát veti fel, melyek megválaszolásával a transzformációs grammatikaelmélet mindmáig adós maradt. Másrészt Motsch ugyan a potenciális szóösszetételek létrehozására keresi a szabályokat, felismert szóösszetétel típusai azonban főleg már lexikalizálódott szóösszetételeket foglalnak magukba, mégpedig olyan lexikalizálódott szóösszetételeket, melyek lexikai jelentése nem mond ellent, mi több, meg egyezik azzal az értelmezéssel, melyhez a transzformációs szabályok alapján való lebontással jutott el. Ezzel viszont, ha nem is veszti érvényét és jelentőségét a potenciális szóösszetételek létrehozásának szabályszerűségeit kutató kiindulópontja, de elhomályosul a potenciális és a lexikalizált szóösszetétel közti különbségtéves mindvégig hangsúlyozott szándéka.

1.3. A német nyelvű lexikalizált főnévi szóösszetételek legátfogóbb s grammatikaelméletileg tisztázott rendszerezését Wilfried Kürschner⁹ *A német főnévi szóösszetételek szintaktikai leírásához* című könyve nyújtja. Kürschner elméleti kerete az esetgrammatika elmélete, melyet én itt csak legfőbb, a szóösszetételek levezetéséhez nélkülözhetetlen pontjaiban vázolok.

Kürschner, Fillmore nyomán¹⁰, abból indul ki, hogy a főnévi szóösszetételek létrehozásához és levezetéséhez a következő 13 mélyeset (Tiefenkasus) szükséges:

1. AG (Agens) — „... a tevékenység vagy cselekvés jellemzően élő előidézője” (Fillmore)

2. INSTR (Instrumental) — „az élettelen erő vagy tárgy esete, amely az igével kifejezett tevékenység vagy állapot során szerepet játszik” (Fillmore); prepozíció: *mit*

3. LOC (Local) — „az igével kifejezett állapot vagy tevékenység lokális pozíciójának vagy térbeli kiterjedésének az esete” (Fillmore)

Jellemzői: [$\pm$ dyn] [$\pm$ fin]

A [$\pm$ dyn] a mozgásra utal; a [$\pm$ fin] a mozgás befejezettségére. Három – prepozíciókkal kifejezhető – helyzet különböztethető meg:

a) *aus* — kiindulópont [+ dyn] [– fin]

b) *in/über* — az állapot helye [– dyn]

c) *nach* — célpont [+ dyn] [+ fin]

pl. STRASSENLAMPE (utcalámpa) — Strasse LOC [– dyn]

4. TEMP (Temporal) — Fillmore szerint az időbeliséget – miként a hely kifejezését is – az igék fakultatív kiegészítőjeként, vagy pedig magasabb mondategységekbe ágyazott részmondatok elemeiként kell felfogni. Kürschner szerint tévedés lenne az időbeliséget és a helyvonatkozást nem a prepozícióhoz tartozónak tekinteni, hiszen léteznek igék, melyek kötelezően időhatározói vagy helyhatározói kiegészítést igényelnek, pl. *dauern* (tart, elhúzódik), *wohnen* (lakik) stb.

A TEMP az ige által kifejezett cselekvés stb. időbeli szituáltságának az esete. Három – prepozíciókkal kifejezett – helyzet különböztethető meg:

a) *seit* — kiindulópont

b) *in* — (kompozíció)

c) *bis* — célpont

5. BEN (Benefaktív) — (Fillmore csak egy lábjegyzetben említi meg); a BEN azt az élő entitást adja meg, akinek az érdekében, akinek a javára az igével kifejezett cselekvés stb. megtörténik; a felszíni struktúrában a BEN a *für* prepozícióval fejeződik ki. A *geben* (adni), *verkaufen* (eladni), *schenken* (ajándékozni) stb. igéknél részhatározóként lép fel.

6. POSS (Possessiv) — valaminek a (szélesebb értelemben vett) „birtokosát” adja meg.

7. KAUSAL (Kausal) — Rendszerint élettelen, absztrakt entitás, amelynek hatása vagy jelenléte okán az igével kifejezett cselekvés stb. megtörténik. A felszíni struktúrában általában a *wegen*, *aufgrund* prepozíciókkal ill. okhatározói mellékmondatokkal fejeződik ki.

8. CONFTO (Conforming to) — (összhangban vmivel) — Az entitást adja meg, amely szerint az, összhangban az igével kifejezett cselekvéssel stb., végbemegy. A felszíni struktúrában a *nach*, *gemäß* prepozíciókkal fejeződik ki.

9. MAT (Material) — Ez az eset, amely Fillmore-nál, Breklenél¹¹ és Hegernél¹² hiányzik, az anyagra vonatkozik, amelyből valami összetevődik. Felosztható elemekre bontható és elemekre bonthatatlan anyagra. A felszíni struktúrában legtöbbször az *aus* prepozícióval fejeződik ki.

MAT — [$\pm$ elem]

10. THEMA (Téma) — Ez az eset az *über* prepozícióval kifejezett egzisztenciát adja meg. Az *über* prepozíció itt nem vezethető a LOC-ra vissza.

a) Buch über Platon – PLATON-BUCH

(Könyv Platónról – *Platón-könyv*)

b) Bericht über die Arbeit – ARBEITSBERICHT

Beszámoló a munkáról – *munkabeszámoló*)

11. IDENT (Identitás) — Ennek az esetnek a felszíni struktúrában állítmánykiegészítők vagy alanykiegészítők felelnek meg.

12. FIN (Finalitás) — Ez az eset, melyet a felszíni struktúrában a *zum Zweck von* (a célból, a végett) prepozíció vagy célhatározói mellékmondat (*um zu*) fejez ki, azt adja meg, hogy mi célból, milyen szándékkal történik vagy létezik valami.

13. OBJ (objektív) — Fillmore: „Szemantikailag a legsemlegesebb eset az az eset, amelyben mindaz bennefoglaltatik, ami egy főnévvel kifejezhető, melynek szerepe az igével kifejezett cselekvésben ill. történésben az ige szemantikai reprezentációjával azonosítódik.” Kürschner nem tesz különbséget az afficiált és az efficiált tárgy között. A köztük való különbségtevés az ige szemantikai jegyein múlik: *machen* (csinálni), *schreiben* (írni), *bauen* (építeni) stb. – *produzieren* (létrehozni) – igéknél a tárgy efficiált, a többi esetben afficiált.

Kürschner bevezeti még a „relator” (REL) és a „pro-relator” (PRO-REL) kategóriákat. A REL igéket, jelzőket s ezek főnévvé való képzéseit jelenti; a logikában az állítmánynak felel meg. A PRO-REL posztulálását a kifejezetten főnévi eredetű szóösszetételek leírásához és magyarázatához tartja szükségesnek. Pl. a *produzieren* elvont ige a *machen*, *herstellen* (előállítani) stb. konkrét igéket képviseli.

A felszíni struktúra alapján Kürschner a főnévi szóösszetételek három nagy típusát különbözteti meg:

1. REL + N — pl. ARBEITSWEISE (munkamód)

2. N + N — pl. DAMENKLEID (női ruha)

3. N + REL-N — pl. BÜROARBEIT (irodai munka)

Minthogy dolgozatomban N+N típusú szóösszetételeket elemzek, így Kürschnernek csupán az erre a csoportra vonatkozó leírását ismertetem.

1.3.1. N+N típusú szóösszetételek

1. OBJ^A – AG^B – {transzferál}
pl. POSTBOTE (levélkézbesítő)

2. OBJ – LOC – {Pro-Relator}

2.1. OBJ – LOC [-dyn] – {Pro-Relator}

2.1.1.a: LOC [-dyn]^A – OBJ^B – {lenni vhol}
pl. WALDLUME (erdei virág)

2.1.1.b: OBJ^A – LOC [–dyn]^B – {lenni vhol}

pl. BLUMENBEET (virágágyás)

2.1.2. LOC [–dyn]^A – OBJ^B – {lenni vhol rész}

pl. AUTOMOTOR (autómotor), HAUSWAND (házfal)

(Itt egy részleges reláció van jelen, ahol A az egészet, B pedig abból egy részt jelöl.)

2.1.3.a: LOC [–dyn]^A – OBJ^B – {végbemegy}

pl. SEEABENTEUER (tengeri kaland)

2.1.3.b: OBJ^A – LOC [–dyn]^B – {végbemegy}

pl. KONZERTHALLE (hangversenyterem)

Kürschner itt nem jelöli az idekívánczó FIN esetet: a KONZERTHALLE hangversenyadásra szolgáló terem, s nem olyan terem, ahol alkalmakként hangversenyt is adnak.

2.2. OBJ – LOC [+dyn] – {Pro-Relator}

2.2.1. LOC [+dyn, –fin]^A – OBJ^B – {származik}

pl. FABRIKBROT (gyári kenyér)

Ez a csoport Kürschnernél kellőképpen nem differenciált: ide sorolja pl. a RINDFLEISCH (marhahús), HÜHNEREI (tyúktojás), BEERENSAFT (bogyós gyümölcs leve) szóösszetételeket, amelyeknél a „származik” pro-relator szemantikailag különböző helyzeteket jelöl.

2.2.2. LOC [+dyn, +fin]^A – OBJ^B – {vezet vmihez}

pl. GARTENTÜR (kertajtó)

Kürschner itt sem jelöli a FIN esetet, holott nyilvánvaló a finalitás megléte a szóösszetételben.

2.3. OBJ – LOC [–dyn] – {AG} – {Pro-Relator}

2.3.1. LOC [–dyn]^A – OBJ^B – {AG} – {Használ} FIN

pl. GEBIRGSSCHUH (hegymászócipő)*

Szemantikailag kellőképpen nem differenciált csoport; Kürschner ide sorolja pl. a SCHULGRAMMATIK (iskolagrammatika) szóösszetételt, holott ez nem egyszerűen azt a grammatikát jelenti, amit az iskolában tanulnak/tanítanak, hanem a grammatikáírásnak egy, az iskolai célokat szolgáló módját, megkülönböztetésül a tudományos grammatikától.

2.3.2. OBJ^A – LOC [–dyn]^B – {AG} – {létrehoz} FIN

pl. BUCHVERLAG (könyvkiadó)

2.3.3. OBJ^A – LOC [–dyn]^B – {AG} – {transzferál}

pl. SCHUHLADEN (cipőbolt)

Kürschner itt sem jelöli az idekívánczó FIN esetet: a SCHUHLADEN a cipő árusítóhely nem alkalmi, hanem állandó, erre szolgáló helye.

2.3.4. OBJ^A – LOC [–dyn]^B – {AG} – {tartalmaz} FIN

pl. BLUMENVASE (virágváza)

2.4. OBJ – LOC [+dyn] – {AG} – {Pro-Relator}

2.4.1. OBJ^A – LOC [+dyn, –fin]^B – {AG} – {fogyaszt}

pl. WEINGLAS (borospohár)

Kürschner itt sem jelöli a FIN esetet: a WEINGLAS nem akármilyen pohár, hanem olyan pohár, amely a borivásra használatos.

2.4.2. OBJ – LOC [+dyn, +fin] – {AG} – {Pro-Relator}

2.4.2.a: OBJ^A – LOC [+dyn, +fin]^B – {AG} – {helyez} FIN

- pl. KOPFKISSEN (fejpárna)
- 2.4.2.b: LOC [+dyn, +fin]^A – OBJ^B – {AG} – {helyez}_{FIN}
- pl. TISCHDECKE (asztalterítő)
3. OBJ – TEMP – ... – {Pro-Relator}
- 3.1.1. OBJ^A – TEMP^B – {létezik}
- pl. REGENZEIT (esős évszak)
- Ide tartozik egy kevésbé termékeny típus, amelynél A egy TEMP-NP-nek, B pedig egy OBJ-NP-nek felel meg: FRÜHLINGSBLUME (tavaszi virág).
- 3.1.2. TEMP^A – OBJ^B – {végbemegy}
- pl. WEIHNACHTSFEIER (karácsonyi ünnepség)
- 3.2. OBJ – TEMP – {AG} – {Pro-Relator}
- 3.2.1. TEMP^A – OBJ^B – {AG} – {használ}_{FIN}
- pl. WINTERKLEIDUNG (téli öltözet)
- 3.2.2.a: OBJ^A – TEMP^B – {AG} – {fogyaszt}
- pl. BIERABEND (söreste)
- 3.2.2.b: TEMP^A – OBJ^B – {AG} – {fogyaszt}
- pl. SONNTAGSKAFFE (vasárnapi kávé)
4. OBJ – INSTR – ... – {Pro-Relator}
- (bővíülhet egy AG elemmel)
- 4.1. OBJ – INSTR – {Pro-Relator}
- 4.1.1. INSTR^A – OBJ^B – {létrehoz}
- pl. HOBELSPLÄNE (gyaluforgácsok)
- MESSERWUNDE (késseb) – ez utóbbinál Kürschner nem jelöli a „készel ejtett seb” struktúrájában jelentéshez jutó AG elemét.
- 4.1.2. INSTR^A – OBJ^B – {hajt}
- pl. BENZINMOTOR (benzinmotor)
- 4.2. OBJ – INSTR – {AG} – {Pro-Relator}
- 4.2.1. OBJ^A – INSTR^B – {AG} – {létrehoz}
- pl. MUSIKINSTRUMENT (zenehangszer)
- 4.2.2. OBJ^A – INSTR^B – {AG} – {megdolgoz}
- pl. ZAHNPASTA (fogpaszta), OBSTMESSEK (gyümölcsvágó kés)
- [A „megdolgoz” ige a *pflügen* (ápolni), *reinigen* (tisztítani), *schneiden* (vágni), *schälen* (hámozni) konkrét igék helyett áll.] Kürschner itt nem jelöli a FIN esetet, holott jelenléte nyilvánvaló.
5. OBJ – MAT – ... – {Pro-Relator}
- (AG-NP-vel és anélkül)
- A MAT –elem anyagnevekre vonatkozik, míg a MAT +elem az egyedi részekre oszthatóságot jelöli.
- 5.1. OBJ – MAT – {Pro-Relator}
- 5.1.1. MAT [–elem]^A – OBJ^B – {áll vmiből}
- pl. HOLZPUPPE (fababa)
- 5.1.2. MAT [+elem]^A – OBJ^B – {áll vmiből}
- pl. BLUMENSTRAUSS (virágcsokor)
- 5.2. OBJ – MAT – {AG} – {Pro-Relator}

5.2.1. OBJ^A – MAT [–elem]^B – {AG} – {létrehoz}

pl. KUCHENMEHL (kalácsliszt)

6. THEMA^A – OBJ^B – {van vmiről}pl. PLATONBUCH (Platón-könyv) – a levezetésben a szóösszetétel a *Buch über Platon* szerkezetnek felel meg, ám Kürschner figyelmen kívül hagyja, hogy a PLATONBUCH jelentheti a Platón által írt könyvet is!7. POSS^A – OBJ^B – {birtokol}

pl. CHEFBÜRO (irodafőnök)

8. BEN^A – OBJ^B – {előírányzott valakinek}

pl. DAMENKLEID (női ruha)

9. OBJ – IDENT – {Pro-Relator}

N + lenni + N: 1. állítmányi mondat:

Dieser General ist *ein Mörder*.(Ez a tábornok *gyilkos*.)

2. analitikus mondat:

Beeren *sind Früchte*. (Hyponímia-reláció)(A bogyók *gyümölcsök*.)

9.1. Olyan szóösszetételek tartoznak ide, melyek összetevői egymással inklúzió viszonyban állnak.

IDENT^A – OBJ^B – {lenni}

pl. BEERENFRUCHT (bogyótermés)

9.2. Olyan szóösszetételek tartoznak ide, melyek összetevői két halmaz átlagának a viszonylatát alkotják.

IDENT^A – OBJ^B – {lenni}

pl. MÖRDERGENERAL (gyilkostábornok)

1.3.2. Hartmut Günther¹³ figyelte meg, hogy Kürschner rendszere nem teljes; szerinte a következő típusok leírásai hiányoznak (a példaszavak Günthertől származnak):

OBJEKT – AGENS (értékelni, szeretni)

pl. PFLANZENFRAU – „Frau, die Pflanzen liebt”

(növényasszony – „asszony, ki a növényeket szereti”)

THEMA – AGENS (foglalkozni vmivel)

pl. BÜCHERVEREIN – „Verein, der sich mit Bücher befasst”

(könyvegyesület – „egyesület, amely könyvekkel foglalkozik”)

OBJEKT – OBJEKT (vminek a formáját veszi fel)

pl. KALBSTASSE – „Tasse in der Form eines Kalbs (kopfes)”

[borjúcsésze – „borjú(fej) formájú csésze”]

Ez utolsó csoport kialakítására vonatkozó javaslat érvényességét igazolja pl. a MANDELAUGE (mandulaszem) lexikalizált szóösszetétel, melynek parafrázisa egyértelműen a „mandula alakú szem” lenne.

1.4. Az eddig ismertetett munkákkal ellentétben Hartmut Günther tanulmánya az *újronnan alkotott* N+N típusú szóösszetételekkel foglalkozik¹⁴. Tanulmányának alapjául egy gyakorlati kísérlet szolgált: 14 főnevet kombinált egymással, miáltal 196 N+N szóösszetétel jött létre¹⁵. Az egyes fő-

nevek kiválasztása a következő szempontok alapján történt: 1) a legfontosabb szintaktikai – szemantikai jegyek, mint amilyen *az*, *élő*, *ember*, *konkrét* stb. egyenrangú figyelembevétel; 2) a szűk jelentésmezővel és a szélesebb jelentésmezővel rendelkező szavak egyenrangú figyelembevétel, pl. *Brücke* (híd), *Tasse* (csésze) vs *Pflanze* (növény), *Holz* (fa); 3) minden főnév egy morfémás tőt alkosson; 4) minden főnév az alapszókincshez tartozzon. A szóösszetételek kicédulázása után 4 munkafolyamat következett: 1) mind a 196 N+N-hez lejegyezni az összes lehetséges értelmezéseket (az értelmezést 50 egyetemistával végeztette el); 2) minden szóösszetételt osztályozott Kürschner értelmezési rendszere alapján; 3) a lejegyzett és értelmezett 196 N+N szempontjából fölülvizsgálta a szótárakat; 4) értékelte az eredményeket.

Már a szóösszetételek egyéni értelmezése során kiderült, hogy a legtöbb szóösszetétel többféleképpen értelmezhető. A többféleképpen értelmezhetőség arányszáma tovább növekedett, amikor Kürschner értelmezési rendszerében tekintette át a szóösszetételeket; minden N+N többértelmű volt abban az értelemben, hogy több „értelmes” parafrázisa létezett, melyek alapján egy-egy szóösszetétel több, Kürschner által kialakított típushoz vált besorolhatóvá. Az „értelmes” parafrázis kifejezés azt jelenti, hogy nem volt szükség a szóösszetétel fiktív világban való értelmezésére, pl. hogy a MILCHTASSE (tejescsésze) szóösszetétel „Tasse aus Milch” (tejből való csésze) szerkezetként értelmeződjék¹⁶.

A szakirodalomban az N+N szóösszetételek elvi jellegű többértelműsége legtöbbször figyelmen kívül marad, azt az olvasatot veszik az értelmezés alapjául, amelyet a szótár megad, míg más olvasattól eltekintenek. Így pl. a HOLZHAMMER (fakalapács) szóösszetétel értelmezése rendszerint „Hammer aus Holz” (fából való kalapács), holott a „Hammer für Holz” / „mit dem man Holz bearbeitet” (fához való kalapács / a fa megmunkálására szolgáló kalapács) is lehetséges olvasat.

Más esetben egyes szóösszetételeknél bizonyos értelmezések nem lehetségesek, pl. a MILCHTASSE esetében:

- a) Tasse, aus der man Milch trinkt
(csésze, amelyből tejet isznak)
- b) Tasse, in der man Milch tut
(csésze, amelybe tejet tesznek)
- c) Tasse, in der man Milch aufbewahrt
(csésze, amelyben tejet tartanak)
- d) Tasse, die Milch enthält
(csésze, amely tejet tartalmaz)
- e) Tasse, die für Milch bestimmt ist
(csésze, amely tej részére van)
- f) *Tasse, die aus Milch besteht
(*csésze, amely tejből van)

Az (f) parafrázis nem érvényes. Minthogy azonban nyelvi, s nem normatív struktúráról van szó, melyet nyelvészeti munka ír körül, s a MILCHTASSE elvben eleget tesz az „X aus Y” (X van Y-ból) típus feltevélenek, ahol X azt az anyagot adja meg, amelyből Y áll, felvetődik a kérdés, miért nem lehetséges az (f) parafrázis.

Az elvi jellegű többértelműség megfigyelésénél is jelentősebb felismerése Günther kísérletének, hogy a 14 főnév egymással való kombinálásakor, 8 főnév önmagával való kombinációjától eltekintve (pl. MILCH-

MILCH, tejtej), minden szóösszetétel értelmezhető volt. Ez arra utal, hogy az N+N típusú szóösszetételek a német nyelvben rendkívül produktívak, vagyis hogy gyakorlatilag bármely két főnév kombinációja a német nyelvben lehetséges szó(összetétel) alkot.

Azoknak az összetételeknek a vizsgálata, melyek első tagja a *Holz* (fa) főnév volt, pl. HOLZHAMMER (fakalapács), HOLZBRÜCKE (fahíd), HOLZKALB (faborjú), HOLZMILCH (fatej), HOLZMUSIK (fazene) és HOLZVEREIN (faegyesület), azt mutatta, hogy azokban az esetekben, amikor a második összetevő tag egy tárgyat jelölt, az 'X aus Holz' (fából való X) olvasat dominált. A HOLZMILCH esetében a 'Milch für Holz' (fa részére való tej) és a 'Milch aus Holz gewonnen' (fából nyert tej) értelmezések voltak túlsúlyban. A HOLZMUSIK értelmezése: 'Musik, die mit Holz gemacht wird' (fával létrehozott zene). Két tanulság vonható le ebből: egyrészt, a domináns olvasat a második taghoz kötődik (alapszó), másrészt, az 'X aus Material Y' (az Y anyagból való X) olvasatot szemmel láthatóan egyedül az befolyásolja, hogy X a valóságban lehet-e Y-ból.

A szakirodalom kizárja azokat a szóösszetételeket, amelyeknél az első és a második összetevő tagot ugyanaz a főnév alkotja. Günther kísérlete viszont azt mutatja, hogy ezek a szóösszetételek is lehetségesek, értelmezhetőek, pl.:

BRÜCKENBRÜCKE – B. die über eine B. führt

(*hídhíd* – híd, amely egy másik híd fölött vezet)

BÜCHERBUCH – B. über (bestimmte) Bücher

(*könyvkönyv* – könyv (bizonyos) könyvekről)

FRAUENFRAU – F., die sich um Frauen kümmert

(*asszonyasszony* – asszony, aki más asszonyokról gondoskodik)

VEREINVEREIN – V., dem nur Vereine angehören

(*egyesületegyesület* – egyesület, amelyhez csak egyesületek tartoznak)

A kísérleti alanyok az azonos főnevekkel alkotott szóösszetételek kétharmadát alárendelő szóösszetételként értelmezték. A válaszok egyharmada azonban a birtokviszonyra építette értelmezését, pl. a FRAUENFRAU szóösszetétel a 'Frau der Frauen' (asszonyok asszonya) szerkezetre vezetődött vissza, ami a 'különösen tipikus nő', 'felsőbbrendű nő' ('Überfrau') stb. parafrázisokat hozta létre. Az azonos főnevekkel alkotott szóösszetételek értelmezései azt mutatják, hogy esetükben nem létezik általánosan érvényes levezetési szabály.

A kísérleti alanyok által adott egyéni értelmezéseknek több mint a fele besorolható volt Kürschner értelmezési rendszerébe. A fő problémát az alapul szolgáló ige kijelölése jelentette, pl. a TASSENSOMMER (csészényár) szóösszetételben az OBJ – TEMP reláció egyértelmű, de a megadott értelmezésekben a kapcsolódás jellege nem vezethető vissza közös nevezőre. Leghamarabb ezt a jelentést lehetne elfogadni: 'nyár, amelyben valami történt a csészével'. Ez azonban feljogosít a kétkedésre is Kürschnernek az alapul szolgáló igékre (Pro-Rel) vonatkozó koncepcióját illetően. Még súlyosabbak azok a problémák, melyek azoknál az ad hoc képzett szóösszetételeknél jelentkeznek, amelyek minden további nélkül érthetőek, de nem vezethetők vissza egyetlen szemantikai típusra, anélkül, hogy jelentésük el ne veszne, pl. MILCHMUSIK (tejzene) szóösszetétel, amelynél a két összetevő tag közti referenciális kapcsolat egészen sajátosnak tűnik. Értelmezhető 'bágyadt zeneként', azonkívül 'a tej-bárban tejvívás közbeni zeneként'. Ezek az értelmezések nyilvánvalóan

összefüggnek a MILCHGESICHT (tejfölösszájú), MILCHBUBI (tejfölösszájú legényke) mintákkal, ill. Händel WASSERMUSIK (vízzene) szóalkotásával. Annak ellenére, hogy ezek az értelmezések laboratóriumi körülmények között jöttek létre, nem szokatlanok. Ez azt is jelenti, hogy Kürschner rendszerébe az újonnan alkotott szóösszetételeknek a jelentős hányada nem fér bele. Itt ugyanis már nemcsak arról van szó, hogy milyen igei behelyettesítés (Pro-Rel) felelne meg, hanem arról is, hogy ezeknél a szóösszetételeknél kérdéses lesz maga az osztályozás értelme is, vagyis az, hogy az összetevők kapcsolatát absztrahálva a szóösszetételt egy alapul szolgáló szintaktikai–szemantikai relációra redukáljuk. Günther ezeket a példákat nem tartja kivételeknek, épp ellenkezőleg, a főnévi szóösszetételek újonnan való létrehozásának szabályszerűségét látja benne. Az újonnan létrehozott szóösszetétel egy szituáción belüli szempontról referál, ahol az összetevő tagok közti kapcsolatot a *kontextus* teszi felismerhetővé. Ez a kapcsolat lehet merőben nyelvi jellegű is.

A magas számaránya azoknak a szóösszetételeknek, amelyek nem vagy csak nehezen vezethetők vissza egyetlen parafrázisra, jelzi az alapvető különbséget is a mondat és a szóösszetétel között. Egy mondat közlése egy beszédaktus végrehajtását jelenti, míg a főnévi szóösszetétel sajátos módon referál. Ez a referálás nem leírás útján történik, még ha a főnévi szóösszetételek tartalmazznak is leíró elemeket. A kapcsolat az összetevő tagok között jellemzően nem kifejezett (explicit). A beszélőtől és a beszéd-szituációtól függ, hogy pl. a MILCHTASSE szóösszetétel használata helyénvaló-e. Ez azt is magával vonja, hogy a kérdés, hogy egy beszélő *mikor* és *mely okból* hoz létre és használ egy új szóösszetételt, különbözik attól a kérdéstől, hogy *elvileg* milyen szóösszetételek lehetségesek.

Günther szerint az ilyen kérdésfeltevés s a gyakorlati kísérletek nélkülözhetetlenek. Minthogy a főnévi szóösszetétel rendkívül produktív a német nyelvben, a kifejezetten elvi jellegű megközelítésük nem elégséges.

Günther kísérletének eredményei arra figyelmeztetnek, hogy az élő nyelv produktivitása az N+N szóösszetételeket illetően kiterjedtebb annál, semhogy a grammatikai szabályok mindig felállíthatóak lennének, azaz, hogy a szóösszetétel létrehozásának szabályszerűségét általános érvényűen a mondatok sajátos redukciójaként foghassuk fel. Ezzel a problémával szembesülünk majd a metaforikus N+N szóösszetételek értelmezésekor is, ezért tartottam fontosnak Günther tanulmányának ismertetését.

2. Az ad hoc képzett N+N szóösszetételek szövegnyelvészeti megközelítése

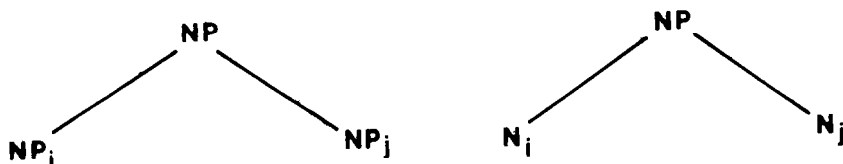
2.1. Az ad hoc képzett főnévi szóösszetételek elvi értékű többértelműségére figyelmeztetve Günther a főnévi szóösszetételeknek egy adott mondatstruktúrából való levezethetőségét is megkérdőjelezte. Günther a beszélő és a beszéd-szituáció szempontjait helyezte előtérbe. Lényegében már a DUDEN által idézett újonnan alkotott szóösszetétel értelmezésénél is kitűnt, hogy a szóösszetétel aktuális jelentésének a megértéséhez a *kontextus* ismeretére van szükség.

Konkrét esetekben ez azt is jelenti, hogy egy-egy újonnan létrehozott szóösszetétel összetevő tagjainak a kapcsolata túlmutat a mondathatáron, s kiterjed egy fejezetnyi, vagy attól is nagyobb szövegrészre. Ezeknek a szóösszetételeknek az értelmezése tehát csupán szövegnyelvészeti módszerrel történhet, mely egyedül képes arra, hogy a szóösszetételben kialakuló univerzális tendenciákat leírhasa, értelmezhesse.

Tanulmányában Wolfgang U. Dressler¹⁷ olyan szövegnyelvészeti megközelítést javasol, amely fel tudja oldani az újonnan alkotott szóösszetételben a morfológiai irányvétel produktivitásra törekvése és a minden (komplex) szóban benne rejlő individualizálódásra, lexikalizálódásra való irányvétel konfliktusát. Az egyértelműsítés irányvételét a szövegnyelvész a lexikális rekurrencia alkalmazásában ismeri fel. A szövegnyelvész számára ez esetben a koreferencia univerzális folyamata a fontos, amely a nyelvspecifikus szövegsemantikai és szöveg szintaktikai *anafora*- és *katafora*-szabályokban realizálódik.

Az *anafora*-szabályokra a Dressler által felhozott típusok közül a következőket említem meg:

a) Egy főnévi jelzővel rendelkező főnév anaforikusan visszatér egy főnévi szóösszetételben:

pl. P. D. Wolfkind elbeszélésében többször ismétlődik a „*die Boten des Frühlings*” (a tavasz hírnökei) szintaktikai szerkezet, melyet néhány fejezettel később a FRÜHLINGSBOTE (tavaszhírnök) szóösszetétel vált fel. Az összetevő tagok közötti szemantikai kapcsolódás jellege nem oly egyértelmű, mint a szintaktikai szerkezetben, az anaforikus visszautalás által mégis egyértelműsíthető.

A már lexikalizált szóösszetételek szemantikai egyértelműségét a lexikon által kialakított *norma* biztosítja. Egy komplex NP-nek a főnévi szóösszetétel útján történő újrafelvétele ezért csak a *nyelvben* bekövetkező törlést/rövidítést jelent, s nem pedig a *normában* valót is, pl. E. Strittmatter *Vogelzug* (Madárvonulás) című elbeszélésében a címszó a „*sah ich ein Zug Vögel nach Süden fliegen*” („láttam a madarak egy vonulatát délre repülni”) szintaktikai szerkezet lerövidítéséből következik, mely a későbbiekben a „*die flinken Anführer des VOGELZUGes*” („csillogó vezetője a madárvonulatnak”) megfogalmazásban tér vissza.

b) Az anaforikus szóösszetétel megengedi a jelzőnek ill. egy komplex NP-t alkotó szóösszetétel egy tagjának a törlését, pl. E. Strittmatter *Vogelzug* elbeszélésében: „*ein Schlauch aus Vogelleibern*” („tömlő madártestekből”) szintaktikai szerkezet a későbbiekben VOGELSCHLAUCH (madártömlő) szóösszetételként ismétlődik újra. Az anaforikus visszacsatolás nélkül az újonnan alkotott szóösszetétel aktuális jelentése nem lenne rekonstruálható.

Még jelentősebb törlésre került sor J. Ringelnatz *Die Walfische und die Fremde* (A cethalak és az idegen föld) című szövegében: „*Der berühmte, aus gerösteten Bananenschalen hergestellte Wolkenkratzer*”

(„a híres, sült banánhéjból előállított felhőkarcoló”) – írja, s később: „*Etwa zwei Seemeilen südlich vom BANANENKRATZER...*” („Körülbelül két tengeri mérfölddel a banánkarcolótól...”).

c) Sor kerülhet egész mondatok újrafelvételére is. Dressler erre vonatkozó legegyszerűbb példáját idézem E. Strittmatter *Die Eiskuh* (A jégtehén) című szövegéből: „*Nur eine Jungkuh ging auf das Eis.*” („Csak egy fiatal tehén ment a jégre.”), s néhány fejezettel később: „*die EISKUH*” („a jégtehén”).

d) Lexikai variációval kifejezett anaforikus újrafelvétel, pl. E. Strittmatter *Die kleinen Schiffe* (A kis hajók) című szövegében: „... *zwei kleine Schiffe... aus goldenem Staniolpapier...*” („... két kis hajó... arany sztaniolpapírból”), s később: „*die GOLDPAPIERFETZCHEN*” (arany papírfecnik).

Mindezek az anaforikus szóképzések Dressler szerint gyengítik a szóképzés (szóösszetétel) szintaktikai (akár: esetgrammatikai) levezetésének érveit.

Ezek az anaforikus szóösszetételek a *szemantikai anafora* csoportjába tartoznak. A szemantikai anafora egy szövegszemantikai relációt jelent, amely a szavak jelentésbeli hasonlóságára épít. Amennyiben a nyelvspecifikus szóképzésszabály egy létező szót hoz létre, úgy egy morfológiailag motivált szemantikai reláció jön létre az antecedens és az anaforikus utalóforma között. Ha a létrehozott szó eddig nem létezett, úgy egy neologizmus jött létre, melynek részjelentése az anaforikus reláció által lesz meghatározottá.

E neologizmusok az anaforikus funkción túl a *szövegtéma* hordozóivá is lehetnek. Ahogy Weiss¹⁸ mondja T. Mannról szólva: „Sok főnevesítés, szóösszetétel és állandó szóhasználat művében az alaptéma kikristályosítására szolgál... a nyelvi integrációt szolgálják, az analitikus pontossággal és részletességgel kifejtettet találóan és szemléletesen foglalják össze.”

Hasonló szövegtematikus sűrítést hordoznak magukban a szöveg-címek is (VOGELZUG; EISKUH).

Már Harweg¹⁹ is megfigyelte, hogy az írók/költők a szövegszintaktikai *kataforát* stílári eszközként használják. Dressler idevonatkozó példái közül csak egy kataforikus szóösszetételt említek meg, mely egyben költői neologizmus is. E. Fried *Schildkrötenwende* (Teknősbékafordulás) című szövegében használja a SCHILDKRÖTENWENDER (teknősbékamegfordító) szóösszetételt, s csak egy későbbi fejezetben magyarázza meg, hogy miről van szó: „*Überall, wo er eine hilflos auf den Rücken gefallene Schildkröte sieht, dreht er sie um...*” („Ha egy gyámoltalan, hátára fekvő teknősbékát lát, azonnal megfordítja...”). Ez példa egyúttal arra a gyakori esetre is, amikor a kataforikus neologizmus címszóként szerepel, mely először rejtvénytyszerűen hat, s mint minden kataforikus nyelvi elem, elvárásokat kelt a szöveggel szemben.

Az anaforikus és kataforikus szóképzés-relációk motiválják a neologizmusokat, és ezáltal körülhatárolják azok költői/kreatív ambiguitását. Dressler Celan késői korszakának hermetikus verseire hivatkozik, amelyekben ezek az anaforikus és kataforikus relációk hiányoznak, s ez a költői kifejezések szemantikai ambiguitását növeli, minthogy a versen belüli szószemantikai viszonylatok motiválatlanok maradnak.

Dressler figyelme az irodalmi szövegek anaforikus és kataforikus szövegszintaktikai és szövegsemantikai felépítettségére irányult, ez azonban nem jelenti, hogy anaforikus és kataforikus neologizmusok csak irodalmi szövegekben lehettek fel, s nem például a sajtónyelvben, szak-szövegekben is.

2.2. A német nyelvű szóösszetételek szövegnyelvészeti értelmezésének legjelentősebb kutatója Wolfgang Wildgen, aki több tanulmányban foglalkozott a szóösszetételek struktúrájával, az általuk hordozott dinamikus folyamatokkal. Ezek közül egyetlen, a dolgozatot tárgyát leginkább megközelítő munkájának vázlatos ismertetésére szorítkozom, amelyben az ad hoc főnévi szóösszetételek alkalmazásának a makrofolyamatait elemzi²⁰.

Wildgen abból a tényből indul ki, hogy a főnévi szóösszetételek *pragmatikai* szempontjai, tehát egyrészt létrehozásuk és alkalmazásuk, másrészt értelmezésük, a számtalan résztanulmány ellenére is, eléggé feltáratlan. Emellett a létező tanulmányok túlságosan is a lexikalizált szóösszetételek vizsgálatához kötődnek. A szóösszetételek tartalmazta dinamikus folyamatok leírásakor Wildgen nem hoz létre egy elméletet, induktív eljárással azonban három kutatási síkot különböztet meg:

1) A *mikrofolyamatok* síkja, amelyen csak a szóösszetétel ill. annak összetevő tagjai elemezhetők, pl. milyen jelentősége van az értelmezésnél az összetevő tagok sorrendjének a szóösszetételben;

2) A *makrofolyamatok* síkján a szóösszetétel a szövegegészbe való beágyazottsága alapján elemezhető, pl. a szóösszetétel összetevőinek ugyanabból a főnévből kell származniuk, mint az a főnév, amelyre vissza-utalnak;

3) Az *analógiás* folyamatok a beszélő és a hallgató nyelvi tudására vonatkoznak, pl. léteznek minták a szóösszetételek ad hoc képzésére, amelyek egy német nyelvű egyén nyelvi kompetenciájához tartoznak.

Wildgen a makrofolyamatoknak a lokális struktúrákkal való interakciós típusait vizsgálja, s e folyamatok két alaptípusát különbözteti meg:

1) *Elsődleges*, a lokális struktúrák értelmezését szabályozó folyamatok: a szóösszetétel a teljes szöveg koherenciája révén lesz értelmezhetővé; a szóösszetételnek egy összefoglaló szerep jut ki;

2) *Másodlagos*, a szöveget jelölő és strukturáló folyamatok: a szöveg koherenciáját a szóösszetétel biztosítja; a szóösszetételnek egy jelölő és strukturáló szerep jut ki.

Wildgen a szövegkoherencia jelenségeit alapvetőeknek tartja a szövegbeli folyamatok elméleti megközelítésekor. Eközben két fogalmat különböztet meg:

1) *Variációs tér*: Az a folyamat, ami egy ad hoc szóösszetétel közlésekor a beszélőben/hallgatóban végbemeget, a definiálás funkcionálásával állítható párhuzamba. A definiens lenne az ad hoc szóösszetétel; a definiendum a tágabb értelemben vett kontextus. Mivel a definiendum (a kontextus) nem teljes, így a definiens többféleképpen értelmezhető. Ez a variációs tér. Az ezzel a modellel operáló fogalmak különösen az elsődleges makrofolyamatok magyarázatára alkalmasak.

2) *Sematizálás*: Azok a modellek, amelyek szervezési maximákat (beszédfordulat, tematikus progresszió) vesznek alapul és a szövegeket (műfajok szerinti) szövegtípusok valamint kommunikációs sémák szerint osztályozzák, a másodlagos folyamatok leírásához alkalmasak.

Wildgen a következő elsődleges makrofolyamatokat írja le:

1) Az *anaforikus elvékonyulás* folyamatáról akkor van szó, ha a szóösszetétel összetevő tagjai a szövegben már előfordultak, pl. *Geldtransportauto* (pénztranszportáló autó) — *GELDAUTO* (pénzautó). A szóösszetétel összetevő tagjai a szövegnek egy korábbi összetett szavára vezethetők vissza, miközben egyes lexikai elemek elmaradnak (lehetséges a transzformációval történő levezetésük).

2) Az *anaforikus kompozíció* folyamatában a szóösszetétel összetevő tagjai nem már korábban előforduló lexikai elemekből származnak. Az ad hoc szóösszetétel a tartalmi elemek szelekcióját és átszervezését hozza magával. Az összetevő tagok azonossága itt nem feltétel, elég, ha szemantikai variációjuk adott a korábbi szövegrészben. Az anaforikus kompozíció tehát egy kreatív folyamat, mely egyszerű transzformációval nem írható le. Az ad hoc szóösszetétel vonatkozhat a) *egy NP-re*, pl. *der vergammelte Güterbahnhof* (a tönkrement teherpályaudvar) — *GAMMELBAHNHOF* (tönkpályaudvar); b) *egy mondatra*, pl. *Herr X entdeckte rings um das bayerische Atomkraftwerk Ohu zahlreiche Spatzen mit weissen Federn*. (X úr a bajori Ohu atomművek környékén számtalan fehér tollú verebet fedezett fel.) — *ATOMSPATZEN* (atomverebek);

c) *egy szövegrészre*, pl.

(1) Herr X gibt sich eine Spritze in den Fuss

(X úr injekciót ad magának a lábába)

(2) Er schlägt sich mit dem Hammer auf den Fuss

(Rávág kalapáccsal a lábára)

(3) Der Fuss schwillt an (A lába megdagad)

(4) Herr X führt ins Krankenhaus (X úr kórházba kerül)

(5) Er kassiert 14 598 DM Krankenhaustagegeld

(Ő 14 598 DM kórházi napidíjat inkasszál)

(6) Herr X hatte sehr hohen Krankenhaustagegeldversicherungen mit mehreren Versicherungsanstalten abgeschlossen

(X úr több biztosítótársulattal nagyon magas biztosítást kötött a kórházi napidíjra)

A cikk alcímében szerepelt a *HAMMERGELD* (kalapáccspénz) és a *HAMMERMANN* (kalapáccsférfi) szóösszetételek.

A *HAMMERGELD* szóösszetétel első összetevő tagja a 2. mondatban rögzítődik. A 2. és 5. mondatból következik, hogy a kalapács használója pénzt kap. A narratív elrendezésben egy időbeli viszony konstituálódik. A 3. és 4. valamint a 6. (háttérinformáció) mondatok alapján az okozati viszony is létrejön. Az időbeli viszonylat okozatíva tömörítődik.

3) A *kataforikus variáció* folyamata: A kataforikus variáció jórészt az anaforikus variáció fordítottja. A kataforikus folyamatnál először egy részleges információ lesz megadva, s a végleges értelmezésre csak a folyamat végén kerülhet sor. Wildgen a kataforikus folyamat három alaptípusát különbözteti meg:

a) *utólagos magyarázat*, pl. *Die DIENSTLEISTUNGSFLÄCHE für den Strassenverkehr, die Bürgersteig heisst* (a közúti forgalom *szolgáltató felülete*, amit járdának neveznek);

b) *utólagos exemplifikáció*, pl. *Das EIN-SATZ-GUTACHTEN: „Ihr müsst mehr arbeiten.”* (Az *egy-mondat-vélemény*: „Többet kell dolgoznotok.”)

c) *szöveget átfogó folyamat*, pl. *Im ZERO-NEBEL* (a *nulla-ködben*) cím; miután a szövegből kiderül, hogy a *nulla* az egy művészeti irányzat,

az utolsó mondat így hangzik: „Es scheint dringend geboten den ZERO-NEBEL aufzulösen, der sich über die Szene gelegt hat.” („Szükségesnek látszik sürgősen felszámolni a nulla-kódöt, amely ráterült a szinpadra.”)

4) A *részleges variáció* folyamatánál a variációs tér szisztematikusan tágul, minthogy a szóösszetételnek csak egyik összetevő tagja kapcsolódik a már felépült variációs térhez. Ezt a folyamatot részleges anaforikus szerkezetnek is nevezhetjük, mely a tematikus fordulatot/előrehaladást is lehetővé teszi, pl. a BILDPLATTE (képlemez) szóösszetétel részleges variánsai: BILDPLATTENSPIELER (képlemezjátész), BILD-MASCHINE (képgép), BILDPLATTENGESCHÄFT (képlemezüzlet).

5) Az *ellentétes megkülönböztetés* folyamata szintén anaforikus természetű. Az anaforikus kapcsolat azonban ezúttal nem szimmetrikus; egy tágabb értelmű fogalom differenciálódik, azaz szöges ellentét vagy többszörös felosztás formájában újrafelveződik.

a) *explicit megkülönböztetés*, pl. Einige Monate lernte er die Asyle des Landes einteilen in KAKAO-, TEE- und HAFERSCHLEIMHEIME (Néhány hónap alatt megtanulta az ország menhelyeit kakaó-, tea- és zabkásaotthonokra osztani);

b) *implicit megkülönböztetés*, pl. (a postagalambokról volt szó, arról, hogy milyen gyógyszerre van szükségük, s a versenyalambászokról, akik a héjakra panaszkodtak – majd ezek a szóösszetételek jelentek meg:) SPORTTAUBEN (sportgalamb) és PHARMTAUBEN (gyógyszergalamb);

c) *ellentétező kiéleződés*, pl.

– einfache Zeiten als eine Familie aus der Stadt in die gute, alte Sommerfrische fuhr ...

Kontrast: moderner Tourismus

– solche URLAUBS-STEINZEIT

(– az egyszerű idők, amikor egy család a városból a régi, jó nyaralásra ment ...)

Ellentét: modern turizmus

– ily szünidő-kőkorszak)

Másodlagos makrofolyamatok

A másodlagos makrofolyamatok az elsődleges makrofolyamatok melékhatásaira és tulajdonságjegyeire épülnek, és stilisztikai, vagyis másodlagosan közlő értékük van. A legtöbb másodlagos makrofolyamat az anaforikus folyamatokkal összefüggésben jelentkezik. Az anaforikus újrafelvétel szabály szerint referenciális, mégpedig a szövegben már előfordult entitást illetően. A *szemantikai feltöltődés* nem a referencia előállítását szolgálja, pusztán belesegít abba; egy *másodlagos* szempont tematizálódik. Wildgen két egymással összefüggő másodlagos folyamatot ír le: a) a *leíró feltöltődés* folyamata és b) a *váltakozás folyamata*.

Emellett Wildgen a szóösszetételeknek a szövegbeli makrofolyamatokban betöltött funkciójával kapcsolatban a következőket figyelte meg:

Szövegrészletek jelölése ad hoc szóösszetételek által: Miközben az újonnan alkotott szóösszetételek a szöveg egyes szavaira vagy részleteire utalnak, összefogják azt, s így a szöveg tagolásának az eszközévé lesznek (cím, vezérszó, címszó).

Enigmatikus szóösszetételek:

a) a szóösszetétel rejtvényyszerűen utal a gondolatra, pl. SCHNITT-LAUCHFARM (metélőhagymatanya) = HEIMGARTEN (bekerített udvar; szomszédolás);

b) a szóösszetétel egyik tagja enigmatikus, pl. BRILLIANTWARZE (brilliansszemölcs) = BRILLIANTRING (brilliansgyűrű)

Dialógusba ágyazott szóösszetételek: Beszélgetés során az ad hoc szóösszetételek a tematikus továbbfejlődés hordozóivá lesznek. Ugyanakkor a szövegbeli viszonylatok összefoglalására is képesülnek, s ezzel a szövegkoherenciát biztosítják.

a) Miközben a párbeszéd egyik résztvevője a megfelelő szót keresi, partnere felkínálhat egy megoldást, mely a beszélő szándékával *ellentétes*. A beszélőnek így meg kell találnia azt a szót, amely eredeti szándékát kifejezi, s amely ellentétet jelent partnere szóalkotásával szemben.

b) Miközben a beszélő a már felvetett témát folytatja, megerősítheti az előtte szót *párhuzamos kiegészítéssel* vagy a *téma anaforikus továbbfejlesztésével*.

Közös tudást feltételező folyamatok: valaki azt mondja: GLOCKEN-STORY (csengőtörténet), s az ugyanabban az iskolába járt résztvevők könnyen visszaemlékeznek, hogy a tanulók egyszer leszerelték az iskola-csengőt s eldugták.

Wildgen a maga rendszerezéseire egy nagyobb újságcikkanyag inductív elemzésével jutott. Elemzése során két elméleti hipotézist vázolt fel:

1) Minél koherensebb egy szöveg, annál gyakoribbak az ad hoc szóösszetételek;

2. Az ellentétező megkülönböztetéssel élő szóösszetételek inkább változtatnak a szöveg/beszéd menetén, mint az anaforikusak.

Wildgen rendszerezését további empirikus kutatásokkal, ideértve más műfajú szövegek vizsgálatát is, bővíteni lehet. Wildgen felismerései közül a legfontosabbnak az tűnik, hogy a szóösszetételek megközelítésekor a szövegbeli *makrofolyamatokból* indult ki. A magam elemzésében, melyet egészen más típusú (költői) szövegeken hajtok végre, bizonyos fokig támaszkodni fogok az általa felismert jelenségekre.

3. A metaforikus főnévi szóösszetételek megközelítése

3.1. Minthogy meglehetősen teret szenteltem az ad hoc főnévi szóösszetételek elemzéseinek, szükségesnek tartom hangsúlyozni a kézenfekvő tényt, hogy az ad hoc szóösszetételek és a metaforikus szóösszetételek nem azonosíthatók egymással, legfeljebb azt lehet mondani, hogy a metaforikus szóösszetételek az ad hoc szóösszetételeknek egy sajátos megjelenési formáját képezik.

Günther kísérlete azt bizonyította, hogy a német nyelvben gyakorlatilag bármely két főnévvel alkothatunk szóösszetételt, melynek több értelmes parafrázisa létezik. Ha viszont két tetszőleges főnév egymás mellé helyezése értelmes egészlet alkot, mégpedig többféleképpen értelmezhető egészlet, akkor azt nem lehet egyértelmű szintaktikai szerkezetre visszavezetni.

Másfelől Dressler és Wildgen szövegnyelvészeti elemzései azt mutatják, hogy a szövegekben megjelenő ad hoc szóösszetételeket szövegbeli makrofolyamatok hozzák létre, funkciójukat e szövegbeli folyamatokban való helyük alapján töltik be, azaz jutnak egyértelműen rekonstruálható jelentéshez, s nem pedig az összetevő tagok kapcsolódásának szintaktikai szerkezete alapján.

Meggyőződéseim szerint ez egyáltalán nem jelenti a szóösszetételnek a szintaktikai-szemantikai szabályszerűségekre való levezetésének s ezek alapján történő rendszerezésének a jogosulatlanságát, e levezethetőség azonban a már lexikalizált szóösszetételek esetében mutatkozik érvényesnek, vagyis akkor, ha a szóösszetételnek létezik egy konvencionizált olvasata, melyhez hozzárendelhetünk egy szintaktikai szerkezetet, s ily módon rendszerezhetjük a (főnévi) szóösszetételeket (ezt tette Kürschner – ez a szintaktikai szerkezet azonban a szóösszetételek legtöbbszörében explicite ki nem fejezett, nem létezik. Nem mond ennek ellent Motsch kísérlete sem, hogy a potenciális főnévi szóösszetételek létrehozásának szabályszerűségeit feltárja. Motsch azonban egyrészt, ahogyan erre már utaltam, jórészt lexikalizált szóösszetételek levezetésével kísérelt meg szabályokat felállítani, másrészt, a (főnévi) szóösszetételek többértelműségéről szólva, végül is, hogy egy főnévi szóösszetétel különböző mélystruktúrára vezethető vissza, az szintaktikai leírással kimutatható ugyan, de nem dönthető el, hogy melyik a szóösszetétel szintaktikai szerkezete, ill. ez is azt bizonyítja, hogy a szóösszetételnek magának *nincs* szintaktikai szerkezete. Emlékezzünk vissza a HOLZSCHUPPEN példaszóra, mely levezethető „fa tárolására használatos kamra” és „fából készült kamra” szerkezetekre. A nyelvközösség, miközben befogad egy szóösszetételt, rendelkezik azzal a képességgel, hogy az összetevő tagok szintaktikai kapcsolódásának (ill. e kapcsolat hiányának) a természetéből következő elvi jellegű többértelműséget a nyelvhasználatban megszüntesse, s a „kiválasztott” olvasatban a szóösszetételt szisztemászerűen jelentéssel lássa el. Így pl. a HOLZSCHUPPEN szóösszetétel potenciálisan levezethető a „fából készült kamra” szintaktikai szerkezetre, a nyelvhasználatban érvényes, domináló olvasata azonban a „fa tárolására használatos kamra”, mely így egyben a szóösszetétel nyelven kívüli korrelátumának a megnevezése is.

Az ad hoc képzett főnévi szóösszetételek többféleképpen való értelmezhetősége tehát nemcsak a szóösszetételek lényegi többértelműségéről tanúskodik, hanem arról is, hogy e szóösszetételek ugyan értelmeseek (értelmezhetőek), ám a nyelvközösség még nem fogadta be őket, nem egyértelműsítette olvasatukat, azaz nem döntött a kommunikáció-specifikus olvasatok között.

Egészen sajátos módon merülnek fel ezek a kérdések a metaforikus (főnévi) szóösszetételek esetében. Megkísérelem ezt egy lexikalizált (REGENTAG), egy ad hoc (FISCHTAG) és egy metaforikus főnévi szóösszetétel (STEINTAG) összehasonlításával érzékeltetni.

A REGENTAG szóösszetétel jelentése a Wahrig szerint „regenreicher Tag, Tag mit viel Regen” (esős nap, nap sok esővel), vagyis a REGENTAG olyan nap, amikor esik az eső. A szóösszetétel különböző szintaktikai szerkezetekre vezethető vissza (jelzői szerkezet: esős nap; elliptikus mondat: nap, amikor esik az eső), ám sem a *Regen* főnévnek, sem a *Tag* főnévnek nincs olyan szemantikai jegye, amely a két összetevő tag közötti

determinációt kérdésessé tenné. A szóösszetétel Kürschner rendszerében az OBJ – TEMP viszonylatrendszerében lenne osztályozható.

A FISCHTAG (halnap) ad hoc szóösszetétel értelmezése is minden további nélkül lehetséges, s könnyen elgondolható több olyan kontextus is, mely egyértelműsíti jelentését. Pl. a halász a gazdag halfogás napját nevezheti FISCHTAG-nak, vagy, ha egyesek minden hét egyik napján halat esznek, úgy azt a napot szintén nevezhetik FISCHTAG-nak. A kétféle értelmezés alapján a szóösszetétel két mélystruktúrára vezethető vissza, döntünk azonban bármely értelmezés mellett, a kommunikáció-specifikus jelentés kompatibilis a szisztémaspecifikus jelentéssel, amennyiben az e szóösszetételre vonatkozóan létrejön.

A STEINTAG (kőnap) is felfogható ad hoc szóösszetételként, amikor is értelmezése nem ütközik nehézségbe, pl. valahol súlyos, több embert maga alá temető kőomlás történt, s a szerencsétlenség napját az eseményről beszámoló újságíró STEINTAG-nak mondja – a szóösszetétel a szöveg felépítésétől függően egy anaforikus vagy kataforikus makrofolyamat része lehet.

A STEINTAG metaforikus használata esetében azonban az értelmezésnek ez az útja nem járható. Az ugyan elképzelhető, hogy a STEINTAG metaforikus szóösszetétel egy szövegbeli anaforikus vagy kataforikus makrofolyamat része, ezek a folyamatok azonban a metaforikus nyelvhasználatban a metaforikus jelentés síkján lesznek a tematikus progresszió hordozóivá.

A metaforikus nyelvhasználatban a költő leír bizonyos objektumokat és tényállásokat, ám nem azt tartja elsődlegesnek, hogy a konvencionizált nyelvhasználatban e szavak milyen objektumokat vagy tényállásokat jelölnek, hanem az általa meglátott objektumokból, relációkból, tényállásokból állítja össze azokat a tulajdonságokat, melyeket a szóhoz rendel. Ezzel megbontja a szó értelme és a korrelátuma közti korrespondenciát.

Amikor Celan predikatív viszonyt állít fel két olyan szó között, melyek lexikalizált jelentésükben e predikációt nem implikálják (pl. a *Stein* és a *Tag* főnevek), akkor olyan nyelvi egységet hoz létre, melynek egyedül a költő gondolatrendszerében lehet referencialitása. Ez idioszinkratikusan megalkotott nyelvi egység értelmezésekor a befogadó azt az értelmet veszi alapul, amely a maga ismereti rendszerében konzisztensnek, vagy legalábbis lehetségesnek tűnik. Értelmezése mindig egyfajta választás a számára felfogható/hozzáférhető értelmek között, döntés bizonyos értelem mellett, de sohasem a szó jelentése maga. Ahhoz, hogy a STEINTAG metaforikus szóösszetételt értelmezhezzük, el kell távolodnunk a meghatározó szó (*Stein*) lexikalizált jelentésétől, s a 'reális világban' neki tulajdonított jelentés korrelátuma helyett az ismereteink rendszerében a *Stein* főnév jelentésvonatkozásain belül lehetséges értelem függvényeként fogjuk fel. A szóösszetétel szintaktikai bevezetése alapjául tehát a szemantikai értelmezés által talált értelem szolgál. Vagyis a szintaktikai bevezetés nem a metaforikus szóösszetétel szerkezetét, hanem a magunk hozzá rendelt értelmezését írja le.

Rendszerező elvvé a szemantikai értelmezés szempontjait kell megtenni. A szemantikai értelmezés szempontjai – durva leegyszerűsítéssel – a következők: 1) honnan vesszük a tapasztalatot, amely alapján

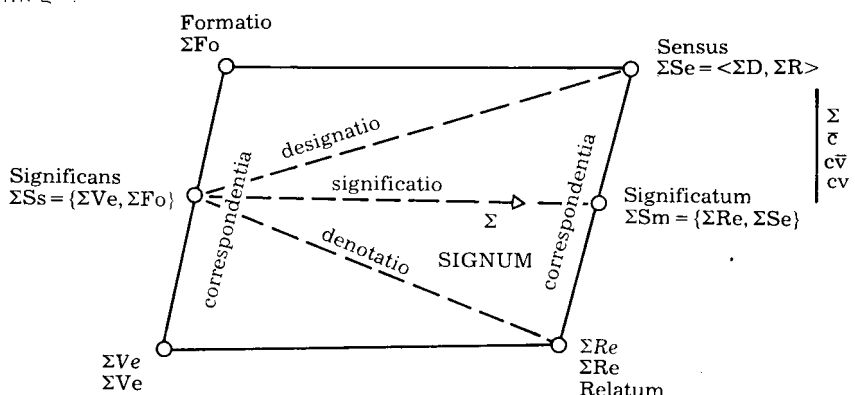
a metaforikus szóösszetételhez (közvetett) értelmet (S_2) rendelünk; 2) milyen mértékben segít bennünket e tapasztalat hozzá, hogy a metaforikus szóösszetételhez korrelátumot (C_2) rendeljünk.

3.2. Mielőtt a metaforikus $N+N$ szóösszetételek szerkezete rekonstruálásának a kérdésére rátérnék, foglalkozni kell, ha még oly vázlatosan is, magával a metaforikus jelentésnek a kérdésével.

A metaforát a klasszikus retorika *jelentésátvitel*ként nevezi meg, azaz olyan szó-(nyelv-)használatként, amelyben a metaforikusan, tehát *helyettesítésként* használt szónak a jelentése hasonlítás-viszonylatba kerül a behelyettesített szóval. Heinrich Lausberg klasszikus retorika könyve²¹ a „harcos” megnevezése helyett használt „oroszlán” kifejezést idézi példának a metaforikus behelyettesítésre.

A metafora értelmezése során felmerül azonban egy sor kérdés, melyek egyben a jelentéselmélet alapvető kérdéseihez vezetnek vissza bennünket. A „harcos” jelentésvonatkozásában használt „oroszlán” kifejezéshez rendelhető-e metaforikus relátum, vagy csupán metaforikus értelem? Azaz, a szöveggörnyezet, amelyben az „oroszlán” kifejezés megjelenik, lehetővé teszi-e, hogy a metaforikus kifejezést a „harcos” jelentésének dologi vonatkozásában fogjuk fel (*detonálja*, jelöli-e a harcost?), vagy csupán utal (*referál*) a „harcos” kifejezés hordozta jelentéstartalmakra, a „harcos” kifejezés értelmére. Még kiélezettebben merül fel ez a kérdés azokban az esetekben, amikor a behelyettesítést, mint a metaforikus nyelvhasználat klasszikus értelmezését, nem találjuk kielégítőnek, mert a szöveggörnyezet, s maga a metaforikus szóhasználat azt mutatja, hogy nem arról a körülhatárolható jelenségről van szó, hogy egy fogalmat „új névvel” látunk el, hanem arról, hogy – a legáltalánosabban fogalmazva – egy kifejezésnek nem a nyelvközösségben érvényes konvenciónak megfelelő használatára került sor. A szöveg alkotója egy létező szóval olyan tárgyra, tulajdonságokra utal, melyről/melyekről eddig ilyenformán nem voltak ismereteink. Bármennyire általánosítóan hangozzék is e megfogalmazás, a jelenséget a metaforikus nyelvhasználat körébe kell utalnunk, mi több, a modern költői metaforák túlnyomó többsége ide sorolható.

Az itt felvetett kérdések – a metaforához rendelhető *értelem*, *relátum* és *korrelátum* kérdései – egyben a jelentéselmélet alapvető kérdései is. Petőfi S. János jel-modelljében a jelnek következő összetevőit különbözteti meg²²:

Jelmagyarázat:

Significans = jelölő (Ss)
 Significatum = jelölt (Sm)
 correspondencia = kommunikatív korrespondencia
 designatio = fogalmi konkretizáció
 significatio = jelölés
 denotáció = jelölés
 SIGNUM = a jel, mint a relációk összessége
 Sensus = értelem (Se)
 Ve = a jel vehikuluma (fizikai manifesztációja) ill. annak percipiált képe
 Fo = a Ve-re vonatkozó formális kommunikatív tudás
 Re = szövegen kívüli relátum
 D = Diktum (ami a szövegben mondva van)
 R = szövegen belüli relátum, a mondottnak szövegen belüli vonatkozása
 c̄ = nem konceptualizált (értelem)
 c̄v = konceptualizált, de nem verbalizált (értelem)
 cv = konceptualizált, verbalizált (értelem)

Ha a jelölőhöz a szó szerinti jelentés szintjén nem tudunk értelmet rendelni, akkor a figuratív-metaforikus vagy a szimbolikus jelmagyarázathoz kell folyamodnunk. A jel figuratív-metaforikus vagy szimbolikus értelmezésének modellje formálisan megegyezik a szó szerinti értelemben jelentéshez jutó jel itt ábrázolt kommunikációs modelljével. A nem szó szerinti értelemben interpretálandó jel azonban gyakorlatilag mindig, ahogyan Miller²³ mondja, egy *apperceptív* problémát jelent. Miller megoldási javaslata, amelyet Petőfi S. János beépíthetőnek lát a maga szövegértelmezési elméletébe²⁴, a metaforák értelmezésére a következő: „Egy metafora, amely szó szerinti értelmében a való világra vonatkoztatva hamis, ennek ellenére felvehető a memóriaképbe és felhasználható a modell-konstruáláshoz, feszültséget teremt azonban a mi való világra vonatkozó elképzelésünk és az arra a világra vonatkozó elképzelésünk között, amely a szövegalkotó elméjében van. Annak érdekében, hogy annyit használjunk fel abból, amit a való világ hasonló szituációiról tudunk, amennyi csak lehetséges, meg kell próbálnunk egy olyan szöveg fogalmi képkonstruálását, amely oly közel van a való világra vonatkozó felfogásunkhoz, amilyen közel csak lehet, és meg kell próbálnunk a metaforikus információt ezzel oly módon kapcsolatba hozni, hogy a való világra vonatkozó elképzelésünkkel csak minimális mértékben kerüljön konfliktusba. Más szóval, meg kell próbálnunk azt a világot, aminek elképzelését a szövegalkotó tőlünk megkívánja, *hasonlóvá tenni* ahhoz a világhoz, amit mi való világnak tartunk, annyi szempontból, amennyiből csak lehetséges.” (A kiemelés tőlem, D. M.)

Ebben az értelemben állítja fel Miller a három szintaktikai metafora típust rekonstruáló szabályrendszerét, mely egy hasonlításra alapuló megértés logikai modelljére megy vissza:

M ₁	BE(x, y)	→	(∃F)(∃G)	{SIM [F(x), G(y)]}
M ₂	G(x)	→	(∃F)(∃y)	{SIM [F(x), G(y)]}
M ₃	G(y)	→	(∃F)(∃x)	{SIM [F(x), G(y)]}

Fontos hangsúlyozni, hogy Miller nem azt állítja, hogy a metafora hasonlításra alapuló metaforikus behelyettesítés, hanem hogy a metaforák megértésének modelljét egy hasonlítás, a való világhoz való „hasnolónak tétel” útján alkothatjuk meg. Kétségtelen, hogy Miller modelljével a metaforák nagy csoportja értelmezhető lesz. A metaforák megértéséhez vezető általános modellnek azonban az ő szabályrendszerét nem tudom tekinteni.

A metaforaelméleti szakirodalomban külön figyelmet érdemel Black metafora-értelmezése²⁵. Black egy *interakcióelméletnek* nevezett megközelítéssel látja a metaforát értelmezhetőnek. Black szerint a metaforikusan használt, fókuszba helyezett kifejezés egy olyan új jelentéshez jut, amely nem felel meg szó szerinti jelentésének, de nem tekinthető egy más kifejezés helyettesítésének sem. A kontextusban a fókuszba helyezett kifejezés jelentéstartalma bővül. Ahhoz, hogy e jelentésbővülést értelmezhesük, Black javaslata szerint, a fókuszba helyezett kifejezésről való általános ismereteink rendszeréből kell kiindulni. Ez általános ismeretek rendszerében meg fogjuk találni azt a tartalmat, ami a metaforikus közlés tárgyára vonatkoztatható, s ami a metaforikus közlést értelmesnek mutatja. Black többek között a már Miller által is értelmezett „az ember egy farkas” nominális metafora értelmezésével bizonyítja elméletének használhatóságát.

A fókuszba helyezésre vonatkozó általános ismeretek rendszerének felhasználását a metaforikus közlés értelmezése során igen fontosnak tartom, s úgy vélem, segítségünkre lehet azoknál az eseteknél, amelyeknél a hasonlítás tudatmodellje nem vezet eredményhez.

Ami számomra leginkább zavaró a metaforaelméleti szakirodalomban, az az, hogy kevés kivételtől eltekintve, rendre olyan metaforikus közlést értelméznék, amelyben a metaforikus közlés tárgya is adott (Az ember egy farkas.). Holott nemcsak a (modern) költészetben, hanem pl. már a népköltészetben sem ilyen metaforikus predikációkkal találkozunk. A népköltő egyszerűen „rózsának” nevezi a kedvesét, s a metaforikus közlés kontextusában a „rózsa” kifejezés jelentésbővülésére kerül sor, azáltal, hogy a „rózsának” mondott „valami” a „kedves” tulajdonságjegyeit veszi fel, pl. viselkedésében (szeret, megcsal stb.). Celan metaforikus szóhasználatában viszont már nemcsak az így kifejtett metaforikus predikáció hiányzik, hanem legtöbbször a kontextus általi értelmezettségnek az a foka is, amikor a metaforikus kifejezés, akár a hasonlításra alapozó, akár az interakciós modell segítségével *emblematicusan* feloldható lesz. Pl. a HERZFINGER (szívujj) metaforikus szóösszetétel Miller interpretációs modelljével leírható olyan szóösszetételnek, amelyet egy két argumentummal rendelkező tágabb értelemben vett „birtokol” funktor alkot:

$$M_2 \text{ birtokol (szfv, ujj)} \\ G(x, x') \text{ ——— } (\exists F) (\exists y, y') \{ \text{SIM } [F (\text{Herz, Finger}), \\ \text{birtokol } (y, y')] \}$$

Az értelmezés során a hiányzó elemekhez (y, y') az analógiás gondolkodás útján megfelelő értékeket kell találnunk. Ezzel a leírással a HERZFINGER szóösszetételt korántsem tekinthetjük értelmezettnek, a hasonlítás révén azonban explicitte tettük, hogyan lehetséges számunkra a szóösszetételben kifejezett metaforikus tényállásnak a formai rekonstrukciója.

Black interakcióelméletét követve eljárásunk a következő: számba vesszük a mindkét szóra vonatkozó általános ismereteinket, s ez általános ismeretek rendszerében megkíséreljük fellelni azokat a tulajdonságjegyeket, amelyek viszonylatba hozhatók egymással. Eközben azonban többször a kifejezések konnotatív jelentésvonatkozásait is figyelembe kell vennünk. Mindezek az értelmezési eljárások azonban leginkább csak azt teszik lehetővé, hogy egy szóösszetételt metaforikus közlésként rekonstruáljunk; a szóösszetételnek a szövegkörnyezetében aktualizált jelentéséhez legtöbbször nem vezetnek el bennünket.

II. PAUL CELAN (METAFORIKUS) N+N SZÓÖSSZETÉTELEINEK VIZSGÁLATÁHOZ

II.0.1. Az elemzett anyag bemutatása

Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek vizsgálatát megelőzően különbséget kell tennünk Celan metaforikus szóösszetételei és az ad hoc szóösszetételek képviselte nyelvi *neologizmusok* között. Dressler egyik példáját felidézve, amikor Strittmatter elbeszélésében a VOGEL-SCHLAUCH (madártömlő) ad hoc szóösszetételt használja, egy olyan neologizmust hoz létre, melynek jelentése a szövegkörnyezetben nemcsak egyértelműsödik, hanem egy olyan körülírható valóságtényre vonatkozik, amely e szóösszetétel nélkül is kifejezhető lenne. Celan metaforikus szóösszetételei esetében ez a közvetlen valóságvonatkozás nem áll fenn. Celan metaforikus szóösszetételei felidéznek valamit, ami e felidezés nélkül nem létezne, s ami csak ezzel a szóval nevezhető meg. Épp ezért, ahogy erre P. H. Neumann²⁶ figyelmeztet (a Celan-szakirodalomban ő az egyetlen, aki Celan újonnan alkotott szóösszetételeivel foglalkozott), alig van értelme a merőben költői szóösszetételek esetében neologizmusokról beszélni. „Ha a költői nyelv a természetes nyelvtől strukturálisan és a jelentést illetően is több-kevesebb szavában eltér, ha általa olyasmi is kifejezhető, ami a természetes nyelvhasználatban, végső fokon *inexistens* marad, – akkor az új, vagyis a természetes nyelvhasználatban nem létező szavak megjelenése a költői nyelv létrehozására irányuló, minden egyes versben állandósuló nyelvteremtés folyamatának a jelölőjévé lesz. E folyamatban – a természetes nyelvnek költői nyelvvé való átszerveződésének a folyamatában – egy szó újdonság jellege jelentéktelen.” (P. H. Neumann)

A metaforikus (költői) szóösszetétel értelmezésekor a szóösszetétel tehát sohasem vonatkoztatható el szövegkörnyezetétől, pontosabban, attól a folyamattól, ami a költői szöveget létrehozza. Celan újonnan alkotott szóösszetételei egyedül a költői nyelvhasználatban jutnak jelentéshez – pl. a *redukció*, a *tömörítés* folyamatának megtestesítőjeként.

Mindebből viszont az is következik, hogy Celan újonnan alkotott szóösszetételeinek értelmezése során nem csupán a költői nyelv strukturális sajátosságaihoz és funkcionálásának módjához jutunk közel, hanem

együttal Celan költői világába is betekintést nyerünk. S azért csak betekintést, mert az elemzés anyagát képező főnévi szóösszetételek korántsem merítik ki a Celan költészetében fellelhető metaforikus főnévi és más névszói szóösszetételeket.

Az anyag kiválasztása mégsem tetszőlegesen történt, s így az elemzésre kerülő szóösszetételek Celan költői nyelvének és világának, ha nem is meghatározásául, de jellemzéséül szolgálhatnak. Az anyag kiválasztásakor ugyanis két egymással szorosan összefüggő szempontot vettem figyelembe: egy merőben mechanikusát, vagyis, hogy melyik főnév jelenik meg legtöbbször Celan költői szókincsében, s hogy ezek közül melyekkel alkot legtöbb főnévi szóösszetételt; s egy motívum vizsgálatra irányuló, azt előlegező szempontot, vagyis, hogy Celan költészetének olvasásakor Celan költői világában melyik főnevek tűntek szemantikailag a legmegterheltebbeknek. E két szempont lényegében a főnévi szóösszetételek „megszűrésére” szolgált, hiszen a szemantikailag legmegterheltebb kifejezések egyben a legtöbbször előforduló kifejezések is, Celan ún. „kulcsszavai” közé tartoznak.

Celan költői világában élesen megkülönböztethető három motívumkör, ezek az *emberi test*, a *természeti jelenségek* és a *költői beszéd* motívumok, ill. a körükbe tartozó kifejezések. Celan alig néhányszor írja le azt a szót, hogy MENSCH (ember), ám 148 alkalommal fordul elő költészetében az AUG/AUGE (szem) kifejezés, mellyel 27 főnévi szóösszetételt alkot. A HERZ (szív) kifejezés 59-szer fordul elő költészetében, s egyben vele alkotja a legtöbb – 35 – főnévi szóösszetételt. Ez vezérelt, hogy az emberi test motívumát e két főnévvel alkotott szóösszetételek képviseljék elemzésemben. A NACHT (éj) kifejezés 67-szer ismétlődik költészetében, s 20 főnévi szóösszetételt alkot vele; a STERN (csillag) kifejezés „mindössze” 24-szer fordul elő önállóan, ám 21-szer főnévi szóösszetételben; míg a STEIN (kő) kifejezés 60-szor jelenik meg önállóan, s 32-szer főnévi szóösszetételben. E főnevek, különösen a NACHT és a STEIN, nemcsak Celan leggyakrabban használt kifejezései, hanem költői világának hangsúlyos, költői létszemléletét meghatározó elemei is. A költői beszédre vonatkozó kifejezések közül a WORT (szó) főnevet választottam, mely 102 alkalommal jelenik meg önálló szóként, s 24 főnévi szóösszetételt alkot vele. (Lásd a *Függelék*et!)

A főnévi szóösszetételekre való korlátozódás az anyag nyelvészeti körülhatárolhatóságát szolgálja. Nyelvészeti szempontból egyben ezek a szóösszetételek jelentik az összetett szavak alkotásának szintaktikailag és szemantikailag legösszetettebb eseteit. Minthogy célom nem a motívumvizsgálat, így nemcsak az itt elemzésre kerülő főnevekkel alkotott melléknévi szóösszetételek vizsgálatától tekintek el, pl. HERZHELLE (szívvilágos), hanem azoknak a szóösszetételeknek a vizsgálatától is, amelyeknek az alapszava főnév, a meghatározó szó azonban melléknév ill. számnév, pl. WILDHERZ (*vadszív*), FÜNFAUGE (*ötszem*). Kivételt egyedül három szóösszetételnél teszek, melyekben az egyik összetevő tag a DU (te) személyes névmás ill. a NIE (soha) időhatározószó, nemcsak azért, mert a költői szóhasználatban ezek főnevesítésére került sor, hanem mert a szóösszetételnek (szóalkotásnak) egy szintaktikailag/szemantikailag egészen sajátos esetét képviselik. Meg kell még jegyezni, hogy nem tettem különbséget a főnévi tót alkotó és a képzett főnevek között, amennyiben a képzett főnév *formailag* megfelelt a főnév jellemzőinek, pl. STERNSCHLUPF (*csillagcsuszamlás*).

A hat főnév (AUG, HERZ, NACHT, STERN, STEIN és WORT) mintegy 160 szóösszetétel összetevő tagja. E szóösszetételeknek azonban nem mindegyike metaforikus szóösszetétel, találunk köztük lexikalizált szóösszetételeket is, pl. AUGENBLICK (*szempillantás*), valamint olyan újonnan alkotott szóösszetételeket, amelyek mint szóösszetételek szintén nem tekinthetők metaforikusaknak, pl. NOVEMBERSTERNEN (*novembercsillagok*). Minthogy a lexikalizált szóösszetételek legtöbbje a metaforikus nyelvhasználat elemeként jelenik meg, azaz metaforikus jelentéssel, tanulságosnak vélem ezek elemzését is. Másrészt, az újonnan alkotott, de nem metaforikus szóösszetételek elemzése közvetett módon – az eltérések révén – szintűgy a metaforikus szóösszetételek értelmezéséhez segíthet hozzá, elemzésüket ezért is szükségesnek tartom.

II.0.2. Szempontok a (metaforikus) főnévi szóösszetételek csoportosításához

Bárha munkám alapja szövegnyelvészeti indíttatású, amely lehetővé kell tegye azoknak a folyamatoknak a leírását, amelyek a metaforikus főnévi szóösszetételek jelentés-konfigurációjának a kialakulásában részt vesznek – ez nem jelenti, hogy vállalnom lehetne a nyelvi aspektusra való behatárolódást. A szöveglétrehozás, miként a szövegmegértés folyamatának a vizsgálata sohasem szűkíthető le egyetlen diszciplínára, s ha ez a természetes nyelvi szövegekre általában érvényes, akkor különösen hangsúlyozandó a költői szövegek értelmezésekor.

Amennyiben a költői nyelv a maga pragmatikai/szemiotikai rendszerében olyan interakciós modellnek fogható fel, amely az egyéni olvasatokban konkretizálódik szöveggé, úgy nyilvánvaló, hogy a nyelv-szemantikai folyamatok leírása feltételezi mindazoknak a relációknak a figyelembevételét, amelyek ez interakciós modell „működését” – a befogadás során – lehetővé teszik. E relációk – az adott természetes nyelv használatának a képességén túlmenően – általánosítva a következők: 1) a világra, a létezésre vonatkozó pszichológiai, tapasztalati ismeretek; 2) a történelmi, társadalmi, kulturális, irodalmi, filozófiai stb. ismeretek; 3) az adott költői életműre vonatkozó speciális ismeretek. Mindezek az ismeretek mintegy az előfeltételei annak, hogy a költői nyelvi alakzatokhoz, a szövegekhez jelentést tudjunk rendelni, azaz koherensnek tartsuk.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy miközben értelmet tulajdonítunk egy költői szövegnek, egy pszichikai-gondolati modellhez (a vers alkotója által intendált világ) keresünk a magunk ismereteinek rendszerében (a befogadó, az értelmező világa) korrelátumokat. Mégpedig egy olyan pszichikai-gondolati modellhez, amely természetéből következően nyitott: a (modern) költői szöveg úgy modellálja (egyeníti, szintetizálja) a kor pszichológiai, irodalmi, filozófiai, történelmi stb. tapasztalatait, hogy egy *alternatív* költői-gondolati rendszert állít vele szembe. Innen következnek az értelmezés nehézségei is.

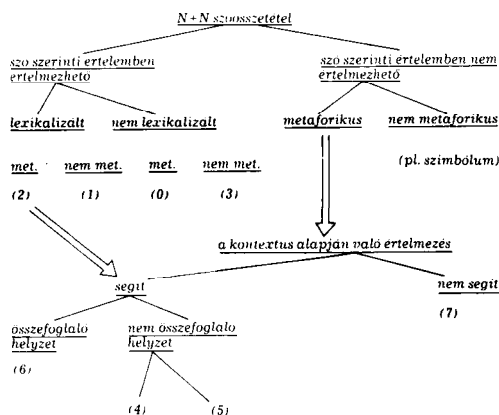
Szövegelméletében Petőfi S. János²⁷ ötféle világot különböztet meg: 1) az alkotó világa; 2) az alkotó által intendált világ, ahogy a szövegben manifesztálódik; 3) a befogadó hipotézise az alkotó világára; 4) a befogadó hipotézise a szövegben manifesztálódó világra és 5) a befogadó világa. A szövegértelmezés során a befogadó hipotéziseket állít fel az alkotó által intendált, a szövegben manifesztálódó világra. A hipotézisek felállítása egy modell-konstruálásnak kell megfeleljen. A modell-

konstruálás egy „olyan modell keresése, amelyben az, amit a szövegalkotó az interpretálandó szövegben kifejezésre juttatott, valóban igaz lehet. (...) A modell-konstruálást (pontosabban annak megkezdését) vezérlő alaptényező az az ismeret, amivel az interpretátor a különféle *pragmatikai-szemantikai szövegosztályokra* és a *kommunikáció szituációk típusaira* vonatkozóan rendelkezik, valamint az a hipotézis, amit az interpretálás (és/vagy az interpretálandó szöveg) kontextusára vonatkozóan alkot. (...) A két alapvető *pragmatikai-szemantikai szövegosztály* a *nem fikcionális* és a *fikcionális* szövegekként interpretálandó szövegek osztálya. Szükséges továbbá különbséget tenni a *szó szerinti* és a *nem szó szerinti* értelemben interpretálandó szövegek osztálya között.” (A kiemelések Petőfi S. Jánostól) Az, hogy egy szöveg fiktívnek minősül-e, vagy sem, az értelmezőtől függ, vagyis attól, hogy a szövegben leírt tényállásokat az általa való világnak tekintett világ tényállásainak tudja-e tartani.

Celan költészetében eltérő *pragmatikai-szemantikai szövegosztályok*kal és *kommunikáció-szituáció* típusokkal találkozunk. Dominánsnak azonban a *nem fikcionális szöveg* *nem szó szerinti értelemben* vett közlésmódja tekinthető, miközben, különösen költészetének utolsó korszakában, fellelhető a *fikcionális szövegosztály* is, *szó szerinti* ill. *nem szó szerinti értelemben* vett közlésmóddal.

A metaforikus főnévi szóösszetételek ill. a metaforikusan használt lexikalizált főnévi szóösszetételek értelmezésekor egy induktív eljárás látszik célravezetőnek. Először azonban a szempontokat fogalmazom meg, amelyek a szövegegység (szóösszetétel) *pragmatikai-szemantikai* osztályozhatóságára, a *kommunikáció szituáció* típusára valamint a szerkezeti és procedurális tényezőkre vonatkozóan az értelmezés alapjául szolgálnak. E szempontok a következők: 1) a világra vonatkozó nyelvi vagy nem nyelvi tapasztalat jellege; 2) a szóösszetétel ontológiai struktúrája, azaz, hogy az összetevő tagok korrelátumai kapcsolatba hozhatók-e egymással, vagy sem; 3) a szóösszetétel szintagmatikus megjelenése, azaz, hogy a szóösszetétel önálló szintagmatikus egységet alkot-e, vagy pedig egy másik szintagmatikus egység modifikátuma ill. modifikátora és 4) a szóösszetétel szemantikai megjelenése (szerepe) a szöveggörnyezetben.

E szempontok figyelembevételével a következő kategória típusok írhatók le:

1. Szó szerinti értelemben értelmezhető lexikalizált szóösszetétel nem metaforikus használatlaltal

Azok a lexikalizált szóösszetételek tartoznak ide, amelyek a kontextusban szó szerinti értelemben jutnak jelentéshez, pl. „Vom STERNBILD des Hundes...” („A kutya csilagképéről...”) az *Und mit dem Buch aus Tarussa (Es a tarusszai könyvvel)* című versben.

E szóösszetételek szerkezetüket illetően tovább osztályozhatók, mivel azonban a 159 szóösszetétel közül mindössze 12 tartozik ide, rendszerezésük helyett csupán egyedi értelmezésükre kerülhet sor.

2. Szó szerinti értelemben értelmezhető lexikalizált szóösszetétel metaforikus használatlaltal

Azok a lexikalizált szóösszetételek tartoznak ide, amelyek a kontextusban nem szó szerinti értelemben jutnak jelentéshez. E szóösszetételek további két alcsoportba oszthatók. Külön alcsoportot képeznek azok a szóösszetételek, amelyek komplex lexéma voltukban jutnak nem szó szerinti értelemben vett jelentéshez, azaz metaforikus jelentésmódosuláshoz, pl. a KIESELSTEIN (kavics) szóösszetétel az *Es ist alles anders (Minden másként van)* című versben, s ismét másik alcsoportot alkotnak azok a lexikalizált szóösszetételek, amelyekben a komplex lexéma felbontására ill. újraalkotására kerül sor, s az összetevő tagoknak a nyelvhasználatban konvencionizálódott jelentésű kapcsolódása szemantikailag újraértékelődik, pl. a HAARSTERN (hajcsillag = üstökös csillag) szóösszetétel a *Strähne (Hajfűrt)* című versben.

E második alcsoporton belül sajátos helyet foglalnak el az orvosi szaknyelvből átvett szóösszetételek, amelyek szövegkörnyezetükben nem szakszói mivoltukban jutnak jelentéshez, s mind az összetevő tagok kapcsolatának jellegében, mind a szövegkörnyezetükbe való beilleszkedésük módjában metaforikus folyamat érvényesül, pl. a HERZSCHATTEN (szívárnyék) szóösszetétel a *Deine Augen in Arm (Szemeid a kézben)* című versben.

3. Szó szerinti értelemben értelmezhető nem lexikalizált (újonnan alkotott) szóösszetétel nem metaforikus használatlaltal

Az újonnan alkotott celani szóösszetételek első nagy osztályát azok a főnévi szóösszetételek alkotják, amelyeknél az összetevő tagok megőrzik lexikalizált jelentésüket, ám a szóösszetételben bizonyos mértékű, a természetes nyelvi tapasztalattal valamint a világra vonatkozó tapasztalattal rekonstruálható jelentésmódosulás jön létre. E szóösszetételeket általánosan jellemzi, hogy a természetes nyelvhasználatlaltal kompatibilis módon sűríteneek egyetlen kifejezéssé egy redundánsnak látott szintaktikai szerkezetet. A szóösszetétel a felesleges (grammatikai, szemantikai) információk elhagyását szolgálja, tehát a költői nyelvi redukció egy alakzatának felel meg, eközben azonban a szóösszetételben jelölt tényállás egyediesítése, *fogalmi önállósulása* következik be, pl. a NACHTWIND (éjszél) szóösszetétel a *Das ganze Leben (Az egész élet)* című versben.

A szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetételek nem összefoglaló helyzetben két további osztályba csoportosíthatók annak alapján, hogy az összetevő tagok kapcsolata szisztéma konform vagy szisztéma nem konform módon értelmezhető. Amennyiben rendelkezésünkre állna egy szemantikai kategória rendszer, úgy a

két osztály közötti különbséget a szemantikai jegyek alapján is meg lehetne fogalmazni.

Szemben a nem metaforikus szerkezetű, de jelentésében a szöveg metaforikus folyamataiban aktualizált szóösszetétellel (3), a metaforikus szerkezetű szóösszetételekben egy összetett pragmatikai-szemantikai rendszerbe ágyazott, két lépcsős metaforaszerkezetről van szó: 1) a metaforikus szóösszetétel önmagában értelmezésre váró nyelvi aktus, mely 2) jelentéskongretizációhoz szövegkörnyezetében, a szövegalakulás metaforikus folyamataiban jut.

4. Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel ,magát feloldó' helyzetben

A ,magát feloldó helyzet'-ben fellépő metaforikus főnévi szóösszetételek egy olyan komplex tényállást sűrítenek a redukcióban, amely a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalatnak nem mond ellent, de a világra vonatkozó tapasztalattal nem rekonstruálható. A nyelvi tapasztalat alatt a lexikalizált szóösszetételeknél megfigyelhető, a két összetevő tag közötti kapcsolatlétesítés jellegére való analógiás visszautalást értem, pl. a SCHNEEHAUFEN (hórákás, hóhalom) lexikalizált szóösszetétellel nyelvi analóg a WORTHAUFEN (szóhalom) újonnan alkotott szóösszetétel az *Und mit dem Buch aus Tarussa (És a tarusszai könyvvel)* című versben. A szóösszetétel összetevő tagjai nem zárják ki teljesen egymást, legalább egy olyan szemantikai jeggyel vagy tulajdonsággal rendelkeznek, amelyek kapcsolatba hozhatók egymással. E szemantikai jegyek vagy tulajdonságok azonban a két összetevő tag jelöltje szemantikai jegyeinek vagy tulajdonságainak a hierarchiájában nem azonos szinten helyezkednek el.

A ,magát feloldó helyzet'-ben fellépő metaforikus szóösszetételek szintagmatikusan önálló egységet alkotnak, s szemantikailag a közvetlen szövegkörnyezetüket létrehozó metaforikus folyamat elemeiként jutnak konkrét jelentéshez.

5. Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel ,magát értelmező' helyzetben

A szóösszetételek tapasztalati úton nem rekonstruálható komplex tényállást sűrítenek, azaz tapasztalati úton nem hozható létre interszubjektíve ellenőrizhető logikai determináció az összetevő tagok között. A szóösszetételhez a nyelvi tapasztalat által vezérelt analógiás gondolkodás alapján hozzárendelhető egy szintaktikai szerkezet, ez azonban nem járul hozzá a szóösszetétel értelmezhetőségéhez. A szóösszetétel mélystruktúrája megfogalmazatlan, jelentése pedig nyitott marad, ám a szövegkörnyezetet létrehozó metaforikus folyamatban felépül egy metaforikus értelem. A tapasztalat alapján külön-külön megértett összetevő tagok jelöltjének ugyanis legalább egy szemantikai jegye vagy tulajdonsága hitelesítődik, „komolyan vevődik” a közvetlen szövegkörnyezetben, mely így a szintagmatikusan nem önálló szóösszetétel modifikátoraként lép fel, pl. „... magnetisch ziehts, mit HERZFINGERn, an / dir, Erde ...” („... mágnesesen húzza, szívújjakkal, / hozzád, föld ...”) a *Hüttenfenster (Kunyhóablak)* című versben.

6. Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel 'összefoglaló helyzet'-ben

A szóösszetételek tapasztalati úton nem rekonstruálható komplex tényállást sűrítene. A szóösszetételekhez a nyelvi tapasztalat által vezérelt analógiás gondolkodás útján hozzárendelhető egy szintaktikai szerkezet, ez azonban nem járul hozzá a szóösszetétel értelmezhetőségéhez. A külön-külön megértett szavak kapcsolatának mélystruktúráját az egy nagyobb kompozicionális egységet alkotó szöveggörnyezetből, vagy a szövegegészből lehet levezetni. A szintagmatikusan nem önálló szóösszetételek a szöveget létrehozó metaforikus makrofolyamatokban szemantikailag szintetizáló, 'összefoglaló' szerepet vállalnak magukra. E makrofolyamatokat illetően *anaforikus*, pl. a HERZSINN (szívértelem) szóösszetétel a *Huhediblu* (*Huhediblu*) című versben, vagy *kataforikus* helyzetben lépnek fel, pl. a WORTAUFSCHÜTTUNG (szófeltöltődés) a *Wortaufschüttung* (*Szófeltöltődés*) kezdetű versben.

7. Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel 'izolált helyzet'-ben

A szóösszetételek tapasztalati úton nem rekonstruálható komplex tényállást sűrítene. A szóösszetételekhez a nyelvi tapasztalat által vezérelt analógiás gondolkodás útján hozzárendelhető egy szintaktikai szerkezet, ez azonban nem járul hozzá a szóösszetétel értelmezhetőségéhez. A külön-külön megértett összetevő tagok kapcsolatának mélystruktúráját sem a közvetlen szöveggörnyezetből, sem a szövegegészből nem lehet levezetni. A szóösszetétel összetevő tagjai úgy kapcsolódnak egymáshoz, ahogyan két önálló mondat kötődik egymáshoz. Két egymást kizáró nyelvi elem közt állítódik fel logikai determináció, azaz két olyan nyelvi elem közt, amelyeknek egyetlen szemantikai jegye vagy tulajdonsága sem hozható kapcsolatba egymással. A szintagmatikusan önálló egységeket képező szóösszetételek sifreként (*chiffre*) ill. 'név'-ként épülnek be a szöveget létrehozó metaforikus folyamatba, pl. a STEINATEM (kőlélegzet) szóösszetétel a *Das aufwärtsstehende Land* (*A fellendült ország*) című versben.

E szóösszetételek helyzeti izolációja azonban nem feltétlenül a maguk inherens tulajdonsága; az értelmezőtől függ, hogy fel tudja-e lelteni a szöveggörnyezetben s a szövegegészben azokat a szemantikai folyamatokat, amelyek révén a szóösszetétel összetevő tagjai egymással kapcsolatba hozhatók, s a szóösszetétel a metaforikus folyamat részesévé lehet. Amennyiben a szöveget létrehozó metaforikus folyamatokban a szóösszetétel izolációja nem szüntethető meg, úgy még mindig megkísérelhető a költői életmű egészéből való kikövetkeztetés.

II.1. SZÓ SZERINTI ÉRTELEMBEN ÉRTELMEZHETŐ LEXIKALIZÁLT SZÓÖSSZETÉTEL NEM METAFORIKUS HASZNÁLATTAL

Az elemzésre kiválasztott szóanyagban a következő szó szerinti értelemben használt lexikalizált szóösszetételek fordulnak elő: AUGENBLICK (szempillantás, pillanat), AUGENPAAR (szempár), AUGENTROST (szemvigasz = szemvidító), AUGENWINKEL (szemszög = szemzug), MITTERNACHT (éjfél), STEINBRECH (kőtörőfű), STEINDATTEL (kódatolya), STEINSCHLAG (kőomlás), STERNBAHNEN (csillagpályák), STERNBILD (csillagkép), STERNZEIT (csillagidő), WEISENSTEINCHEN (bölcsek kövecskéje)

E szóösszetételek nyelvészeti leírásának egyik járható útja pl. a Kürschner rendszerébe való besorolásuk. Ez azonban nem vezet túlságosan messzire bennünket. Azt mindenesetre megmutatja, hogy Kürschner rendszere valóban nem teljes, ahogyan erre már Günther is rámutatott, hiszen a 12 szóösszetétel mindegyike sem fér be a rendszerbe, különösen vonatkozik ez azokra a szóösszetételekre, melyek összetevő tagjai nem (igéből) képzett főnevek.

Az AUGENWINKEL szóösszetétel bizonyos korrekcióval (a FIN kitételeivel) talán besorolható a Kürschner rendszerében a HAUSWAND (házfal) szóösszetétel képviselte csoportba:

LOC [-dyn]^A – OBJ^B – {lenni vhol rész} FIN, ezzel szemben a STERNBILD szóösszetétel – melynek jelentése a Magyar értelmező kéziszótár²⁸ szerint: „Állócsillagoknak könnyen felismerhető alakzatba foglalt csoportja.” – Kürschner rendszerében csupán egyetlen típushoz lenne besorolható, mégpedig a BLUMENSTRAUSS (virágcsokor) szóösszetétel képviselte csoportba:

MAT [+elem]^A – OBJ^B – {áll vmiből}

Eszerint a STERNBILD szóösszetétel olyan képet jelent, mely csillagokból áll, melynek az anyaga csillag, mely értelmezés egészen nyilvánvalóan csak formálisan elégti ki a szóösszetétel szerkezeti leírását, s nem szemantikailag is.

Hasonló probléma merül fel a STERNZEIT szóösszetétel esetében is. A Kürschner rendszerében talált típusok közül egyedül a REGENZEIT (esős idő) szóösszetétel képviselte csoportba osztható be:

OBJ^A – TEMP^B – {létezik},

holott nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy egy bizonyos időben csillagok léteznek/látszanak, hanem arról az asztrológiai fogalomról, amit a WAHRIG „csillagnapok szerinti időszámításnak” mond, a Magyar értelmező kéziszótár pedig „a csillagok delelése alapján meghatározott időként” definiál.

Míg a STERNZEIT szóösszetétel a következő korrekciókkal látszik leírhatónak:

OBJ^A – TEMP^B – {meghatároz} FIN,

addig a STERNBILD szóösszetétel esetében az OBJ – OBJ osztály egy új csoportjának a kialakítását javaslom:

OBJ^A – OBJ^B – {kialakít} FIN

A STERNBAHNEN szóösszetétel is csak korrekciókkal helyezhető el Kürschner rendszerében:

OBJ^A – LOC [+dyn]^B – {halad} FIN,

míg az AUGENPAAR szóösszetétel az OBJ – OBJ osztály egy új csoportjának létrehozását igényelné.

A WEISENSTEINCHEN szóösszetétel ugyan ebben a kicsinyítő képzővel ellátott alakban nem lexikalizált, ám a WEISENSTEIN szóösszetétel sem helyezhető el megnyugtató módon Kürschner rendszerében. Formálisan egyedül a

POSS^A – OBJ^B – {birtokol}

csoportba lenne besorolható, ezzel azonban korántsem merítettük ki a szóösszetétel szemantikai értelmezését. A WEISENSTEIN ugyanis nem egyszerűen a „bölcsek birtokában levő kő”, hanem egy sajátos (mágikus) funkcióval felruházott kő – e szemantikai differenciációra azonban Kürschner rendszere nem ad módot.

Ismét más probléma merül fel a STEINDATTEL szóösszetétel értelmezésekor. A szóösszetétel minden további nélkül besorolható lenne a HOLZPUPPE (fababa) szóösszetétel képviselte csoportba:

MAT [–elem]^A – OBJ^B – {áll vmiből},

ha ez esetben valóban egy *kődatolyáról* (kőből készült datolyáról) lenne szó, s nem egy, az északi tengerekben tenyésző kagylófajtáról, melynek pusztán a neve a STEINDATTEL.

Természetesen, egy nyelvészeti rendszerezés figyelme nem terjedhet ki egy metaforikus jelentésében lexikalizálódott szóösszetételre. Tény azonban, hogy Kürschner rendszerezésének további szemantikai differenciálása mindenképpen szükséges volna – különösen az OBJ – OBJ osztály esetében.

Minthogy dolgozatom témája Celan metaforikus szóalkotásainak ill. metaforikus nyelvhasználatának az értelmezése, a szó szerinti értelemben használt lexikalizált szóösszetételek szerkezeti-szemantikai rendszerezésének kérdése másodlagosnak tűnik. Fontosabbnak látszik annak megfigyelése, hogyan épülnek be szöveggörnyezetükbe e szóösszetételek. Feltelezhető, hogy leghamarabb egy kombinatív nyelvhasználatról lehet szó, amikor is a szó szerinti értelemben használt kifejezések a nem szó szerinti értelemben használt kifejezésekkel együttesen vesznek részt a szöveg felépítésében. Legalábbis akkor, ha a vers egy olyan nem fikcionális szöveggént értelmezhető, amelyben a nem szó szerinti közlés mód a meghatározó.

A STERNBILD szóösszetétel a *Die Niemandrose* (A senki rózsája) kötet *Und mit dem Buch aus Tarussa* (És a tarusszai könyvvel) című versében fordul elő, a vers első, két versszakon át húzódó, többszörösen összetett mondatában: „Vom Sternbild des Hundes, vom / Hellstern darin und der Zwerg- / leuchte, die mitwebt / an erdwärts gespiegelten Wegen . . .” („A kutya csillagképéről, a / világos csillagról benne s a törpe- / izzóról, mely vele hánykodik / a föld felé tükröződő utakon . . .”)

(Megjegyzés: Ahol nem tüntetem fel a fordító nevét, ott a fordítás tőlem való.)

A vers kezdő mondatának szintaktikai szerkezete a verskompozíció egészére kiterjed. A vers nyelvi struktúráját a szintaktikailag egymáshoz laza mellérendeléssel kapcsolódó felsorolások határozzák meg. E felsorolások – melyek a versnyelv alapmondatát képezik – közé ékelődnek be az értelmezői mellékmondatok. Az alapmondat maga azonban elliptikus szer-

kezetű, hiányzik az állítmány, amely a felsorolások mindegyikére vonatkozna, melyet azonban a felsorolások szintaktikai szerkezetének a párhuzamossága alapján könnyen kiegészíthetünk. A versnyelvi kompozíció szintaktikailag a „valamiről beszélek” tómondatra redukálható, ahol a „valami” kifejtése a felsorolásokban következik be. E felsorolás a „kutya csillagképéről” szószerkezettel kezdődik, s ezzel azonosmód bevezet bennünket a vers világának középpontjába: a zsidóság, a zsidó nép és a zsidó egyén történelmi és egzisztenciális létvalóságába. A kutya csillagképe ui. – pontosabban a Nagy kutya csillagképe – a zsidó mitológiában Dávid nevét kapta; Dávid néperől van tehát szó, s nem hiszem, hogy félreértenénk a verset, ha a kutya csillagképében levő HELLSTERN (világos, fénylő csillag) szóösszetételt Dávid csillagaként értelmeznénk. Celan, mint annyszor, itt is a zsidó mitológiából merít: a „Sternbild des Hundes” szószerkezetben a zsidó mitológiában érvényes vonatkozások jutnak metaforikus/szimbolikus jelentéshez – miközben azonban a STERNBILD szóösszetétel megőrzi szó szerinti jelentését.

A STERNZEIT szóösszetétel ugyancsak a *Die Niemandrose* kötet *In der Luft* (A levegőben) kezdetű versében jelenik meg, a vers utolsó mondatában: „... darüber / der Klumpfuss der Götter herüber- / gestolpert kommt – um / wessen / Sternzeit zu spät?” („... fölöttük / az istenek dongalába át- / botorkál – későn / kinek / a csillagidejéért?”, Lator László ford.²⁹)

Közvetlen szövegkörnyezetében (a mondatban elfoglalt helye alapján) szemlélve megválaszolhatatlan marad, miért használta Celan az időfogalom megnevezésére a *csillagidő* asztrológiai fogalmát. Közelebb kerülünk a kérdés megválaszolásához, ha a vers egészében keressük azokat a szemantikai folyamatokat, amelyek a STERNZEIT szóösszetétel jelentésvonatkozásaival összhangba hozhatók. Minthogy nincs terem a vers komplex értelmezésére, csak utalhatok arra a kettős szemantikai folyamatra, amely a verset kompozicionálisan is meghatározza, a mikrokozmosz és a makrokozmosz szemlélet egymást kiegészítő párhuzamára. A vers a „száműzetett”, „tűzbe vetett” népről és egyénről beszél, egy „pomerán”-ról s a „csillagpusztában lélekvezette sereg”-ről, a „halál idegenek”-ről, a levegőben szétszórtakról. A halálra ítélt zsidó nép történelmi sorsának költői látomásában a tragikus létvalóság színhelye a világegyetem lesz: a földön gyökértelenné vált, elpusztult faj léthelyzete – nem-léte – a hamvait befogadó levegőben, a „kétségbeesésből lett ragyogásban” tükröződik vissza. Ennek a népnek a számára már nem érvényes a földi időszámítás, ha lehet vele kapcsolatban időről szólni, az csak valami tőle, az embertől elvonatkoztatott időfogalom lehet: csillagidő. A szóösszetétel használata tehát nagyon is funkcionális; úgy épül be a költői látomást létrehozó nyelvi-szemantikai folyamatba, hogy a vers világának egyik szemantikailag hangsúlyos elemévé lesz. Ezt erősíti meg a vers kompozicionális felépítésében elfoglalt helyzete is (verszáró helyzet).

A MITTERNACHT szóösszetétel az *Atemwende* (Lélegzetváltás) kötet *Hafen* (Kikötő) című versében fordul elő: „... den / baggern die sinn- / gierigen Sätze nach Mitternacht aus...” („... őt / kotorják ki az értelem- / sóvár mondatok éjféli után...”)

A STERNZEIT szóösszetétel szemantikailag kiemelt helyzetével ellentétben a MITTERNACHT szóösszetétel közvetlen szövegkörnyezetében

jut csupán jelentéshez, szemantikai funkciója egyetlen történés időbeli meghatározására korlátozódik. A kombinatív nyelvhasználatra ugyanakkor szemléletes példa lehet a mondatnyi egység, amelyben a MITTER-NACHT szóösszetétel az időhatározói funkciót betölti. A kérdés csak az, hogy itt egy megszémélyesítéssel élő, figuratív közlésről van szó, vagy pedig egy metaforikus tényállás közléséről? Ahhoz, hogy erre válaszolhassak, ki kell egészíteni a mondatot. Az „öt” vonatkozó névmást a megfelelő főnévvel helyettesítve, s a költő által használt szórendtől eltekintve, a mondat így hangzik: „Die sinnigerigen Sätze baggern nach Mitternacht den Unnamen aus.” („Az értelemsóvár mondatok éjjél után kikotorják a nem-nevet.”)

Amennyiben Black *interakcióelméletét* követjük, de általa is sugallt módon nem keressük az „igazi” metaforát, azaz nem ragaszkodunk ahhoz, hogy a nyelvi szerkezet a metaforikus közlés minden feltételét kielégítse, úgy metaforikus tényállás közlésének tekinthetjük a mondatot, hiszen nyilvánvaló, hogy az egyes kifejezések esetében nem egyszerűen jelentésselátolódásról van szó, hanem jelentésátvitel értékű jelentésbővülésről. Hogy ezt világosan lássuk, felbontom a mondatot a benne foglalt elemi predikációkra (az értelmezés egyszerűsítése végett az elemzést a mondat magyar fordításán végzem el):

1. Az értelem sóvár.
2. A mondatok értelemsóvárak.
3. A mondatok kikotorják (éjjél után) a nem-nevet.

A kiemelt szavak, Black terminológiájával, a metaforikus közlés „főtárgyai”, míg az „értelem”, a „mondatok” kifejezések a metaforikus közlés „alárendelt tárgyai”.

Ahhoz, hogy megértsük ez állításokat, kapcsolatot kell találnunk a metaforikus közlés „alárendelt tárgyának” és a „főtárgynak” nevezett kifejezések között. A *hasonlításelmélet* ezt analógiás gondolkodás útján érné el, míg Black javaslata az, hogy keressük meg a „főtárgyra” vonatkozó sztereotip tudásunk jelentéselemeit, amelyek valamelyike (vagy akár több jelentéselem) kapcsolatba hozható azzal a kifejezéssel, amelyre a metaforikus állítás vonatkozik. Más szóval, meg kell találnunk azt a szemantikai jegyet (azokat a szemantikai jegyeket), amely (amelyek) vonatkozhat (vonatkozhatnak) a metaforikus közlés „alárendelt tárgyára”.

A „sóvár” kifejezés „vágyakozót” is jelent, mindenképpen egy érzelmi magatartást (emiatt került ellentmondásba az „értelem” kifejezéssel): érzelmi igényt, törekvést valamire. A „sóvár” jelzőben tehát benne foglaltatik a „törekvés”, a „valamire irányuló akarat” szemantikai jegye, s ez már elhelyezhető az „értelem” ill. a „mondatok” szemantikai jegyeinek a hierarchiájában is.

Valamivel bonyolultabb, mert metaforikusabb, a harmadik állítás értelmezése, ez ugyanis se többet, se kevesebbet nem állít, mint hogy a mondatok „kotrógépekként viselkednek, működnek”, s így jutnak el a „nem-névhez” (ez a kifejezés egy sajátosan celani, nem metaforikus, hanem *poetológiai* fogalmat jelöl, amelynek értelmezésére itt nem vállalkozom). A hasonlításelméleten belül nem lenne mégsem nehéz egy formális analógiát felállítani, s bizonyára megtalálhatnánk azt a szemantikai jegyet is, mely a „mondat”, mint értelmi aktus, szellemi *cselekvés* szemantikai jegyeinek a hierarchiájában is elhelyezhető lenne, ha e hierarchiának nem ugyanazon a szintjén foglalna is helyet.

Ez elemzészázlat ugyanakkor azt is megmutatja, hogy egy metaforikus közlésbe beépülhet olyan szó szerinti értelemben használt kifejezés is, mely a metaforikus közlésben kifejezett tényállást nemcsak hogy nem módosítja, hanem mintegy egy rajta kívüli részmozzanatra, a metaforikus közlésben kifejezett tényállás egy körülményére (itt: a temporális pozícióra) utal.

Az AUGENWINKEL szóösszetétel a *Fadensonnen* (*Fonálnapok*) kötet *Pau, später* (*Pau, később*) című versében fordul elő, a vers első versszakát alkotó mondatban: „In deinen Augen- / winkeln, Fremde, / der Albigenserschatten –” („A szemed / csücskében, idegen, / az albigensek árnyéka –”).

Ahhoz, hogy a szó szerinti értelemben használt szóösszetétel szövegkörnyezetét értelmezhezzük, az ALBIGENSERSCHATTEN (albigensek árnyéka) szóösszetétel értelmezésére van szükség. A szóösszetétel a „fogalmi önállósulást” képező szóösszetételek csoportjába sorolható. (Az albigensek egy a 10–14. században Dél- és Nyugat-Európától a Balkánig terjedően az aszketizmust hirdető szekta tagjai voltak.) E szóösszetétel a mondatban szintagmatikusan önálló egységet képez, ami azt is jelenti, hogy nem befolyásolja a mondat többi elemeinek a jelentését. A mondatnyi közlés egy egyedi tényállást fejez ki, melyet szó szerinti értelemben kell felfognunk: a szemcsücsökben/szemzugban megjelenő árnyékolódás/elsötétülés az albigensek által determinált, amikor is az „albigensek” összetevő tag metonimikus jelentésmódosulást látszik magára venni.

A WEISENSTEINCHEN szóösszetétel a *Schneepart* (*Hószólam*) kötet *Warum aus dem Ungeschöpften* (*Miért a kimeregetetlenből*) kezdetű versében fordul elő: „... ein Weisensteinchen, flussaufwärts, / die Zeichen zuschanden- / gedeutet...” („... egy bölcsek kövecskéje, a folyással szemben, / a jelet tönkre- / jelenti...”).

A szóösszetétel megőrzi szó szerinti jelentését, s ez vonatkozik szövegkörnyezetére is. Metaforikus tényállás közlése helyett a mondatnyi szövegegység (s ez vonatkozik a vers egészére) egy *paradoxális* tényállást fejez ki: a hiedelemben csodatevő tulajdonsággal felruházott WEISENSTEINCHEN itt „tönkre jelenti” a megoldást jelentő jelet. E paradoxális közlésmód egyik meghatározó jellemzője Celan költői nyelvének, különösen költészetének utolsó korszakában, melynek értelmezése túlfeszítené dolgozatom keretét.

Az AUGENPAAR szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet ... *Rauscht der Brunnen* (... *Csobog a forrás*) című versében fordul elő: „... ja das / mit dem Gestrüpp und mit dem Augenpaar, das dort bereitlag als / Träne-und-Träne.” („... igen azt / a bozóttal és a szempárral, mely ott készen hevert mint / a könnyek-és-könyvek”).

Celan költészetében az emberi testrészek (így különösen a szem és az ujj, a látás és a tapintás érzékszervei) legtöbbször a személytől (embertől) függetlenül jelennek meg. Ez történik itt is, s mert ez Celan költői létszemléletében jelentéshoz jutó jelenség, nincs jogunk az AUGENPAAR szóösszetételt metonimikus kifejezésként értelmezni. A „szem” Celan költészetében szemantikailag rendkívül megterhelt fogalom. Nem egyszerűen a látás szerve, hanem a megvakítottakról, a látásuktól meg-

fosztottakról hírt adó szimbolikus dolog is: a szemgödörből kihullott, s önálló életet élő, mondhatni a Ding an sich „szem”. Azonban az egyéni szóhasználat ellenére s a Celan költői világában jelentéshez jutó szimbolikus vonatkozások ellenére is – az AUGENPAAR szóösszetétel (miként az egész mondat) szó szerinti értelemben értelmezhető. Olyan kifejezés-ként, melynek használata kompatibilis a természetes nyelvhasználattal. Gondoljunk a következő példára: a tényállást, hogy egy távolodó személy után néz valaki, közölhetjük ezzel a mondattal: Tekintetével követte őt. De mondhatjuk úgy is: Egy szempár követte őt. Vagyis a természetes nyelvhasználatban is fellelhető a *szempár* kifejezésnek Celanéra emlékeztető használata.

A STEINSCHLAG szóösszetétel a *Schneepart* kötet *Steinschlag* kezdetű versében jelenik meg, a vers első mondatának állítmányaként: „Steinschlag hinter den Käfern.” („Kőomlás a bogarak mögött.”)

A mondatban kifejezett tényállásra a versben nincs közvetlen visszautalás, viszont az egész vers felfogható úgy is, mint e tényállás (esemény) által kiváltott szubjektív reflexiók sora. A vers ilyen olvasatában a STEINSCHLAG kifejezés jelentésköréből a „veszélyt jelentő történés” szemantikai jegy aktualizálódik, miáltal a kifejezés a versbeli szituáció keret-meghatározójává lesz.

A STERNENBAHNEN szóösszetétel a *Die Niemandsrose* kötet *Ein Wurfholz* (Egy dobófa) kezdetű versében található: „Ein Wurfholz, auf Atemwegen, / so wanderts, das Flügel- / mächtige, das / Wahre. Auf / Sternen- / bahnen, von Welten- / splittern geküsst...” („Egy dobófa, légutakon, / így vándorol, a szárnyas / hatalmasság, az / igazi. / Csillag- / pályákon, világ- / szilánkoktól csókoltan...”).

A szóösszetétel szöveggörnyezete szemléletesen példázza Celannak a főnévi szóösszetételek használatára és alkotására való hajlamát. A WURFHOLZ lexikalizált szóösszetétel, korrelátuma pontosan körülírható: a gerelydobásnál igénybe vett segédeszköz, a gerely eldobására, lendítésére szolgáló bot alakú fatárgy. Az „Ein Wurfholz (...) wandert (...) auf Sternbahnen.” mondat a benne kifejezett tényállás szokatlansága ellenére sem tekinthető egy metaforikus tényállás közlésének. A mondat leghamarabb egy fikcionális tényállásról való szó szerinti értelmében interpretálandó közlésként fogható fel. Valamivel összetettebb probléma elé állítja az értelmezőt az ATEMWEGE (légutak) szóösszetétel, amely orvosi szakkifejezés. A Magyar értelmező kéziszótár szerint a *légutakat* üreges szervek képezik, amelyeken át a levegő a tüdőbe jut. E szóösszetételnek a szöveggörnyezetben való szó szerinti értelmezéséhez még a szöveg fikcionalitása sem segít hozzá, joggal feltételezhető azonban, hogy az orvosi szaknyelvben jártas költő az orvosi szakkifejezést a „légi út” (LUFTWEGE) értelemben, azaz metaforikusan használta. (Minthogy nem célom a vers komplex elemzése, csak jelzem, hogy az ATEMWEGE kifejezés mégsem egészen önkényes behelyettesítése a LUFTWEGE kifejezésnek, mert a vers befejező részében az útról visszatért WURFHOLZ egy „szívverést” fog „visszatartani”, mely a földgolyót vagy a világegyetemet is jelenthető „kerekség” (RUND) egyetlen „mutatójának” mondódik, s amely „egy lelket megjelöl” – vagyis az emberi szervezetre vonatkozó fogalmak, a Celanra jellemző mikro- és makrokozmoszmi távlatokat elegyítő

szerkesztésben újra megjelennek a szövegben.) Mindenképpen metaforikus kifejezésnek tekinthető viszont a FLÜGELMÄCHTIGE szóösszetétel; a WURFHOLZ e metaforikus megnevezésének az értelmezésére azonban itt nem vállalkozom, s a WELTSPLITTER metaforikus szóösszetétel értelmezésére sem. Már ennyiből is kitetszik azonban, hogy bonyolult, több szintű szemantikai folyamatok vesznek részt a versszöveg létrehozásában, melynek értelmezése Celan teljes költői életművének az ismeretét igényli, s amely így is ugyancsak igénybe veszi az értelmező fantáziáját.

Az AUGENBLICK szóösszetétel a *Lichtzwang* (Fénykényszer) kötet *Tretminen* (Taposóaknák) című versének utolsó versszakát jelentő mondatban fordul elő: „Es muss der Augenblick sein / für eine gerechte / Geburt.” („Most kell legyen a pillanat / egy igaz / születésre.”)

Nemcsak a szóösszetétel, hanem az egész mondat, mi több, az egész versszöveg szó szerinti értelemben értelmezhető. Az értelmezést megelőzően felmerülő kérdés a szöveg osztályozására vonatkozik. Megítélésem szerint a *Tretminen* című vers a fikcionális szövegek osztályába sorolva lesz értelmezhető, nem annyira azért, mert a Szaturnusz bolygóról beszél, hanem mert olyan tényállásokat közöl róla, melyek a világra vonatkozó tudásunkkal ellenőrizhetetlenek, s amelyek nyilvánvalóan a költő szubjektív látvizióját hivatottak a Szaturnuszra átranzponálni. Egy külön tanulmány tárgya lehetne Celan fikcionális szövegtípusainak értelmezése s szerepük kijelölése Celan költői világában.

A még értelmezésre váró három szóösszetétel közös jellemzője, hogy névként lexikalizálódtak, s szövegkörnyezetükben is így jutnak jelenítéshez. Az AUGENTROST (szemvidítő – növénynév) szóösszetétel a *Lichtzwang* kötet *Todtnauberg* (*Todtnauberg*) című versének első mondatában fordul elő egy felsorolás elemeként: „Arnika, Augentrost, der / Trunk aus dem Brunnen mit dem / Sternwürfel drauf . . .” („Árnika, szemvidítő, a / korty a kútból a / csillagkockával rajta . . .”); a STEINBRECH (kőtörőfű) szóösszetétel a *Fadensonnen* kötet *Der puppige Steinbrech* (A bájos kőtörőfű) kezdetű vers első mondatában, egy metaforikus közlésmóddal is élő képi leírás elemeként jelenik meg: „Der puppige Steinbrech / in der Fliesenfuge / der leer- / gebeteten, treibhaus- / haften Asyls . . .” („A bájos kőtörőfű / az üresre / imádkozott, üvegház- / szerű menhely / kőlaprésében . . .”); míg a STEINDATTEL (kódatolya – kagylónév) szóösszetétel két versben is előfordul: a *Sprachgitter* (Nyelvrács) kötet *Matière de Bretagne* és a *Die Niemandsrose* kötet *Kermorvan* című versében, mindkét alkalommal ugyanarra a predikatív szerkezetre vezethetően vissza: „. . . Steindattel, / unten, gebuscht, klapft ins Gebläu, eine Staude / Vergänglichkeit, schön, grüsst dein Gedächtnis.” („. . . kódatolya, / lent, bokrosodva, a kékbe hasad, egy bokor / mulandóság, szép, / köszönti emlékezeted.”) és „. . . die kleine Steindattel klapft . . .” („. . . a kis kódatolya hasad . . .”).

Mindhárom szóösszetételnek a szövegkörnyezetében betöltött szemantikai funkciója hasonló: egy képi leírás elemei. Egyedül a kifejtettség tekintetében érzékelhető köztük fokozati különbség. Míg az AUGENTROST szóösszetétel jórészt szervetlenül épül be a költői leírásba, addig a STEINBRECH szóösszetétel s még inkább a *Matière de Bretagne* versben előforduló STEINDATTEL szóösszetétel a képi leírást teljesíti ki egy új részlettel. A tengermélyben (a „kékbe”) hasadó kódatolya a breton tájat s

benne a szemlélődő én létvalóságát vizionálva megjelenítő leírást gazdagítja egy új részmozzanattal, s egyúttal a leírás legtöbb elemének ellent is mondóan a létteljesség képzetét idézi fel a kódatolya állapotának precíz megnevezésével. Ugyanakkor a „bokrosodó” kódatolya metaforikusan is megneveződik: az „egy bokor szép mulandóság” szószerkezet „mulandóság” szavában a kódatolyára vonatkozó reflexió nyer metaforikus kifejezést.

Tizenkét szó szerinti értelemben használt lexikalizált szóösszetételnek a szöveggörnyezetben való értelmezési kísérlete nem jogosít fel általánosító megállapítások levonására. Néhány megjegyzés mégis idekívánczozik. A szubjektum látásmódját érvényesítő hermetikus költői nyelv minden elemi összetevője, minden kifejezés a vers világának építőelemévé lesz. A szöveggörnyezetben, a szöveget létrehozó nyelvi-szemantikai folyamatokban az elemzett szóösszetételek szemantikailag egymástól eltérő hatásfokkal vettek részt, ám mindegyik jelenléte funkcionálisnak minősült, egyik sem bizonyult „lírai töltelékszónak” – holott, ha valamikor, úgy bizonyára épp a nem metaforikusan használt lexikalizált szóösszetételek esetében lett volna ez megengedhető, feltételezhető.

II.2. SZÓ SZERINTI ÉRTELEMBEN ÉRTELMEZHETŐ LEXIKALIZÁLT SZÓÖSSZETÉTEL METAFORIKUS HASZNÁLATTAL

II.2.1. Celan metaforikus nyelvhasználatának jellemzője, hogy a kifejezések a vers nyelvi-szemantikai folyamataiban megtartják értelmüket, ám anélkül, hogy az ehhez az értelemhez járuló korrelátum hozzájuk rendelhető lenne. Ehelyett egy a szöveggörnyezetben kialakuló, s nem mindig egyértelműen meghatározható jelentésvonatkozáshoz jutnak.

A vers nyelvi-szemantikai folyamataiban egyfajta *purifikáció*³⁰ hajtódik végre: a világ dolgai materialitásának a megszüntetése a költői nyelvben. E purifikáció végrehajtásának egyik módja a nyelvi elemeknek a képszerűség leépítésén át történő *izolációja*, amikor a valóságvonatkozásaikból „fölemelt” kifejezések a költői nyelvben elszigetelt nyelvi elemekként jelennek meg, mégpedig reflektált nyelvi elemekként, a reflexió tárgyaként. Ez a jelenség figyelhető meg a STEINSCHLAG (köömlás) és a KIESELSTEIN (kavics) szóösszetételek használatában.

A STEINSCHLAG szóösszetétel a *Sprachgitter* kötet *Sommerbericht* (Nyári híradás) című versében fordul elő: „Wieder Begegnungen mit / vereinzelt Worten wie: / Steinschlag, Hartgräser, Zeit.” („Találkozások újra / megritkult szavakkal mint: / köömlás, kőperjék, idő.”)

A szóösszetétel kötődései a szintaktikai szerkezetben minimálisra redukáltak. A nominális izolációban felmutatott szókép mögül mintegy kihúzódik a valóságtalaj. A vers nyelve nem a STEINSCHLAG szóössze-

tétel szó szerinti vagy szimbolikus jelentésvonatkozásaira reflektál, hanem a nyelvi kifejezésre mint olyanra. Nem a szó jelentésségének a megszüntetéséről van itt szó (*langue pure*), a STEINSCHLAG kifejezés nem veszi el jelentését, hiszen értelme megmarad, ami történt, „csak” annyi, hogy a figyelem a jelöltről a jelölőre irányítódott. A folyamatban a *nyelvi jel materializációja* következett be – a világ tényállásainak leírhatóságát illető költői szkepszis objektivációjaként. Szemben a természetes nyelvhasználattal, amelyben a nyelvi kifejezés hírértéke olyannyira előtérbe kerül, hogy a kifejezésforma mintegy abszorbeálódik a jelentés-funkció betöltése során, a költői nyelvhasználatban a jelentésvonatkozások (dolgok) immaterializálódnak, s az érteni vélt szavak jelentésvonatkozásaiukból kiszakítva, *elidegenülten* jelennek meg – ahogyan ez ebben a versben programosan is megfogalmazódik.

A jelentés immaterializálódásának és a nyelvi jel materializálódásának egy összetettebb folyamata figyelhető meg a KIESELSTEIN szóösszetétel jelentés transzponálásában a *Die Niemandrose* kötet *Es ist alles anders (Minden másként van)* kezdetű versében: „... es wandert überallhin, wie die Sprache, / wirf sie weg, wirf sie weg, / dann hast du sie wieder, wie ihn, / den Kieselstein aus / der Mährischen Senke, / den dein Gedanke nach Prag trug, / aufs Grab, auf die Gräber, ins Leben, // längst / ist er fort, wie die Briefe, wie alle / Laternen, wieder / musst du ihn suchen, da ist er, / klein ist er, weiss, / um die Ecke, da liegt er, / bei Normandie-Njemen-in Böhmen, / da, da, da, / hinterm Haus, vor dem Haus, / weiss ist er, weiss, er sagt: / Heute – es gilt. / Weiss ist er, weiss, ein Wasser- / stahl findet hindurch, ein Herzstrahl, / ein Fluss, / du kennst seinen Namen, die Ufer / hängen voll Tag, wie der Name, / du tastest ihn ab, mit der Hand: / Alba.” („... elvándorol mindenhova, akár a nyelv, / dobd el, dobd el, / akkor megint a tiéd lesz, / mint a morva medence / kavicsa: / gondolatban Prágába vitted / a sírra, sírokra, az eleven világba, // rég / eltűnt, mint a levelek, mint / valamennyi lámpa, újra / meg kell keresned, itt van, / kicsi, fehér, / a sarkon túl, ott van, / Normandia-Nyemannál-cseh földön, / itt, itt, itt, / a ház mögött, a ház előtt, / fehér az a kő, fehér, azt mondja: / Ma – rendben. / Fehér az a kő, fehér, egy víz- / sugár átvergődik, egy szív-sugár, / egy folyó, / tudod a nevét, merő / nappal meredek partja, mint a név, / kezdeddel letapogatod: / Alba.” Lator László ford.)

A KIESELSTEIN szóösszetétel egy hasonlat tagjaként emelkedik be a versnyelvbe, mégpedig magára a nyelvre vonatkozó hasonlatként. A nyelvet kell „elhajítani”, hogy majd vissza lehessen szerezni, birtokba lehessen venni, úgy, ahogy gondolatban a morva medence kavicsát vitte magával Prágába a beszélő/megszólított személy. A KIESELSTEIN szóösszetétel valóságreferenciája a szövegbe emelés pillanatában még adott, s nem szűnik meg a következő sorok dialektikus oppozícióiban sem: „(vitte magával) a sírra, sírokra, az eleven világba”. S akkor sem, amikor elvesztettségéről, újra megkeresendő voltáról, majd megelégségről számol be a versnyelv. E dialektikus oppozíciókban azonban a KIESELSTEIN szóösszetétel konkrét jelentéssége az általánosítás irányába hajlik el; a jelentés általánosodásával párhuzamosan a szöveggörnyezet egyfajta jelenidejűséget teremt számára: mindenütt jelenvalóként, megszólalásra képesen (a szövegben kétszer is idéződik „szava”: „Heute” és „Alba” – ez utóbbi kifejezés a trubadúrok hajnali énekét jelenti) a KIESELSTEIN szóössze-

tétel jelentésében a dologi vonatkozások megszüntetése következik be. Immaterializálódásának folyamatát a versnyelv reflexíve is értelmezi, amikor egy vízsugár, egy „szívsugár” hatolhat át anyagtalanná tett lényén/lényegén. A verset létrehozó nyelvi-szemantikai folyamatok megértése a KIESELSTEIN szóösszetétel e jelentés transzponálódásának a nyomon követését jelenti; miközben azonban a konkrétan meghatározott/meghatározható jelentése leépül, a KIESELSTEIN szóösszetétel nem lesz valami más meghatározott/meghatározható jelölt jelölőjévé, önmagára utal vissza, arra a KIESELSTEIN-nak *nevezett valamire*, ami a jelentés-általánosodás folyamatában elveszítette eredeti korrelátumát, hogy a szöveggörnyezetben, a nyelvi-szemantikai folyamatokban betöltött funkciója alapján jusson jelentéshez. Mint ilyen lehet a nyelvvel való összehasonlítás alapjává; hasonló tagként az univerzális értékűvé emelt nyelv materiális demonstrációjává.

A jelentésátvitel a jelentésség kitágítását jelenti itt, a szó konkrét jelentésének dialektikus megszüntetését a jelentésáltalánosodás szemantikai folyamatában, miközben a reflexió tárgyává lett nyelvi jel a nyelvi-szemantikai folyamatok jelölésére vállalkozó *gyűjtőfogalom* lesz. Referencialitásában a vers világában felépülő tudatfolyamatok összessége érvényesül.

II.2.2. A képszerűség leépítése azonban nem kizárólagos feltétele a purifikáció szemantikai folyamatának. A purifikáció végrehajtásának egy másik módjaként épp azt figyelhetjük meg, hogyan lesz egy lexikalizált szóösszetétel egy költői kép eleme, s a költői képben érvényesülő metaforikus folyamatban hogyan veszíti el eredeti korrelátumát. Ezt a jelenséget a következő szóösszetételek jelentésstruktúrájában bekövetkező változások példázzák: FEUERSTEIN (tűzkő), KRAGSTEIN (ép. gyámkő, kő konzol), STERNBLUME (őszirózsa), STERNBILD (csillagkép), TRITTSTEIN (lépéskő = hágókő).

A STERNBLUME szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *Stumme Herbstgerüche* (*Néma őszzagok*) kezdetű versében fordul elő: „Die / Sternblume, ungeknicht, ging / zwischen Heimat und Abgrund durch / dein Gedächtnis.” („Az / őszirózsa, letörtlen, át- / haladt haza és szakadék közt / emlékezetedben.”)

A szóösszetétel a szövegben betöltött helye alapján átmenetet képez a szó szerinti és a nem szó szerinti értelemben vett közlésmód között. Azáltal, hogy a STERNBLUME nevű virág útja a haza és a szakadék között az emlékezetbe tevődik át, mintegy megőrizni látszik a szóösszetétel dologi jelentésvonatkozását, valóságreferenciáját. A költői kép értelmezhetőnek mutatkozik akkor is, ha a hagyományos költői leírás felől kíséreljük meg értelmezését – a költői kép szerkezetében jelenvaló „szemantikai anomáliák” ellenére is. Az emlékezetben magával vitt, megőrzött virág hidat jelenthet a haza és a tőle való, a „szakadék” szóval jelölt tényleges vagy érzelmi-gondolati eltávolodás (elidegenülés) ténye között. A STERNBLUME szóösszetételnek e meghatározott jelentésvonatkozását látszik megerősíteni a verskezdő nominális szerkezetű állítás is: a „Stumme Herbstgerüche” közlés a késő őszig nyíló STERNBLUME nevű virág bevezetéseként, rá vonatkozó predikációként olvasható. Ugyanakkor a STERNBLUME az a virág, melyet a népszokás szerint halottak napján a sírokra visznek, így ez olvasat egy lehetséges folytatása, miszerint az emlékezetben megőrződött STERNBLUME a „néma őszzagokkal” egye-

temben a halál légkörére utal – ahogyan a vers egyik értelmezője ezt egyértelműnek látta. Az életrajziaság tükrében vizsgálva a verset, emlékezett a tényre, hogy Celan szülei a gyűjtőtáborban ősszel haltak meg. Mindez, tehát a halálra való vonatkoztathatóság is, benne foglaltatik a STERNBLUME kifejezés konnotációs rendszerében. Maga az olvasat azonban hiányérzetet kelt az értelmezőben, amennyiben komolyan veszi azokat a konkrét nyelvi-szemantikai folyamatokat, amelyek a költői képet kialakítják. A STERNBLUME ugyanis nem egyszerűen megőrződött az emlékezetben, hanem „letörtetlenül” (!) „áthaladt a haza és szakadék között”. Az emlékezet ilyen képet nem őrizhet egy valóságos őszirózsáról, hiszen a STERNBLUME-ra vonatkozó predikáció egy ellentmondásra épül, ami a versnyelvben a „letörtetlenül” állapothatározó révén külön nyomatékot kap. A versnyelvben megjelenő STERNBLUME egy olyan kifejezéssé lesz, melynek értelme megmarad, de elveszíti eredeti korrelátumát. Ezt igazolja a rá vonatkozó nyelvi reflexió is a második versszakban: „Eine fremde Verlorenheit war / gestalthaft zugegen, du hättest / beinahe / gelebt.” („Egy idegen elveszettség / öltött alakot, már / szinte / éltél.” Lator László ford.) Értelmezésemben a STERNBLUME szóösszetétel a vers világának központi metaforájává lesz, egy olyan kifejezéssé, melynek jelentése az elidegenültség s a „szinte éltél” élményének a koordinátái között alakul. Az „egy idegen elveszettség” *alakyszerű megjelenítőjévé* (metaforájává) megtett STERNBLUME „útja” az emlékezetben az az „út”, amelyet a tudat bejárt – az önfelmutatás pozitív igényét megfogalmazhatóvá téve.

A purifikáció nyelvi-szemantikai folyamata a felsorolt többi szóösszetételben még közvetlenebbül tettenérhető, mivel e szóösszetételekben a szövegkörnyezetükben elfoglalt helyzetük alapján a természetes nyelvhasználat eleve kizártnak tekinthető. Helyzetüket illetően e szóösszetételek egyedül abban különböznek egymástól, hogy a közvetlen szövegkörnyezetüket jelentő költői képben jutnak-e jelentéshez, vagy a vers egészében is, a kialakult szövegvilág (egyik) központi metaforájává fejlődve.

Mínt hogy e szóösszetételek jelentésstruktúrájában ugyanazok a nyelvi-szemantikai folyamatok érvényesülnek, a felsorolt szóösszetételek mindegyikének értelmezése helyett egyedül a KRAGSTEIN szóösszetétel szövegbeli helyzetét s jelentésmódosulását érzékeltetem.

A KRAGSTEIN szóösszetétel az *Atemwende* kötet *Halbzerfressener* (*Féligszétmart*) kezdetű versében fordul elő: „halbzerfressener, masken- / gesichtiger Kragstein, / tief / in der Augenschlitz-Krypta...” („Féligszétmart, lárv- / arcú gyámkó, / mélyen / a szemnyílás-kriptában...”).

Ahhoz, hogy e szóösszetétel szó szerinti értelemben értelmezhető legyen, egyetlen szituációt tudok elképzelni: a „szétmart, lárvarcú gyámkó” visszatükröződik a szembogárban, amit a költő metaforikusan „szemnyílás-kriptának” nevez. Ez az értelmezés azonban nemcsak banalizálja a költői képet, hanem ellent is mond a vers második versszakában kifejezeteknek. Arról nem is szólva, hogy az AUGENSCHLITZ-KRYPTA metaforikus szóösszetétel jelentése semmiképpen sem egyszerűsíthető le a „szembogár” jelentésre. Ha tehát az értelmezésnek ez az útja nem járható, úgy adva van a más ismert alapvető probléma: a szóösszetétel nem jelent valami más, körülírható fogalmat, értelme megmarad, de elveszíti eredeti korrelátumát, nem azonosítható a világ tárgyai között. Nyelvi kifejezéssé lesz, amely egyedül a szövegbeli viselkedése alapján értelmezhető.

A KRAGSTEIN kifejezés értelmezését megnehezíti, hogy a lokális pozícióját jelölő AUGENSCHLITZ-KRYPTA metaforikus szóösszetétel maga is értelmezésre vár, mégpedig egy két lépcsős metaforikus szerkezetként. Anélkül, hogy e metaforikus szóösszetétel értelmezésére itt vállalkoznánk, logikusnak látszik a feltevés, hogy jelentése valamiképpen a „szemüreg” jelentésével hozható kapcsolatba. E feltevést megengedve a KRAGSTEIN tehát a szemüregben, „mélyen” (!) benn a szemüreg belsejében helyetfoglaló/létező „félíg szétmart, lárvaarcú valami”, ami, ahogy a második versszak közléseiből kitetszik, „saját képét ülteti az agytekervényekbe, s az kínó és kínó”. Ez új közlések révén még inkább bizonyossá lesz, hogy a KRAGSTEIN szóösszetételt nem értelmezhetjük építészeti fogalomként, de talán fellelhető szemantikai jegyei között vagy konnotációs rendszerében olyan jegy vagy tulajdonság, amely lehetségesé teszi, hogy a rávonatkozó predikációk egy koherensnek tekinthető tényállást fejtszenek ki. A gyámkö anyaga szilárd és súlyos, szerepe pedig az, hogy megtartson, alátámasszon valamit – úgy tűnik, e tulajdonságok metaforikus átértelmezése lehetővé teszi, hogy közelebb jussunk a KRAGSTEIN szóösszetétel szövegbeli jelentéséhez, mely eszerint pozitív előjelű szemantikai jegyekből tevődik össze, mint amilyen a biztonságot és állandóságot sugalló szilárdság és a megtartó erő. Nem feledkezhetünk meg azonban a szóösszetétel jelzői értelmezőiről, melyek a pusztulás nyomait („félíg szétmart”) ill. a merevség, kifejezéstelenség („lárvaarcú”) tulajdonságait vonatkoztatják rá, vagyis állandóságának kikezdhetőségéről és megtartó erejének érzelm-/értelemnélküliségéről tudósítanak, miáltal a KRAGSTEIN szóösszetétel jelentéskörét nem tarthatjuk egyértelműen pozitív előjelűnek. A történelmi események (?) vagy az emberi értelem (?) által „kikezdett”, nem ember arcú, hanem kifejezéstelenség, „vak” erőt képviselő, s ugyanakkor a maga reprodukciójára törekvő „valami” tehát a KRAGSTEIN. Szövegbeli jelentése ezzel természetesen korántsem tekinthető értelmezettnek, az értelmezés iránya azonban adott. Az értelmező fantáziáján múlik, körül tudja-e írni azt a metaforikus értelmet (fogalmat), amely a KRAGSTEIN szóösszetétel jelentésének tekinthető. Bizonyosak lehetünk azonban abban, hogy e metaforikus fogalom nem lesz szabatosan megnevezhető. Celan hermetikus költői nyelvének, metaforikus nyelvhasználatának meghatározó jellegével kerülnénk szembe, ha erre – metaforáinak „lefordítására” – törekednénk.

II.2.3. A lexikalizált szóösszetételek jelentésstruktúrájában bekövetkező módosulások sajátos esetét képezik azok a szóösszetételek, melyek összetevő tagjai a szövegkörnyezetben külön-külön is jelentéshez jutnak: AUGENBLICK (szempillantás), AUGENSTERN (szembogár, fig. szeme fénye, szeme csillaga), HAARSTERN (hajcsillag = üstököcsillag), HERZ-AS (szív-ász = kórász), MANDELAUGE (mandulaszem).

A jelentésmódosulás lehet minimális, korlátozódhat a figuratív jelentésben lexikalizálódott szóösszetétel összetevő tagjainak a kapcsolatát újraértékelő helyzetre. Ezt figyelhetjük meg a *Fadensonnen* kötet *Augenblicke* (Szempillantások) kezdetű versében, ahol a WAHRIG szerint „nagyon rövid idő, meghatározott időpont” jelentésű AUGENBLICK szóösszetételben az összetevő tagok eredeti jelentése érvényesül – a „szempillantás” pontosabban „a szem pillantása” értelmében: „Augenblicke, wessen Winke, / keine Helle schläft.” („Szempillantások, kinek a jeladá-

sai, / semmilyen világosság nem alszik.”) Ez a jelentés nem mond ellent a természetes nyelvhasználatnak. A Magyar értelmező kéziszótár szerint a *szempillantás* kifejezés egyik, ritkán használt jelentése: „A szemhéjaknak egyszeri gyors becukása és kinyitása.” Valószínűleg pontosan ez a mozdulat neveződik a versnyelvben „jeladásnak”. Voltaképpen nem beszélhetünk itt metaforikus jelentésmódosulásról, csupán jelentéseltolódásról, mégpedig egy a nyelvhasználatban háttérbe került, „elfeledett” jelentés aktualizálásáról.

Másféle jelentésmódosulás következik be a *Mohn und Gedächtnis* (Mák és emlékezet) kötet *Erinnerung an Frankreich* (Emlékezés Franciaországra) című versében előforduló AUGENSTERN szóösszetételben: „Wir spielten Karten, ich verlor die Augensterne; / du liehst dein Haar mir, ich verlors...” („Kártyáztunk, én elvesztettem a szembogarat; / te kölcsönadtad a hajad, én elvesztettem...”).

Már-már abszurd tényállást kifejező paradox közlések sorával állunk szemben, amikor is az AUGENSTERN szóösszetételt szöveggörnyezete („te kölcsönadtad a hajad”) s a birtokos névmás hiánya miatt (*meine* Augensterne) még lexikalizálódott figuratív jelentésében sem foghatjuk fel. Marad a paradox közlés: „ich verlor die Augensterne”. A szóösszetételben azonban az *Augen* összetevő tag jelentésmódosulása következik be. A német nyelvhasználat ugyanis a kártyázás során nyert pontokat az *Augen* kifejezéssel illeti. Nagyon valószínűnek látszik a föltevés, hogy az AUGENSTERNE szóösszetétel nem egyszerűen erre vonatkozó nyelvi asszociációként került be a versbe, hanem meg is őrizte ezt a jelentést, erre épül rá az AUGENSTERNE lexikalizálódott jelentése. Vagyis egyfajta *jelentés-megkétszereződés* következett be a szóösszetétel AUGEN összetevő tagjában, s a szóösszetétel szöveggörnyezete mindkét jelentést hitelesíti.

Hasonló szemantikai folyamat érvényesül a *Lichtzwang* kötet *Aneinander* (Kölcsönösen) kezdetű versében előforduló HERZ-AS szóösszetételben is: „... die Kartenschlägerin klebt / erschlagen hinterm / Herz-As.” („... a kártyavetőnő odaragad / agyonverten / a kór ász mögé.” – *coeur* franciául a szívet jelenti).

A szóösszetétel jelentése nem változik meg, de a HERZ összetevő tagot illetően szintén jelentés-önállósulásra ill. jelentés-megkétszereződésre kerül sor: egyszerre jelöli a kártya piros színét s az emberi testrészt ill. az ehhez fűződő figuratív értelmet.

Egy összetettebb nyelvi-szemantikai folyamat figyelhető meg a *Von Schwelle zu Schwelle* (Küszöbről küszöbre) kötet *Andenken* (Emlékezet) című versében előforduló MANDELAUGE szóösszetétel jelentésmódosulásában: „Feigengennährt sei das Herz, / darin sich die Stunde besinnt / auf das Mandelauge des Toten.” („Fügével táplált legyen a szív, / benne emlékezik az óra / a halott mandulaszemére.”)

A szóösszetétel szó szerinti értelemben is jelentéshez jut, s a költői kép értelmezése során el sem tekinthetünk a halott mandulavágású szemét illető szó szerinti értelemről:

OBJ^A – OBJ^B – {formája lenni}

Ez az értelmezés azonban nem meríti ki a szóösszetételnek a költői képben kijutott metaforikus és szimbolikus (?) jelentésvonatkozásait. A költői ké-

pet alkotó, paradoxnak látszó metaforikus közlések értelmi mögöttesében ugyanis egy szimbólumokkal operáló gondolkodásmód húzódik végig, s a metaforikus költői kép értelme e szimbólumok (füge, mandula) jelentéskörének a felfejtésével teljesül ki.

A *füge* szimbolikus jelentése³¹ a legkülönbözőbb vallásokban és mitológiákban kifejezésre jut. A füge a *bőség* szimbóluma, ugyanakkor a *ki-száradt fügefa* a zsinagóga s egyáltalán ez eretnekek templomának a jelképe a keresztény mitológiában. A buddhizmusban a *fügefa* Buddha kedvenc fája, amely összeköti a földet az éggel. Sőt magát Buddhát is jelképezi a fügefa. A kínaiak a fügefát a halhatatlanság jelképeének tartják, mely ugyanakkor nem jelent hosszú életet is. Észak-Afrikában a füge annak a termékenységnak a jelképe, amely a halottaktól származik. Jean Servier³² értelmezése szerint a füge, mivel számtalan apró maggal van teli, a termékenység jelképe. A fügét áldozati adományként kiteszik a sziklákra, határkövekre és a szent helyekre, s az utas, ha inségbe jut, magához veheti, mert a füge a láthatatlan isten adománya. A füge tehát – vallásoktól függetlenül – a *bőség*, a *halhatatlanság*, a *termékenység* jelképe.

Ezzel szemben a *mandula*, csonthéja miatt, általában a lényegesnek a lényegtelenben való elrejtettségét jelképezi. A mandula (mandorla) a középkori ornamentikában Szűzanya és Krisztus megdicsőült alakját veszi körül, s így részese lesz a „fényesség misztériumának”. A héber mitológiában a mandula a halhatatlanság jelképe, míg a mandulafa az új életé.

Két ily gazdag jelentéstartalmú szimbólum jelenlétét egyetlen költői képben nem tarthatjuk véletlenszerűnek, annál is inkább, mert e szimbólumok jelentéskörét figyelembe véve, a metaforikus jelentéssíkon a paradoxnak látott közlésekben az ellentmondások is feloldhatók lesznek. Anélkül, hogy a költői kép komplex elemzésére vállalkoznánk, nyilvánvalónak tűnik, hogy a MANDEL kifejezés a MANDELAUGE szóösszetételben jelkép voltában is jelentéshez jut, tehát a jelentés-megkétszereződés esete áll itt is fenn.

Felmerül itt egy kérdés, amely Celan költői nyelvhasználatának egészében gondolkodva is releváns, s amellyel még bizonyára szembesülni fogunk: szimbólumnak tekinthető/tekintendő-e a *Mandel* (vagy a *Feige*) kifejezés Celan versében? Megítélésem szerint: nem. Celan tudatosan használja e kifejezéseket, tehát jelképes tartalmuktól nem elvonatkoztatva, ám anélkül, hogy a szimbolikus jelentést egyediesítené. Celan felhasználja e szimbólumokat, mint enciklopédikus tudásunk elemeit, de ő maga *nem terem*t szimbólumokat. A *Mandel* kifejezés szimbolikus jelentéstartalma a kifejezés konnotatív rendszerében talált jelentésvonatkozásoknak felelhet meg.

A lexikalizált szóösszetétel metaforizálódásának összetett, a vers egészére kiterjedő nyelvi-szemantikai folyamatát példázza a HAARSTERN szóösszetétel használata a *Von Schwelle zu Schwelle* kötet *Strähne* (*Hajfűrt*) című versében. A szóösszetétel a verszáró költői kép nyelvi elemeként jelenik meg: „Niedergehen hier die Fernen, / und du, / ein flockiger Haarstern, / schneist hier herab / und rührst an den erdigen Mund.” („Leszakadnak a távolok, / s te, pehely üstökös csillag, / lehavazol, / s érinted a földes szájat.”)

Önmagában szemlélve, a költői kép a szóösszetétel dologi jelentés-vonatkozását megszüntetve/megőrizve épül fel. Ugyanakkor a költői kép kizárja a HAARSTERN szóösszetétel szimbólummá fejlődését. A romantikus költészet e szimbóluma a költői képben épp azokat a tulajdonságait veszíti el, amelyek a romantikus költői nyelvhasználatban a szóösszetétel domináns jelentés-vonatkozásait jelölik, s szimbólum értékű felhasználhatóságát előlegezik: a rövid időre felfénylő csillag hirtelen-gyors lehullása helyett a költő kép üstököse „bolyhos hópehelyként szállingózik alá”. A hópehelyként viselkedő HAARSTERN szóösszetétel jelentése a versegész nyelvi-szemantikai folyamataiban lesz értelmezhetővé.

A versben a nyelvi elemeknek három jól megkülönböztethető csoportját figyelhetjük meg: 1. az emberi testrészeket és érzékszerveket jelölő kifejezéseket (haj, homlok, szem, szemöldök, ajak); 2. a természeti jelenségekre utaló kifejezéseket (hó, gleccser, távolok) és 3. az elvont fogalmakat jelölő kifejezéseket (szó, nyelv, hallgatás, gond). E három csoport elemeinek egymásra vonatkozásai alakítják kompozicionálisan a verset.

Az első versszak a címadó *Strähne* kifejezés több szempontú értelmezését nyújtja: 1. a beszélő én hozzá való viszonyulását („Strähne, die ich nicht flocht, die ich wehn liess...” – „Hajfűrt, melyet nem én fontam, csak lobogtattam...”); 2. tulajdonságának („... die weiss ward...” – „... amely fehér volt...”) és 3. állapotának/helyzetének meghatározását („... die sich gelöst von der Stirn...” – „... amely elszabadult a homlokról...”).

A szubjektív viszonylataiban bevezetett és a leírásban materialításában felmutatott hajfűrt a második versszakban a költői reflexió tárgyává lesz. A *Strähne* lesz az a szó, amely a versbeli közlések szerint „a gleccsek kedvére mozdul” („dies ist ein Wort, das sich regt / Firnen zulieb...”), s amely egy olyan létállapotra irányul, amely nem a beszélő én létállapota s nem érinti a *Strähne* kifejezés dologi jelentés-vonatkozásait sem – a költői/alkotói létállapotra utal: „ein Wort, das schneewärts geäugt, / als ich, umsmorrt von Augen...” („egy szó, hóíránt szemembe ötlő, / mikor én, szemek nyarában...”). A hangsúly egyértelműen a nyelvre, a költői kommunikációra tevődik át.

A vers Celan korai költészetéhez tartozik, s a nyelvre magára irányuló reflektív magatartás e korai kötet verseiben figyelhető meg először, s épp a *Strähne* vers példázta módon. A beszéd és a hallgatás viszonyait aktualizáló reflexiónak még tárgyias motívumokra van szüksége. A motívumok azonban a költői leírás elemei helyett a nyelvre irányuló reflexió metonimikusan és metaforikusan használt nyelvi elemeivé lesznek. Az átértelmezett, idealizált nyelvi tényként azonosított *Strähne* kifejezés és a HAARSTERN szóösszetétel között metonimikus megfelelés vonható meg: a HAARSTERN szóösszetétel lesz az a „költői szó”, amelyre a vers nyelvében a *Strähne* kifejezésre reflektálva utalás történik, s amely az általánosodás fokán tartalmazza a *Strähne* kifejezés alapjelentését (HAAR-), miközben a *Strähne* kifejezésnek tulajdonított szövegbeli jelentés-vonatkozásokat a csillagjárásra transzponálja, vetíti ki.

A HAARSTERN tehát nem egyszerűen „üstökös”, hanem *hajcsillag*, amely szövegbeli jelentésstruktúrájában a költői nyelvre vonatkozó reflexiók szintetizálására képesül. A HAARSTERN szóösszetételben a költői nyelvnek az az idealizált állapota idéződik meg, amely a versben reflexív módon igényként fogalmazódott meg: a hópehelyként „leha-

vazó" HAARSTERN az emberi kéz nem érintette havas csúcsokból a „földes szájhoz” érkezés, celani szóhasználat, az „abszolút költészet” szintetikus metaforája.

II.2.4. A lexikalizálódott szóösszetételek metaforikus használatának egy sajátos esetét mutatják az orvosi/anatómiai fogalmakat jelölő, s mint ilyenek, az orvosi szaknyelvben rögzített jelentésű szóösszetételek. Az orvosi szaknyelv kifejezéseinek jelenléte Celan költői nyelvében szembetűnő, mi több, orvosi szaktudása olykor magában a költői képalkotásban is észlelhető, különösen a későbbi kötetek verseiben. Elégséges itt utalni Celan orvostudományi tanulmányaira, hogy a jelenség érthetővé legyen. Az orvosi szaknyelvhez tartozó összetett szavaknak a költői nyelvben való viselkedését figyelve azonban sarkított módon lesz érzékelhetővé a természetes nyelvbe újdonságként beépülő neologizmus és a metaforikus szóteremtés ill. szóhasználat közötti lényegi különbség.

A neologizmusokban a természetes nyelvhasználat normatív hagyományai rendre megőrződnek. Az újszerűen, idegenül ható szóösszetételek összetevő tagjainak jelöltjei a szóösszetételben változatlanok maradnak, s a szóösszetételekben létrejött szemantikai kapcsolatok az adott gondolati/tapasztalati és nyelvi rendszerben parafrázálható. A parafrázálás a metaforikus szóösszetételek esetében is lehetséges, ám ez sohasem meríti ki a szóösszetétel szemantikai variációs terét.

Elmzésem anyagát a Celan alapszókincséhez tartozó HERZ (szív) kifejezésnek az orvosi szaknyelvben lexikalizált szóösszetételei képezik. A 35 főnévi szóösszetétel közül – ismereteim szerint – 7 az orvosi szaknyelvből került át a költői nyelvbe: HERZSCHATTEN (szívárnyék), HERZSCHLAG (szívverés), HERZSPITZE (szívcsúcs), HERZSTICH (szívszúrás), HERZTEILE (szívrészek), HERZTÖNEN (szívhangok), HERZWAND (szívfal).

Nem sorolom ebbe a csoportba az orvosi szaknyelvből átkerült, de metaforikusan továbbképzett, három összetevő tagból ill. egy lexikalizált szóösszetételből s ahhoz metaforikusan kapcsolódó újabb nyelvi elemből álló szóösszetételeket: HERZBUCKELWEG (szívkidudorodásút), HERZHAMMERSILBER (szívkalapácsolást), HERZSCHALL-FIBEL (szívhangkiskaté), HERZSCHATTENSEIL (szívárnyékkötél), továbbá az orvosi szaknyelvben létező szóösszetétel (HERZSCHRITTMACHER) redukciójával alkotott szóösszetételt: HERZSCHRITT (szívlépés), valamint azokat a szóösszetételeket sem, amelyek esetleg származhatnak az orvosi szaknyelvből vagy szóhasználatból, de ennek nyomát az orvosi szakszótárakban nem találtam: HERZHÖHE (szívmagasság), HERZSTEIN (szívkő), HERZZEIT (szívidő).

A természetes nyelvhasználatban az orvosi szakkifejezések legtöbbször – eltekintve a közérthetővé lett, hogy épp laicizálódott jelentésében használt szóösszetételektől, mint pl. a szaknyelvben eredetileg *szívverés* jelentő, a köznyelvi használatban viszont jórészt a *szívszélhűdés*, azaz a másodperceken belül bekövetkező *szívhalál*, *szívinfarktus* értelmében meghonosodott HERZSCHLAG szóösszetételtől – neologizmusként hat. A szóösszetétel alkotására vonatkozó természetes nyelvérzék mellett az orvosi szaknyelvben való bizonyos fokú jártasság elsajátításával azonban semmi akadály a szóösszetételek egyértelmű értelmezésének. A költői nyelvben viszont úgy viselkednek a szóösszetételek, mint az eredendően

metaforikus szóösszetételek, pl. mint a HERZFINGER (szívujj) szóösszetétel. A költői nyelvbe bekerülve a szóösszetételek jelentésstruktúrájában bekövetkező módosulások csupán fokozati, s nem szerkezeti eltéréseket mutatnak fel, hasonlóképpen a természetes nyelv lexikalizált szóösszetételeinek metaforizálódása során tapasztaltakhoz. Az ott megfigyelt purifikáció nyelvi-szemantikai folyamatát érzékelhetjük e szóösszetételeknél is, miközben a szaknyelvben jelentésszerű újdonság jellegük hátterbe szorul, vagy épp teljességgel érdektelenné lesz.

A HERZ kifejezéssel alkotott lexikalizált szóösszetételek mindegyikére jellemző, hogy szintagmatikusan nem önálló helyzetben fordulnak elő, s a szintagma másik eleme által modifikáltak. Ez kétféleképpen történhet: 1. az őt modifikáló nyelvi elem legtöbbször szó szerinti értelemben interpretálható – pl. „Mit Herztönen beschossen, / von allen Weltkanzeln her.” („Szívhangokkal belőtten, / az összes világmagaslesről.”) közlés az *Atemwende* kötet *Schieferäugige* (*Palaszemű*) kezdetű versében –, 2. ritkábban a modifikátor maga is ártértelemezésre vár – pl. az „An der Herzspitze kommt / eine Muskelfaser / sinnend zu Tode.” („Szívcsúcson jön / egy izomrost / halálra emlékezve.”) közlés a *Fadensonnen* kötet *Tagbewurf* (*Napvakolás*) kezdetű versében. Minden modifikátorként fellépő nyelvi elemnél közös vonás azonban, hogy a HERZ kifejezéssel alkotott szóösszetételek jelentésében a jelölt fizikai/tárgyi jellegét hangsúlyozzák, tehát mintegy a szív = emberi testrész jelentéshez kötődnek. Akkor is, ha ez nyilvánvaló ellentmondást jelent, mint pl. az idézett HERZTÖNEN szóösszetétel esetében. Ezzel párhuzamosan maguk a szóösszetételek csak egészen ritka kivétellel – pl. a HERZSTICH szóösszetétel a *Fadensonnen* kötet *Das taubeneigrosse Gewächs* (*A galambtojás nagyságú kelés*) kezdetű versében található közlésben: „... zur Erprobung / des ein- / maligen Herzstichs...” („... az egy- / szeri szívszúrás / kipróbálására...” – foghatók fel fizikai fogalmat jelölő értelemben, azaz olyan jelentéssel, amelyben a HERZ kifejezés az emberi érzékszervet jelöli, s nem valamilyen emberies érzéssel kapcsolatos elvont fogalmat. Ez az ellentmondás megnehezíti a szóösszetételek értelmezését, s arra készteti az értelmezőt, hogy két lépcsős metaforikus szerkezetként közelítse meg azokat a közléseket is, amelyekben a szóösszetétel szövegkörnyezete szó szerinti értelemben használt közlésnek/közlések sorának látszik. Pl. a HERZTEILE szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *Die Silbe Schmerz* (*A szótag fájdalom*) című versében: „Vergessenes griff / nach Zu-Vergessendem, Erdteile, Herzteile / schwammen, / sanken ung schwammen.” („Elfeledett nyúlt / az elfelejtendő után, földrészek, szívrészek / úsztak, / süllyedtek és úsztak.”)

A HERZWAND szóösszetétel a *Sprachgitter* kötet két versében is előfordul, a *Niedrigwasser* (*Alacsony vízállás*) kezdetű versben: „Niemand schnitt uns das Wort von der Herzwand.” („Senki nem metszi le nekünk a szót a szívfalról.”) és a *Blume* (*Virág*) című versben: „Herzwand um Herzwand / blättert hinzu.” („Szívfal szívfal után / pattogzik.”)

A HERZWAND szóösszetétel a szaknyelvben egy anatómiai fogalmat jelöl, s logikusnak látszik a feltevés, hogy a valóságban a szívfalról le is lehet metszeni valamit, vagy ha nem is, a közlésben kifejezett tényállás akkor is utalhat analógiásan az orvosi gyakorlatban szokásos műtéti beavatkozásra. A „senki nem metszi le nekünk a szót a szívfalról” köz-

lésben azonban a *szívfallal* kifejezés kényszerűen elveszti eredeti jelentését. Egy új fogalmat jelöl, melyhez a szóösszetétel összetevő tagjaira való lebontásával s ezek (vagy csupán az egyik összetevő tag) újraértelmezésével juthatunk el. A „valamilyen emberies érzés” figuratív értelmében is felfogható HERZ kifejezés és a „teret határoló vagy tagoló szerkezetet ill. építményt” jelentő, de „akadályként” is érthető WAND kifejezés konnotációs rendszerében kereshetjük azokat a tartalmakat, melyek egymás mellé helyezésével a HERZWAND szóösszetétel jelölte fogalom körülírhatóvá lesz.

Olvasatomban a HERZWAND szóösszetétel jelentése a két költői közlésben nem fedi teljesen egymást. Míg a *Niedrigwasser* kezdetű versben a szóösszetétel szemantikai struktúrája a HAUSWAND szóösszetételével analógiásan látszik értelmezhetőnek, s a WAND összetevő tag a HERZ kifejezés jelölte „emberies érzés” részeként, azt falhoz hasonlóan megtartó szerepében jut jelentéshez, addig a *Blume* című vers közlésében a „lepattogzó szívfallal” az „emberies érzés” útjában levő „akadály” megszűnésére utalhatnak.

Természetesen nem meglepő, hogy egy szóösszetétel többféleképpen parafrázálható; adott esetben azonban e jelenség ismételten arról (is) tanúskodik, hogy Celan költői nyelvében a metaforikusan használt kifejezések megmaradnak metaforáknak, melyek a szövegben betöltött helyzetük alapján nyerik el jelentésüket, és nem fejlődnek – „merevednek” – szimbólumokká.

A HERZSCHATTEN szóösszetétel a *Fadensonnen* kötet *Deine Augen im Arm* (*Szemeid a kézben*) kezdetű versében fordul elő: „Deine Augen im Arm, / die / auseinandergebrannten, / dich weiterwiegen, im fliegen- / den Herzschaten, dich.” („Szemeid a kézben, / a / szétégetettek, / továbbringatnak téged, a repülő / szívárnyékban, téged.”)

A szintagmatikusan nem önálló szóösszetétel jelentésstruktúrájában egy több lépcsős szemantikai folyamat érvényesül. Szövegkörnyezetének összetevő elemeként a szóösszetétel elveszíti lexikalizált jelentését, majd az összetevő tagok jelentésében következnek be jelentéseltolódások a jelöltet illetően. Amíg a „továbbringatnak a szívárnyékban” közlésben egyedül a *szív* összetevő tag értelmeződne át, s jutna figuratív jelentéshez, a „valamilyen emberies érzés” értelemmel, addig a közlésnek a jelzői értelmezővel való bővülése során – „továbbringatnak a repülő szívárnyékban” – az *árnyék* eredeti jelentése is módosul, metaforikus jelentésváltozáson megy keresztül. Ahhoz, hogy a jelentésváltozást követhessük, meg kell kísérelnünk az *árnyék* kifejezés konnotációs rendszerében megtalálni azokat a tartalmakat, amelyek kapcsolatba hozhatók a szövegkörnyezetben kifejezésre jutó értelmével. A „valaminek az árnyéka” kifejezés a Magyar értelmező kéziszótár szerint „valaminek a védelmező közelségét” is jelenti, ezzel azonban még nem oldottuk fel a repülő jelző igényelte tárgyi fogalom és az *árnyék* nem tárgyi jellege közti ellentmondást, sőt az „egy repülő emberi érzés védelmező közelségében történő továbbringatás” közlésben ez még mélyülni is látszik. A közlés értelmezhetőségét tovább bonyolítja, hogy a „szétégetett”, „kézben” tartott „szemek” azok, amelyek „továbbringatnak” a „repülő szívárnyékban”, s hogy az, akire a cselekvés irányul, s akinek a szemeiről szó van, ugyanaz a személy („*deine Augen ... dich weiterwiegen*”). A költői kép értelmezése ugyancsak igénybe veszi az értelmező fantáziáját, de ez nem jelenti azt is, hogy értelmezhetetlennek – inkoheregensnek – kelljen tartanunk.

A költői kép értelmezéséhez a vers egészéből, s ezen túlmenően, Celan költői életművéből kaphatunk támpontokat. Az első versszakot alkotó költői kép után második versszakként egy izolált kérdés következik: „Wo?” („Hol?”), majd a harmadik versszak reflektív közlései: „Mach den Ort aus, machs Wort aus. / Lösch. Miss.” („Tisztázd a helyet, tisztázd a szót. / Törölj. Vétsd el.”) Ezt követik a negyedik versszak elliptikus szerkezetű és fonetikai redukcióval élő közlései: „Aschen-Helle, Aschen-Ellen – ge- / schluckt.” („Hamu-világosság, hamu-csont – le- / nyelve.” – az „Elle” kifejezés a singcsontot, az alkar kisujji oldalán levő csontot jelenti; a fordításban visszaadhatatlan a fonetikai redukció, amely az „Elle” kifejezést a versebe emelte). Az ötödik és hatodik versszak közlései szinte fordíthatatlanok. Celan a német nyelvben nem létező igéket alkot az *Ort* (hely) és a *Wort* (szó) főnevek igésítésével, igekötővel is ellátva azokat: „Vermessen, entmessen, verortet, entwortet, // entwo...” („Bemérni, elmérni, behelyíteni, elszótlantítani, // első...”.) Az önmagában értelmetlen „entwo” nyelvi egység egyrészt az „entworten” igenév mechanikusan redukált formája, másrészt visszaütal a „wo?” kérdésre, s így jut értelmetlenségében is jelentéshez. Ez a nyelvhasználat nem egyedülálló Celan költészetében. Az értelmes közlésre képtelenné vált, vagy a tönkretett, elpusztított emberi életekről a maga „lerombolt”, szintaktikai szerveztségében leépített formájával hírt adó nyelvet szemlélteti. Az utolsó versszak elliptikus szintaktikai szerkezeteiben a vers szemantikailag kiemelt nyelvi elemei térnek vissza: „Aschen- / Schluckauf, deine Augen / im Arm, / immer.” („Hamu- / csuklás, szemeid a kézben, / örökre.”)

A vers kompozíciójának hangsúlyos elemei tehát: a verskezdő költői kép; a bizonytalanságot jelölő kérdés, s az erre felelő, felszólító módban megfogalmazott reflexió; a nyelvi-szintaktikai szerkesztésmód eltorzított, redukált formái s végül az ismétléssel kiemelt nyelvi elemek, a kétszer megismételt „szemeid” és a háromszor ismétlődő „hamu” kifejezés, amely kapcsolatba hozható a „szétegetett szemekkel” is. Celan költői életművét is szem előtt tartva nem tűnik belemagyarázásnak, hogy a versben megszólított személy a haláltáborokban elhamvasztott valaki, s az ő, az emberi felfogóképeséget és a nyelvi kifejezhetőséget meghaladó tragédiájának állít emléket a költő. A túlélő tanú tartja a „szétegetett szemeket” a kezében, nem tárgyas valóságukban, hanem képzelettel megidézve. E szemek azonban „továbbbringatják” azt, akihez tartoztak. Az érzelmi töltésű „ringatás” kifejezés konnotációs rendszerében felismerhető az anyára történő utalás. Leginkább az anyák ringatják gyermeküket. A versben felidézett személy Celan tragikus sorsú édesanyja lehet, aki – ahogy a költő láttatja – a halálban magára maradván önmagának anyjává lett. Bármennyire is szokatlannak tűnhet ez az értelmezés, hitelesítheti a tény, hogy Celan nem először él ezzel a paradox látásmóddal. Celan több versében idézi fel a halott anya alakját, s a *Von Schwelle zu Schwelle* kötet *Vor einer Kerze (Egy gyertya előtt)* című versében „deines / Totseins Tochter” („a te / holtlétednek lánya”) kifejezéssel illeti megidézett anyját. A HERZSCHATTEN szóösszetételt az „anyai szív, anyai érzés védelmező közelségeként” érthetjük, s a *repülő* jelzőt a „távolodás”, a „lebegés”, a „nem földi lét” állapotának metaforikus kifejezéseként.

Olvasatom korántsem meríti ki a vers értelmezését, mely Celan életművében jelentős helyet foglal el. Körvonalazhatja azonban a vers értelmezésének irányvételét.

A HERZSCHATTEN miként a HERZWAND szóösszetétel az értelmezés során „merész” metaforának bizonyult. E jelző alatt azt értem, hogy szövegkörnyezetébe kerülve egy kifejezés az eredeti jelentésével korreláló jelentéskonfigurációt jelöl. Az eredeti jelentés alatt itt természetesen nem az adott orvosi/anatómiai fogalmakat értem, hanem az összetevő tagok jelölte fogalmakat.

II.3. SZÓ SZERINTI ÉRTELEMBEN ÉRTELMEZHETŐ ÚJONNAN ALKOTOTT NEM METAFORIKUS SZÓÖSSZETÉTEL

II.3.0. Nem metaforikus szóösszetételnek azt tekintem, amelyben az összetevő tagok jelölő funkciója nem változik, s amelyben az összetevő tagok kompatibilisek egymással. Az összetétel során bekövetkező nyelvi-szemantikai folyamat a költői-nyelvi redukció egy fajtája; a szóösszetétel és a redukció alapjául szolgáló szintaktikai szerkezet által implikált jelentés azonban nem fedi teljesen egymást, a szóösszetételben bekövetkezik egyfajta jelentésmódosulás, amit „fogalmi önállósulás”-nak neveztem. E fogalmi önállósulás sajátos megnyilvánulási eseteit figyelhetjük meg az e típushoz tartozó, de szóösszetétel alapjául szolgáló szintaktikai szerkezet folytán más-más csoporthoz sorolt szóösszetételekben.

Az azonban, hogy az összetevő tagok kompatibilisek egymással, tehát nem metaforikus szóösszetételt alkotnak, nem jelenti, hogy szövegkörnyezetükben nem juthatnak metaforikus jelentéshez, pl. a NACHTWIND (éjszél) nem metaforikus szóösszetételnek is elképzelhető a metaforikus használata, amikor is az összetevő tagok jelölő funkciója is megváltozik.

Ugyanakkor a szóösszetételek egyes meghatározó szóként viselkedő összetevő tagjai, pl. a NACHT és a STEIN kifejezések attól függően, hogy az alapszóval kompatibilisek vagy sem, jutnak az egyik szóösszetételben szó szerinti értelemben jelölő funkcióhoz, pl. a NACHTZEIT (éjtidő) és a STEIN-IKONE (kő-ikon), máskor viszont nem szó szerinti értelemben, pl. NACHTBAUM (éjfa), NACHTBETT (éjágó) vagy a STEINBLICK (kőpillantás) szóösszetételekben. Az első esetben az összetevő tagoknak a korrelátumai kapcsolatba hozhatók egymással, míg a második esetben kizárják egymást, s az egyes kifejezések konnotációs rendszerében kell felkutatni azokat az értelemeket, amelyek között kapcsolat létesíthető.

Más szóval, Kürschner rendszerezésére gondolva, a formális szerkezetükben ugyanahhoz a típushoz sorolható szóösszetételek ontológiai struktúrájukban gyakran merőben különböznek egymástól. Hogy melyik típushoz tartoznak, azt a szóösszetételek ontológiai struktúrája, szintagma-tikus megjelenése és a szövegkörnyezetben érvényesülő nyelvi-szemantikai folyamatok együttesen döntenek el.

Tény viszont, hogy a „fogalmi önállósulás” típusához sorolható szóösszetételekben mind e szempontok úgy érvényesülnek, hogy nem befolyásolják az összetevő tagok szó szerinti értelemben vett jelölő funkcióját, vagyis a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalatok jutnak domináns szerephez.

II.3.1. E SZÓÖSSZETÉTELEK EGY ELKÜLÖNÍTHETŐ CSOPORTJÁT AZOK A SZÓÖSSZETÉTELEK ALKOTJÁK, AMELYEK BEN A KÉT ÖSSZETEVŐ TAG KÖZÖTT EGYÉRTELMEŰEN MEGNEVEZHETŐ HATÁROZÓI DETERMINÁCIÓ ÁLL FENN.

II.3.1.1. Azok a szóösszetételek tartoznak ez alcsoporthoz, amelyekben a meghatározó első összetevő tag a második összetevő tag jelöltjét egy időegységben határozza körül (TEMP determináció): MITTERNACHTS-SCHÜTZE (éjfél-lövész), MITTERNACHTSZIFFER (éjfél jel), MITT-NACHT (éjfél), NACHTORDNUNG (éjszakai rendszer), NACHTWIND (éjszél), NACHTZEIT (éj idő), NOVEMBERSTERNEN (novembercsillagok).

A pusztai szintaktikai redukciónak látott – az *Atemwende* kötet *Beim Hagelkorn* (A jégverésmagban) kezdetű versében megtalálható – NOVEMBERSTERNEN szóösszetételben bekövetkező jelentésmódosulás minimális. A redukcióban az összetevő tagok szorosabb szemantikai összetartozása jött létre, ami a két összetevő tag kapcsolatának egyfajta konstans összetartozás jelleget sugall. A NOVEMBERSTERNEN szóösszetétel ugyan egyértelműen parafrázálható a „novemberben megjelenő csillagok” körülírással – TEMP^A – OBJ^B – {létezik} –, míg azonban a körülírással megfogalmazott tényállásban a csillagoknak a novemberben megjelenés olyan aktuális tulajdonsága, amely jelentésüket nem befolyásolja, addig a szóösszetételben a „novemberben megjelenés” a szóban forgó csillagoknak a más csillagokkal szembeni megkülönböztető vonásaként tudatosul. Az ugyanannak a tényállásnak a sűrítése a szóösszetételben mintegy egyediesíti és állandósítja e tényállást, a „fogalmi önállósulásban” jelentésmódosulást hozva létre. Az egyediességében állandósított tényállás a versben így olyan jelzői értelmezőkhöz juthat, amelyek majd épp ez egyediesség és állandóság jelleg fokozását, a megnevezett csillagok fogalmi megkülönböztethetőségét szolgálják: „... den späten, den harten / Novembersternen gehorsam...” („... a késői, a kemény / novembercsillagoknak engedelmesen...”).

Hasonló nyelvi-szemantikai folyamat játszódik le a MITTERNACHT kifejezéssel alkotott szóösszetételekben is. Pl. a *Fadensonnen* kötet *Sichtbar* (Látható) kezdetű versében előforduló MITTERNACHTSSCHÜTZE szóösszetétel nem egyszerűen olyan lövészt jelöl, aki éjfélkor lő, hanem olyan lövészt, akinek az „éjfél” jelzői értelmező valamilyen okból állandó tulajdonságát jelöli, s ezért éjfél lövésznek neveződik akkor is, ha történetesen nappal végzi is tevékenységét: „... der Mitternachtsschütze, morgens, / jagt den Zwölfgesang durch / das Mark von Verrat und Verwesung.” („... az éjfél lövész, reggel, / üldözi a tizenkéténeket az / árulás és a bomlás piacán át.”).

Az időközülmény meghatározójaként szereplő NACHT kifejezés szóösszetételeinél e csoporthoz tartozónak láttam mindazokat a szóösszetételeket, amelyekben a NACHT kifejezés egyértelműen időhatározóként fogható fel, azaz nem metaforikus jelentéssel lesz a szóösszetétel meghatározó szavává. Az azonban, hogy az időhatározói jelentéséhez mikor társulnak olyan értelme, amelyek már a NACHT kifejezés konnotációs rendszeréhez tartoznak, nem mindig dönthető el egyértelműen. Így pl. mindenképpen pusztai „fogalmi önállósulás” érvényesül a NACHTZEIT szóösszetétel mindkét előfordulásakor, mikor is a NACHT összetevő tag mintegy az idő hyperonímiának a konkretizációját jelenti.

A NACHTZEIT szóösszetétel a *Mohn und Gedächtnis* kötet két versében fordul elő, az *Umsonst malst du Herzen* (Hiába festesz szíveket) kezdetűben: „... gehüllt in der Mantel, der einst von der Schultern dir sank auf der Treppe, zur Nachtzeit...” („... beburkolózva a köpenybe,

mely egyszer a lépcsőn lecsúszott a válladról, éj időben ...”) és a *Dunkles Aug im September* (*Sötét szem szeptemberben*) címűben: „... am östlichen Fenster / erscheint ihm zur Nachtzeit die schmale / Wandergestalt des Gefühls.” („... a keleti ablakban / megjelent neki éj időben az érzés sovány vándoralakja.”).

Nyelvérzékem a NACHTWIND szóösszetételben is a NACHT kifejezés időhatározói jelentését látja egyedüli jelentésmeghatározónak, mint-hogy a NACHTWIND szóösszetétel jelentését az „éjjel fújó szél” metafora egyértelműnek mutatja. A jelentésmódosulást egyedül a „fogalmi önállósulás” jelenti itt is. Nem változtat ezen az sem, hogy a szóösszetétel nem önálló szintagmatikus egységként jelenik meg, szemben a NACHTZEIT szóösszetétel helyzetével, hanem a *Mohn und Gedächtnis* kötet *Das ganze Leben* (*Az egész élet*) című versében egy hasonló tagjaként: „Ich weilt als ein Nachtwind im käuflichem Schoss deiner Schwester ... („Éjszélként tartózkodtam nővéred megvásárolható ölében ...”), s ugyane kötet *So schlafe ...* (*Így alszom ...*) kezdetű versében pedig egy megszemélyesítéssel kiemelten: „So schneeig weiss sind, Nachtwind, deine Haare!” („Oly havas fehér, éjszél, a te hajad!”).

A NACHT kifejezés a *Mohn und Gedächtnis* kötet *Die Ewigkeit* (*Az örökkévalóság*) című versében előforduló NACHTBAUM szóösszetételben is értelmezhető időhatározóként („éjben álló fa”), ez az értelmezés azonban nem meríti ki a szóösszetételnek a szövegkörnyezetében aktualizált jelentésvizonylatait, amelyekben az összetevő tagok konnotációs rendszerének bizonyos tartalmi is aktualizálódnak. E szóösszetételt ezért a metaforikus szóösszetételek sorában értelmezem.

II.3.1.1.a Azok a szóösszetételek tartoznak ez alcsoporthoz, amelyekben az első összetevő tag a második összetevő tag által jelölt időközvetlenségét módosítja: MITTNACHT (éjfél), TAGNACHT (napéj)

A két szóösszetétel egészen különböző szerkezetre vezethető vissza, s voltaképpen egyedül a MITTERNACHT lexikalizált szóösszetétel redukciójaként felfogható MITTNACHT szóösszetétel tekinthető ez alcsoport igazi képviselőjének.

A MITTERNACHT lexikalizált szóösszetételben a MITTE (közép, közepe) kifejezés időhatározóként – Magyar értelmező kéziszótár: „Folyamat, esemény kezdetétől és végétől kb. egyenlő távolságra eső időszak.” – módosítja a NACHT kifejezést. A szóösszetétel a „die Mitte der Nacht” („az éjszaka közepe”) szintaktikai szerkezetre vezethető vissza.

A *Von Schwelle zu Schwelle* kötet *Sprich auch du* (*Szólj te is*) című versében a MITTERNACHT szóösszetétel alakjának egy sajátos átalakítására figyelhetünk fel: „Gib ihm Schatten genug, / gib ihm so viel, / als du um dich verteilt weisst zwischen / Mitternacht und Mittag und Mitternacht.” („Adj neki elég árnyékot, / adj neki annyit, / amennyit magad körül megosztani látsz éj közep és napközép és éj közep között.”).

A MITTERNACHT szóösszetétel jelentésében használt MITTNACHT szóalak képzésére bizonyára analógiásan, a MITTAG szóalak hatására került sor. Egyediségében figyelmet érdemlő példa ez arra a jelenségre, amikor a lexikalizált jelentést egy megváltozott alakú szóösszetétel hordozhatja.

A *Fadensonnen* kötet *Die Hügelzeilen entlang* (A dombsorok mentén) kezdetű versében megtalálható TAGNACHT szóösszetételt nyelvértékem a „bei Tag und Nacht” (éjjel-nappal) szintaktikai szerkezetre vezeti vissza, amelyben a szóösszetétel összetevő tagjai egymással mellérendelő kapcsolatban állnak: „... Tagnacht voll schwirrender Lungen...” („... éjjel-nappal teli surrogó tüdőkkal...”). Ez az értelmezés a költői nyelvi közlésben szó szerinti értelemben értelmezhetőnek mutatja a szóösszetételt; meg-gondolás tárgya lehet azonban, hogy nem egy olyan tényállás közléséről van-e szó a szóösszetételben, amelyet a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal nem rekonstruálhatunk – „a nap éje” –, s eszerint a szóösszetételt a metaforikus szóösszetételek sorában kellene tárgyal-nunk.

II.3.1.2. Azok a szóösszetételek tartoznak ehhez a csoporthoz, amelyekben a meghatározó első összetevő tag a második összetevő tag jelöltjének lo-kális pozícióját adja meg (LOC determináció): BRIEFWORTE (levél-szavak), GÜRTELSTERNEN (övezeti csillagok).

LOC [+dyn, +fin]^A – OBJ^B – {lenni}_{FIN}

GÜRTELSTERNEN

LOC [–dyn, +fin]^A – OBJ^B – {lenni}

BRIEFWORTE

Amíg a *Die Niemandrose* kötet *Und mit dem Buch aus Tarussa* című versében előforduló GÜRTELSTERNEN szóösszetételben az össze-tevő tagok kapcsolata egyértelműen a második összetevő tag jelöltjének a lokális pozícióban való meghatározottságában értelmezhető: „... den drei Gürtelsternen Orions...” („... Orion három övezeti csillagának...”), addig a *Fadensonnen* kötet *Die längst Entdeckten* (A régről felfede-zettek) kezdetű versében megtalálható BRIEFWORTE szóösszetételben a redukció alapjául szolgáló szintaktikai szerkezet nem egyértelműsíthető a helyhatározói szerkezetben. A BRIEFWORTE szóösszetétel parafrázisa a „levélben előforduló szavak” (LOC) mellett a „levél szavai” (POSS) is lehetne, amikor a *levél* kifejezés nem pusztán helyhatározói modifikátor-ként értendő, hanem a *szavak* kifejezés jelöltjének használati jellegét, ter-mészetének minősítését (szemben pl. a vers szavaival) adja meg. A szóösszetételben érvényesülő „fogalmi önállósulás” értelmezésem szerint épp e jelentésmódosulásra utal, azzal, hogy a lokális pozícióban való megjelölés esetlegességét megszünteti, s állandósítva az adott tényállást a „levélben megjelenést” az adott szavak minősítéseként is érteti: „Die längst Entdeckten / flüstern sich Briefworte zu...” („A régről felfede-zettek / susognak maguknak levélszavakat...”).

II.3.2. SZÓÖSSZETÉTEL, AMELYBEN AZ ELSŐ ÖSSZETEVŐ TAG A MÁSODIK ÖSSZETEVŐ TAG JELÖLTJÉT LÉTREHOZÓ ESZKÖZT (INSTR) JELÖLI: KREIDESTERN (krétacsillag).

Kürschner rendszeréből hiányzó típus:

INSTR^A – OBJ^B – {AG} – {létrehoz}

A KREIDESTERN szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *A' la pointe acérée* című versében jelenik meg: „... Tafel / mit dem getöteten / Kreidestern drauf...” („... tábla / a megölt / krétacsillaggal rajta...”).

A szóösszetétel parafrázisa a „krétával felrajzolt csillag” lenne, ezt erősíti meg a szóösszetétel helyhatározói értelmezője is a közlésben (a táblán levő krétacsillag). A szóösszetételben érvényesülő „fogalmi önállósulás”-ban azonban a *kréta* és a *csillag* kifejezések jelöltjeinek a kapcsolata szubsztanciálisabbnak mutatja magát. A kréta nem pusztán a csillag létrehozására szolgáló eszköz, hanem a csillag minőségének (*anyagának*) a meghatározója is.

II.3.3. AZOK A SZÓÖSSZETÉTELEK TARTOZNAK EHHEZ A CSOPORTHOZ, AMELYEK BEN AZ ELSŐ ÖSSZETEVŐ TAG A MÁSODIK ÖSSZETEVŐ TAG JELÖLTJÉNEK AZ ANYAGÁT (MAT) JELÖLI: HOLZSTERN (facsillag), STEINBOOTE (facsónakok), STEINESELSKRUPPE (kőszámárfar), STEINHAUBE (kősisak), STEIN-IKONE (kő-ikon), STEINMÜTZENKÖNIG (kőszüvegkirály), STEINSATTEL (kőnyereg)

$MAT^A - OBJ^B - \{AG\} - \{\text{létrehozni}\}$

HOLZSTERN

A HOLZSTERN szóösszetétel a *Sprachgitter* kötet *Ein Holzstern* (Egy facsillag) kezdetű vers első mondatának alanya: „Ein Holzstern, blau, / aus kleinen Rauten gebaut.” („Egy facsillag, kék, / kis rutákból készített.”).

A szóösszetétel parafrázisa, amit a versmondat lényegében meg is fogalmaz, a „fából készített csillag”, a „fából való csillag” – megkülönböztetésképp a másfajta (más anyagú?; az igazi?) csillagoktól. A HOLZSTERN szóösszetétel versbeli jelentése azonban túlmutat ezen a jelentésen. A „fából készített csillag” ugyanis nem csillag (égitest), hanem inkább „csillag alakú fadarab”. A versben megjelenő HOLZSTERN azonban csillag, azaz az égitest értelmet is tartalmazza, ahogyan ezt a vers harmadik versszakában rávonatköző reflexiók sugallják: „Ein Stern, tu ihn, / tu den Stern in die Nacht.” („Egy csillag, helyezd, / helyezd a csillagot az éjszakába.”).

Ellentmondást jelent ez, hiszen az eddigi példákban a meghatározó szó úgy modifikálta az alapszó jelentését, hogy az általa történő meghatározottságot állandónak, véglegesnek minősítette. A HOLZSTERN szóösszetétel költői használatában viszont a STERN összetevő tag jelentésönállósulásra képesül modifikátorával szemben, mintegy lerázza magáról a szóösszetételben magára vett determinációkat. A jelenségben Celan paradoxonokból építkező gondolkodásmódját érhetjük tetten.

$MAT^A - OBJ^B - \{\text{válni}\}$

pl. STEINBOOTE

Külön értelmezés tárgyát képezik a STEIN kifejezéssel alkotott szóösszetételek. A STEIN kifejezés Celan költészetének szemantikailag egyik legmegterheltebb szava, amely azonban ritkábban használatos a *kő* kifejezés jelölte anyag értelmében, többször metaforikus értelemben jut jelentéshez. A „megkövülés” fogalmában Celan költői világának, létszemléletének negatív tapasztalatai fejeződnek ki; a *kő* kifejezés az élettelen, a halállal átitatott létezés metaforájaként jelenik meg. Az élő és élettelen

létező e paradoxális együvértartozását jelöli a STEIN kifejezéssel alkotott számos szóösszetétel, amelyekben a STEIN összetevő tag felfogható ugyan anyagot jelentő értelemben, ehhez az értelemezés azonban a szövegkörnyezet nyelvi-szemantikai folyamataiban rendre metaforikus jelentésmódosulás is társul. A kőtárgyak ugyanis szövegkörnyezetükben legtöbbször nem szoborszerűen, azaz nem kőtárgyként viselkednek, ill. amikor a szövegkörnyezet meg is engedi kőtárgyként való értelmezésüket, ezt többször ennek ellentmondó állításokkal (pl. perszónifikációval) ellensúlyozza. Ezt példázza pl. a STEINBOOTE szóösszetétel helyzete az *Atemwende* kötet *Frihed* című versében: „Im Haus zum gedoppelten Wahn, / wo die Steinboote fliegen...” / („A megkettőzött örület házában, / ahol a köcsónakok repülnek...”).

A nem metaforikus szóösszetételeknek itt tárgyalandó csoportjába azokat a STEIN kifejezéssel alkotott szóösszetételeket soroltam, amelyekben a STEIN kifejezés anyagot jelölő értelmét dominánsnak tartom. Minthogy azonban e szóösszetételek alapszavai csupa olyan tárgyat jelölnek, amelyek anyaga a valóságban nem kő, így a STEIN kifejezést e szóösszetételekben szinte kizárólagosan a „megkövült”, „kővé vált” jelentésben értelmezem. E szóösszetételekben lényegileg ugyanaz a nyelvi-szemantikai folyamat érvényesül: adva van a megkövült tárgyat/élőlényt jelölő szóösszetétel s az ehhez járuló paradox állítás, mely szerint a megkövült tárgy/élőlény nem kőtárgyként viselkedik. Pl. a STEINESELSKRUPPE és a STEINMÜTZENKÖNIG szóösszetételek a *Fadensonnen* kötet *Unbedeckte (Befedetlen)* kezdetű versében: „Der Steinmützenkönig vorn / stürzt von der Steineselskruppe...” („A kőszüvegkirály elől / lezuhan a kőszamár-farról...”) vagy a STEIN-IKONE szóösszetétel a *Schneepart* kötet *Ungewaschen, unbemalt (Mosatlan, festetlen)* kezdetű versében: „... die schwebende Stein-Ikone...” („... a lebegő kő-ikon...”).

• A STEIN kifejezéssel alkotott szóösszetételek egy másik nagy csoportját azok a szóösszetételek alkotják, amelyekben a „megkövülés”, „kővé válás” ténye nem értelmezhető szó szerinti értelemben, hanem csupán metaforikus jelentéssel, pl. a STEINAUG (kőszem) metaforikus szóösszetétel.

II.3.4. AZOK A SZÓÖSSZETÉTELEK TARTOZNAK E CSOPORTBA, AMELYEK BEN A KÉT ÖSSZETEVŐ TAG KAPCSOLATA HASONLÓSÁGON ALAPSZIK:

OBJ^A – OBJ^B – {hasonló}

II.3.4.1. Szóösszetételek, amelyekben az első összetevő tag a hasonlító tag: STEINGRAU (kőszürkeség), BRUSTWARZENSTEIN (mellbimbókő).

A *Die Niemandrose* kötet *Le Menhir* című versében előforduló STEINGRAU szóösszetételben az első összetevő tag a második összetevő tag jelöltjének a *színét* határozza meg hasonló tagként: „Wachsendes Steingrau.” („Növekvő kőszürkeség.”).

Az *Atemwende* kötet *Über drei (Három...)* kezdetű versében megtalálható BRUSTWARZENSTEIN szóösszetételben az első összetevő tag a

második összetevő tag jelöltjének az *alakját* határozza meg hasonló tagként: „... mit Braunalgenblut / bezifferte Brust- / warzensteine...” („... barnamoszatok vérével / jelölt mell- / bimbókövek...”).

II.3.4.2. Szóösszetétel, amelyben a második összetevő tag a hasonló tag: AUGENRUND (szemkerek).

A *Sprachgitter* kötet *Sprachgitter (Nyelvrács)* című versében megtalálható AUGENRUND szóösszetételben a második összetevő tag az első összetevő tag jelöltjének az *alakját* határozza meg: „Augenrund, zwischen den Stäben.” („Szemkerek, a cölöpök között.”).

Megfontolás tárgya lehet, hogy e szóösszetételben valóban a második összetevő tag-e a hasonló tag, ill. hogy felfogható-e e szóösszetétel egy hasonlításra alapuló szintaktikai szerkezet redukciójának, s nem inkább az

OBJ^A – OBJ^B – {alak}

szerkezetnek felel meg.

Kérdésem egy másik kérdést is maga után von. Amennyiben a szóösszetételt nem az „olyan kerek mint a szem” hasonlat-szerkezetre vezetjük vissza, hanem a „szem alakja kerek” predikációra, úgy a szóösszetétel alapszavának az első összetevő tag minősül – s a szóösszetétel szövegkörnyezete is ezt látszik igazolni.

II.3.5. AZOK A SZÓÖSSZETÉTELEK ALKOTJÁK E CSOPORTOT, AMELYEK BEN AZ ELSŐ ÖSSZETEVŐ TAG A MÁSODIK ÖSSZETEVŐ TAG JELÖLTJÉNEK VALAKIHEZ TARTOZÁSÁT (BIRTOKOS RELÁCIÓ) ILL. VALAKI ÁLTALI DETERMINÁCIÓJÁT FEJEZI KI.

A két összetevő tag között állandósított kapcsolatban jelölt tényállás nem egyszerűen egyediesítődik, hanem a meghatározó szó jelentésének absztrahálódásával egy új fogalom jön létre. Az első összetevő tag jelentésének absztrahálódása következtében a második összetevő tag metonimikus reláció jelölésére képesülhet: BRUDERAUG (fivérszem = testvérszem), MUTTERWORT (anyaszó).

POSS^A – OBJ^B – {lenni}

BRUDERAUG

A *Sprachgitter* kötet *Stimmen (Hangok)* című versében előforduló BRUDERAUG szóösszetételben a fiútestvérnek és az ő testrészét jelölő szemnek az összetartozása fejeződik ki, miközben az összetartozást jelentő tényállás egyediesítése következik be. Az egyediesített tényállásban az összetartozás állandósága fejeződik ki, amely jelentésmódosulást eredményez. A konkrét főnév (BRUDER) absztrahálódásával a szóösszetétel egy új fogalom jelölője lesz, amit (magyarul) a „testvéri szem” kifejezéssel parafrázálhatunk; a „fivéri” jelzői értelmezőben a *testvér* kifejezés konnotációs rendszeréből levezetett tulajdonságok (a vérrokonság mellett/helyett az érzelmi/szellemi rokonság, hűség stb.) implikálódnak: „Die Tränen im Bruderaug.” („A könnyek a testvérszemben.”).

POSS^A – OBJ^B – {mondani}

MUTTERWORT

A *Von Schwelle zu Schwelle* kötet *Vor einer Kerze* című versében előforduló MUTTERWORT szóösszetételt az „anya mondta szó” ill. az „anya szava” körülírásokkal értelmezhetjük. A szóösszetételben az összetevő tagok kapcsolatának egyediesítése révén a BRUDERAUG szóösszetételben megfigyelt jelentésmódosulás jön létre, amikor is a konkrét főnév (MUTTER) jelentésének absztrahálódása következik be. Ugyanakkor azonban ez absztrahálódott (jelentésében általánosodott) főnév által determinált második összetevő tag metonimikus jelölő funkcióhoz jut: a MUTTERWORT szóösszetételben a WORT kifejezés nem egyszerűen az anya valamely meg nem nevezett szavát jelenti, hanem az „anyai szót”, az „anyai beszédet” mint olyant; az *anya* kifejezés konnotációs rendszeréhez tartozó érzelmi/emberies vonatkozások nyelvi cselekvés formájában történő kifejeződését: „... vermählt einer Schrunde der Zeit, / vor die mich das Mutterwort führte ...” („... egyesülve az idő hasadékaival, / ami elé az anyaszó vezetett engem ...”).

II.3.6. A SZÓÖSSZETÉTELEK EGY SAJÁTOS CSOPORTJÁT ALKOTJÁK AZOK A SZÓÖSSZETÉTELEK, AMELYEK SZÖVEGKÖRNYEZETÜKBEN PRAGMATIKAI CSELEKVÉSÉRTÉKKEL JUTNAK JELENTÉSHEZ, S AMELYEK VALAMILYEN PERFORMATÍV MONDAT REDUKCIÓJÁRA ÉPÜLNEK: AUGEN-DU (szem-te), DU-NACHT (te-éjszaka), HERZ-DU (szív-te), HERZ-NIE (szív-soha), ORLOG-WORT (háború-szó).

A *Sprachgitter* kötet *Schliere (Vakfolt)* című versében előforduló AUGEN-DU és a *Lichtzwang* kötet *Quellpunkte (Forráspontok)* kezdetű versében megjelenő HERZ-DU szóösszetételek egy illokuciós aktus (megszólítás) végrehajtását jelölik. A szóösszetételek első tagja a nyelvi aktus végrehajtóját nevezi meg (s ezzel a nyelvi aktus végrehajtásának a módját is), míg a szóösszetételek második tagja a nyelvi aktus performatív mondatát idézi. A szóösszetételek parafrázisa a „szemmel mondott te” ill. a „szívvel mondott te” lenne. A performatív kommunikáció redukciójaként felfogott szóösszetételek szövegkörnyezetükben a pragmatikai cselekvés értelmében jutnak jelentéshez. A versnyelv a megszólítás által kiváltott: „... göttergewärtig (...) im Herz-Du...” („... isteni elvárású a szív-teben...”) ill. az általa megváltoztatott helyzetről tudósít: „... Glasspur, / rückwärtsgerollt / und nun / vom Augen-Du auf dem steten / Stern über dir / weiss überschleiert...” („... üvegnyom, / visszapörgetett, / s íme, / a szem-te által az állandó / csillagon fölötted / féhéren átfátyolosodott...”). A vers nyelvében tehát maga a megszólítás ténye, valamint a megszólítás módja (szemmel, szívvel) jut jelentéshez.

Meg kell itt jegyezni, hogy a HERZ-DU szóösszetételben a HERZ kifejezés az „emberies érzés” értelemben jut jelentéshez, minthogy azonban ez a tény nem módosítja a szóösszetétel jelentésének illokuciós aktus jellegét, nincs jogunk a metaforikus szóösszetételek közé sorolni.

Ugyancsak illokuciós aktust fejez ki a *Die Niemandrose* kötet *Kolon (Kólon)* című versében megtalálható HERZ-NIE szóösszetétel is: „... wir liegen / weiss von Tausend- / farbenem, Tausend- / mündigem vor / Zeitwind, Hauchjahr, Herz-Nie.” („... fekszünk / féhéren az ezer- / színtől, ezer- / százútól / időszél, lehetetev, szív-soha előtt.”).

A *Fadensonnen* kötet *Lippen, Schwellgewebe* (Ajkak, ingerküszöb-szöve) kezdetű versében előforduló DU-NACHT szóösszetétel is egy illokuciós aktust kifejező performációs mondat redukciója. A szóösszetétel az éjszaka megszólításának a tényét rögzíti idézet formájában: „Lippen, Schwellgewebe der Du-Nacht...” („Ajkak, ingerküszöbszöve a te-éjszakának.”) A versben az éjszaka megszólításának ténye az elmosódott performatív aktusból visszamaradt értékelésként jelenik meg. Szemben az eddig elemzett szóösszetételekkel e szóösszetételben nem neveződik meg az illokuciós aktus végrehajtója; a szóösszetétel mindkét összetevő tagja a nyelvi aktus performatív mondatát idézi. A versben megfogalmazott történések a megszólításban közel hozott éjszakai utazásról való beszéd mutatóiként tudatosulnak.

Ugyancsak egy elmosódott performatív nyelvi aktus visszamaradt értékelését nyújtja az *Atemwende* kötet *Friede* című versében előforduló ORLOG-WORT szóösszetétel is: „... wo das endlich / abgenabelte / Orlog-Wort kreuzt...” („... ahol a köldökszinórról / végre levágott / háború-szó cirkál...”).

A szóösszetétel egy deskriptív felidézett performatív aktus redukciójának felel meg, amelyben az első összetevő tag a performatív aktusban elhangzott közlést, a második összetevő tag pedig a nyelvi aktus végrehajtását jelöli. A szóösszetétel parafrázisa a „háborút mondó szó” vagy a „háborút előidéző szó” lehet, s az ORLOGSSCHIFF (hadihajó) szóösszetétel analógiájára még a „harci szó”, a „háborút folytató szó” is – a WORT kifejezés mind e körülírásokban egyfajta nyelvi cselekvés végrehajtójaként jut jelentéshez. A szöveggörnyezetében nem önálló szintagmatikus egységként szereplő ORLOG-WORT szóösszetétel e jelentését nyomatékosítja a rávonatkozó metaforikus predikáció is („kreuzt” – „cirkál”), – benne a szóval történő cselekvés valóságalapját hitelesítve.

Felfogható egy deskriptív felidézett kommunikációs aktus redukciójának a *Fadensonnen* kötet *Die Sämmlinge* (A magoncok) kezdetű versében megtalálható AUGENSCHWUR szóösszetétel is. A szóösszetétel első tagja a kommunikációs nyelvi aktus végrehajtását ill. a végrehajtás módját nevezi meg, a második összetevő tag pedig a kommunikációs nyelvi aktus (eskütétel) proposícióját. A szóösszetétel parafrázisa a „szemmel mondott/tett eskü” lehet. Szöveggörnyezetében a szóösszetétel a nyelvi cselekvés értelmében jut jelentéshez: a „szemmel tett eskü” megvalósulása elérendő célként, a versben megfogalmazott történések, tényállások sorában az egyetlen pozitív értékű, reményt keltő cselekvésként tudatosul, mely az adott szituáció megváltoztatását ígéri: „... um das darunter / vielleicht noch zu leistenden / Augenschwurs willen.” („... az alatta / talán még leteendő szemesküért.”).

Mindazonáltal a deskriptív felidézett kommunikációs aktus elmosódottsága okán felmerül a kérdés, nem lenne-e helyesebb e szóösszetételt egy új csoportba sorolni, azaz egy olyan szóösszetételként leírni, amelyben a második összetevő tag az első összetevő tag aktivitásának eredményét jelöli:

OBJ^A – OBJ^B – {aktivitás eredménye}

II.3.7. A FŐNEVI SZÓÖSSZETÉTELEKNEK EGY KÜLÖN NAGY CSOPORTJÁT KÉPEZIK AZOK A SZÓÖSSZETÉTELEK, AMELYEK BEN A MÁSODIK ÖSSZETEVŐ TAG DEVERBALIZÁLT FŐNÉVKÉNT AZT A CSELEKVÉST JELÖLI, AMELYET AZ ELSŐ ÖSSZETEVŐ TAG JELÖLTJE VÉGREHAJT, ILL. AMIT VALAKI ÁLTALA VÉGREHAJT.

A Celan által újonnan alkotott szóösszetételek között az e típushoz tartozó szóösszetételek viszonylag ritkán fordulnak elő, rendszerezésükre ezért nem kerülhet sor: STEINFLUG (körepülés), AUGENTAUSCH (szemcsere), WURFSTEINSPIEL (hajítókőjáték).

A STEINFLUG szóösszetétel a *Sprachgitter* kötet *Allerseelen* (Minden-lelkek) című versében jelenik meg: „Vogelflug, Steinflug, tausend / beschriebenen Bahnen.” („Madárrepülés, körepülés, ezernyi / teleírt pályák.”).

A szóösszetétel szerkezete a VOGELFLUG szóösszetétel szerkezetével analóg, s az „a kő repül” mondatra vezethető vissza. A FLUG kifejezés jelentésértéke a STEINFLUG szóösszetételben kiegyenlítődik a VOGELFLUG szóösszetételben kijutott jelentésértékével, s ezzel a valóságban lehetséges tényállást kifejező STEINFLUG szóösszetétel jelentésében módosulás következik be. Szövegkörnyezetébe kerülve a STEINFLUG szóösszetétel már nem egyszerűen az „eldobott kő egy ideig tartó röptét” jelenti, hanem a kő repülését, ami ellentmond a valóságban tapasztaltaknak. A szóösszetételt mégsem tekinthetjük metaforikusnak, csupán a „fogalmi önállósulás” egy alakváltozatának.

Az AUGENTAUSCH szóösszetétel a *Sprachgitter* kötet *Nacht* (Ejszaka) című versében fordul elő: „Augentausch, endlich, zur Unzeit: / bildbeständig, / verholzt / die Netzhaut –: / das Ewigkeitszeichen.” („Tekintetváltás, végre, a nem-időben: / képehagyatlan, / megfásodott / a recehártya –: / az örökkévalóságjel.”).

Az AUGENTAUSCH szóösszetétel szövegkörnyezetéből egyértelműen kitetszik, hogy leghamarabb „szempillantás” ill. „tekintetváltás”-ként értelmezhető, s nem pedig a „szemek cseréjének” vagy „szemek elcserélésének” nonszensz, s a költői képben illogikus jelentésében. A német nyelvben a *tekintetváltás* tényállást nem jelöli szóösszetétel (sem az AUGENBLICKTAUSCH, sem a BLICKTAUSCH szóösszetétel nem létezik), de állandó szókapcsolattal kifejezhető: „einen Blick tauschen”. Nyelvérzésem az AUGENTAUSCH szóösszetétel e frazeológiai egység analógiájára létrehozott redukciónak látja, amely egy a valóságban ellenőrizhető tényállás jelölésére szolgál.

A WURFSTEINSPIEL szóösszetétel a *Zeitgehöft* (Időtanya) kötet *Gehässige Monde* (Gyűlölködő holdak) kezdetű versében fordul elő: „... ein Wurfsteinspiel / rettet die Stirnen...” („... egy hajítókőjáték / megmenti a homlokokat...”).

A szóösszetétel parafrázisa a „hajítókővel játszott játék” lehet.

Kürschner rendszeréből hiányzó típus:
OBJ^A – OBJ^B – {AG} – {cselekedni}

JEGYZETEK

- ¹ Áttekintésemben nem foglalkozom a német szóösszetételekre vonatkozó kutatás történetével; célom, hogy a leíró grammatika rendszerezési kísérlete mellett a modern grammatika-elméleteknek (generatív-transzformációs grammatika, esetgrammatika és szövegnyelvészet) a (főnévi) szóösszetételekre vonatkozó szemléletét ismeressem. Mindenképpen meg kell azonban említeni a szóösszetételekkel kapcsolatos kutatás két nagy úttörőjét, Karl Brugmann és Hermann Paul újgrammatikus nyelvészeket.
- ² Karl Brugmann: *Über das Wesen der sogenannten Wortzusammensetzung*, 1900.
- ³ Ide tartoznak még a többesszámú birtokjelnek megfelelő kapcsolódások, pl. MÄNNER-BUND (férfiak szövetsége), WIESENPFLANZE (rétek növénye = réti növény). L. Wolfgang Fischer: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1975.
- ⁴ Gerhard Wahrig: *Deutsches Wörterbuch – mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“*, Mosaik Verlag, 1980. A továbbiakban: WAHRIG.
- ⁵ A tíz kötetes Duden (Das Standardwerk zur deutschen Sprache) 4. kötetének 1973-as kiadása, Bibliographisches Institut Mannheim/Wien/Zürich, Duden Verlag. A továbbiakban: DUDEN.
- ⁶ Wolfgang Motsch: „Der kreative Aspekt in der Wortbildung”, 1968/1979. és „Analyse von Komposita mit zwei nominalen Elementen” 1970. In: H. E. Brekle/D. Kastovsky (szerk.): *Wortbildung und Semantik*, Bonn Bonvier Verlag, 1981.
- ⁷ Leonhard Lipka: „Zur Lexikalisierung im Deutschen und Englischen”, 1979. In: H. E. Brekle/D. Kastovsky ua.
- ⁸ Lipka gondolatmenetét követve: A lexikalizálódás fogalma alatt gyakran az *idiomatizálódást* és a *demotiválódást* értik. Lipka szerint ezek a lexikalizálódásnak olyan aspektusai, amelyek egymástól függetlenül is felléphetnek. Az idiomatizálódás a szintagmák szemantikai módosulásának a folyamata, míg a demotiválódás – a motiváltság megszűnése – alatt egy vagy több összetevő tag jel voltának az elmosódottságát érti.
A lexikalizálódásról szólva Lipka Pault idézi, aki szerint „mihelyt egy szó használatára sor kerül, fellép a jelentés egyfajta specializálódása”. Tanulmányában („Prinzipien der Sprachgeschichte”, 1880) Paul különböző jelentésváltozásokra lett figyelmes, melyek a komplex lexémák lexikalizálódásakor észlelhetők. Brugmann, akit a szóösszetételek genézise érdekelt, szintén a szintaktikai kapcsolódás során létrejött jelentésmódosulásról beszél (1900): „Bekövetkezik az izolálódás és az összeolvadás, ha az egyik összetevő tagnak e kapcsolaton kívüli jelentése megváltozik.” Lipka a jelentés-specializálódás, izolálódás és egységesülés fogalmai helyett a „referencia-átalakulás” (Referenzwandel) fogalmát használja. A referencia alatt Lipka a nyelvi jel és a nyelven kívüli vonatkozások osztálya vagy kategóriája közti relációt érti.
Már Paul és Brugmann is megfigyelték, hogy a specializálódás, izolálódás és egységesülés esetében egy fokozati jelenségről van szó. Más szóval, létezik a kevésbé és a kifejezettebben lexikalizált szintagmák közege, attól függően, hogy egy konkrét összetételben az izolálódás és az egységesülés tényezői milyen mértékben kifejezettek. Ez azt jelenti, hogy egy szóösszetétel szintagma jellege kisebb vagy nagyobb mértékben homályosulhat/tűnhet el.
E folyamat két szélsőséges pontját egyrészt azok a szóösszetételek jelentik, amelyek összetevőikből teljesen levezethetők (nomina agentis: AUTOFAHRER), másrészt, a teljesen idiomatikus kifejezések.
- ⁹ Wilfried Kürschner: *Zur syntaktischen Beschreibung deutscher Nominalkomposita*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1974.
- ¹⁰ Charles J. Fillmore (*The Case for Case*, 1968) felismeri a csak bizonyos nyelvek esetében találó felszíni szintaktikai esetfogalmak szemantikai érvénytelenségét, s megkísérli az eset fogalmának a nyelv mélystruktúrájában – báziskomponensében – való meghatározását. Bevezeti a logikai valencia fogalmát, s a mondat alapvető struktúráját az ígére és az ígérez egy bizonyos eseten keresztül tartozó NP-re vezeti vissza. Vö. Werner Abraham (szerk.): *Kasustheorie*, Athäneum, 1971.
- ¹¹ Herbert E. Brekle: *Generative Satzsemantik und transformationelle Syntax im System der englischen Nominalkomposition*. Wilhelm Finke Verlag, München, 1970.
- ¹² Karl Heger: *Monem, Wort, Satz und Text*, Niemeyer Verlag, Tübingen, 1976.
- ¹³ Hartmut Günther: „N+N: Untersuchungen zur Produktivität eines deutschen Wortbildungstyps”, 1979. In: H. E. Brekle/D. Kastovsky, 1981.
- ¹⁴ UA.

- ¹⁵ A 14 szó: Brücke (híd), Buch (könyv), Frau (asszony), Hammer (kalapács), Holz (fa), Kalb (borjú), Liebe (szeretet), Milch (tej), Musik (zene), Pflanze (növény), Platz (tér), Sommer (nyár), Tasse (csésze), Verein (egyesület).
- ¹⁶ Elképzelhető, hogy a jéggé fagyott tejből valamiképpen csészét formáljon valaki.
- ¹⁷ Wolfgang U. Dressler: „Zum Verhältnis von Wortbildung und Textlinguistik” (kézirat), 1982.
- ¹⁸ Wolfgang Weiss: „Thomas Manns Kunst der sprachlichen und thematischen Integration”, Düsseldorf, 1964. Idézi Dressler.
- ¹⁹ Roland Harweg: *Pronomina und Textkonstitution*. München, 1968.
- ²⁰ Wolfgang Wildgen: „Makroprozesse bei der Verwendung nominaler *ad hoc* Komposita im Deutschen” (kézirat), Trier, 1981.
- ²¹ Heinrich Lausberg: *Elemente der literarischen Rhetorik*. Max Hueber Verlag, München, 1963. (1979)
- ²² Petőfi S. János: „Models in descriptive Meaning Interpretation” (kézirat), 1985.
- ²³ George A. Miller: „Images and Models, Similes and Metaphors”, 1979. In: A. Ortony (szerk.): *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1979.
- ²⁴ Petőfi S. János: Szöveg, modell, interpretáció. In: Tanulmányok, 15. füzet, Újvidék, 1982.
- ²⁵ Max Black: „Die Metapher” („Metaphor”, 1962), In: A. Haverkamp (szerk.): *Theorie der Metapher*. Darmstadt, 1983.
- ²⁶ Peter Horst Neumann: *Zur Lyrik Paul Celans*. Göttingen, 1968.
- ²⁷ Petőfi S. János, 1982.
- ²⁸ Magyar értelmező kéziszótár, Akadémiai Kiadó, Bpest, 1972.
- ²⁹ Lator László: Paul Celan: *Halálfüga*, Bpest, 1981.
- ³⁰ L. Silvio Vietta: *Sprache und Sprachreflexion in der modernen Lyrik*. Verlag Gehlen, Bad Homburg, 1970.
- ³¹ J. Chevalier/A. Gheerbrant: *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983.
- ³² ua.
- ³³ Vö. Gershom Scholem: *Zur Kabbala und ihrer Symbolik*. Suhrkamp, 1981. 49–117. o.
- ³⁴ Erich Mater: Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig, 1970.
- ³⁵ Hans-Georg Gadamer: *Wer bin Ich*. Suhrkamp, 1973.
- ³⁶ Beda Allemann: „Das Gedicht und seine Wirklichkeit”, In: *Études Germaniques*, 1970 július–szeptember, 266–274. o.

WEÖRES SÁNDOR ÜNNEP CÍMŰ SZONETTJÉNEK ELEMZÉSE

HAJNAL JENŐ
az Újvidéki Rádió zentai munkatársa

Közlésre elfogadva: 1986. nov. 26.

(O) Ü N N E P

- (1) A csillag-szárnyas éj nyugalma zeng.
- (2) Égen kereng a dal, ha nincs veszély.
- (3) Villogva reng a csillag-szárnyas éj,
- (4) s a kedv magasban él, égen kereng.
- (5) A nap világa kél, hajnal dereng,
- (6) lenn hárfa peng, fenn orgona zenél,
- (7) föld álma leng, a nap világa kél,
- (8) a szívben ünnepély, lenn hárfa peng.
- (9) Égen kereng a dal, föld álma leng,
- (10) a nap világa kél. Ha nincs veszély,
- (11) fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
- (12) Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
- (13) s a kedv magasban él, villogva reng,
- (14) hajnal dereng, a szívben ünnepély.

0. Bevezető megjegyzések

O.1. Az Ünnep a költő Ének a határtalanról című kötetében 1980-ban jelent meg. A könyv négy ciklusra (Ünnep, Megkopottan, Idyllium, Évezredek) tagolódik, s mindegyik ciklus harminc versből áll. Az Ének a határtalanról „példásan megszerkesztett kötet; kicsiben olyan, mint az 1964-es *Tűzkút* nagyban. Ha ott »szimfonikusan« zengett a szavak zenéje, akkor itt szonátákban csendül fel. Általában kevesebb szólamú, rövidebb futamú és szordínósabb lett a versek »hangszerelése«, de mint a kései Beethoven-szonáták, ezek a kis terjedelmű versek is sokszor monumentális hatásúak. Ilyen például az *Ima*, a *Nap-himnusz*, az *Ünnep* vagy a *Végítélet*.”*

O.2. Dolgozatom célja az Ünnep konstitúciójának leíró explikatív interpretálása, valamint a koherencia kérdésének rövid áttekintése. Feladatom

* Alföldy Jenő: Kései szonáták. Weöres Sándor: Ének a határtalanról. = Élet és Irodalom. 1980. 27. sz. 11. l.

olyan struktúra-leírásokat hozzárendelni az Ünnephez, amelyeket bizonyos szempontból a vers feltételezett inherens tulajdonságai optimális megközelítésének tekintek. Mivel feltételezett inherens tulajdonságokról lesz szó, az Ünnep ugyanazon tulajdonságának ugyanazon szempontból történő interpretálása esetén sem zárom ki, hogy az különféle, egymással nem feltétlenül kompatibilis struktúrákkal legyen megközelíthető.

0.3. Dolgozatom tárgya tehát egy verbális szöveg. Verbális, mert jelkomponenseinek vehiculuma homogén módon írott lexikai elemekből áll, és szöveg, mert olyan verbális objektum, amely véleményem szerint egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs szituációban egy tényleges vagy feltételezett funkciónak (kommunikatív intenciónak) eleget tesz, elemei összefüggésben állnak, és lezárt egésznek hat.

1. A szöveg konstitúciója

1.1. Először a szöveg *textúráját*, azaz a szövegben visszatérő fonetikai/fonológiai, prozódiai, lexikai, szintaktikai és szemantikai elemeket vizsgálom meg.

1.1.1. Szövegünkben a vokálisok és a konsonánsok százalékaránya: 38:62. A konsonánsok nagy frekvenciáját a ritmikai követelmények segítik elő és szabják meg. A hosszú vokálisok ugyanis nem képesek mindenütt kitölteni a metrum által megkövetelt arsziszokat, s ennek következtében a szabályos thesziszarszisz (u –) váltakozást leggyakrabban a konsonánsok biztosítják:

(1) A csillag-szárnyas éj nyugalma zeng.

(2) Égen kereng a dal, ha ... stb.

A veláris és palatális vokálisok közötti százalékarány: 50:50. Ez valóban szokatlan jelenség a költészetben, de mintha csak Zsilka Tibor feltételezését bizonyítaná, mely szerint „az elül képzett magánhangzók megterheltsége mintha azokban a költeményekben emelkedne, amelyekben valamiféle játékosság vagy ritmikai virtuozitás tapasztalható.”*

A hosszú és rövid vokálisok százalékarányát (21:79) a szöveg ritmikai jellege határozza meg. Kevés benne a hosszú vokális, mert a ritmusképlet nem támogatja a hosszú vokálisok gyakoribb előfordulását.

A vokálisok változatossága**, vagyis képzésbeli rokonsága alapján a szöveg legmonotonabb sora:

(4) s a kedv magasban él, égen kereng.

A legváltozatosabbak:

(3) Villogva reng a csillag-szárnyas éj,

(10) a nap világa kél. Ha nincs veszély,

(1) A csillag-szárnyas éj nyugalma zeng.

A szövegben a zöngétlen konsonánsok alacsony száma (21%) figyelhető meg, s ez megfelelésben van Weöres Sándor költészetének eufonikus jellegével, akárcsak a *j*, *l*, *n*, *ny* lingvális konsonánsok (közülük is főképp a *l* és *n*) magas frekvenciája.

* Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó. 54–55. l.

** Jelenits István: Kísérlet a költői mű magánhangzó-változatosságának számszerű jellemzésére. = Jelentés a stilisztika. Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Nyelvtudományi Értekezések. 83. sz. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó.

1.1.2. A szöveg alapvető ritmustényezői. A szótagfelépítésre jellemző, hogy a KVK (konszonáns-vokális-konszonáns) szótagtípus magas arányban (40%) van képviselve a szavakban. Ez kihat az egyes szótagtípusok (KV, KVKK, VK) százalékosan kifejezett részesedésének (32%, 20%, 8%) egyenletlenségére is. A redundancia tehát a szótag szintjén felerősödik.

A felsorok élén hangsúlyos szótagok lüktetnek.

A verssorokra a rövid és hosszú szótagok szabályozott váltakoztatása a jellemző.

Meglepő kiegyensúlyozottság tapasztalható a rövid szótagok és a rövid magánhangzós zárt szótagok (u o), valamint a hosszú magánhangzós nyílt és hosszú magánhangzós zárt szótagok (o o) közt.

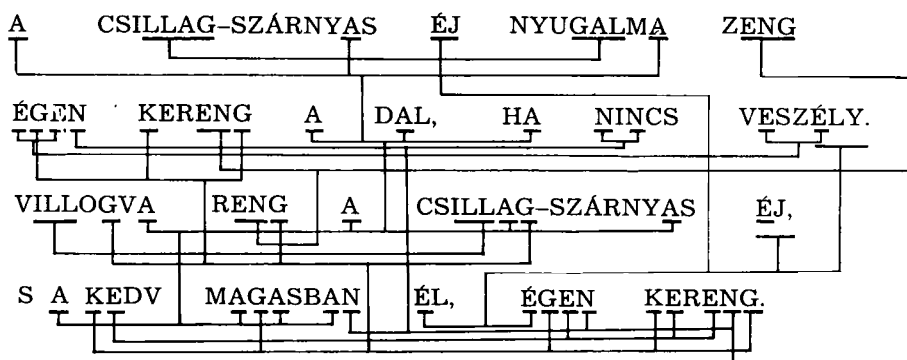
A verssorok azonos hosszúságúak, mindegyik tíz-tíz szótagból áll.

A szöveg járulékos ritmustényezői. Egy-egy verssorban 4 vagy 6 szótagszám után következetesen szünet következik. Tehát nemcsak a sorvégi szünet, hanem a sormetszet is visszatérő ritmustényező minden sor belsejében.

Beszédes az l, n és k, g hangoknak a szavak elején és belsejében előforduló gyakorisága is (alliteráció).

A ríműavak – kettőt kivéve – a sormetszet és a sorvég pontjain ismétlődnek. A rímek mélysége egytagú. A rímmem: tiszta rím (fel kell figyelniük e ríműavak – zeng, kereng, reng, dereng, peng, leng – szótani azonosságára) és „tiszta asszonánc” (itt viszont a ríműavak szótani különbözésére kell utalnunk: főnév: éj, veszély, ünnepély; ige: él, kél, zenél; a ríműosztályon belül egymással főnév csak főnévvel, ige csak igével rímeli; ezek pedig egymás között már tiszta rímek). A hívó és a válaszoló rímek egyformán végrímek: felsorvégi és sorvégi rímek. A verslábak arsziszán végződő ríműavak/félsorok rímelenek egymással. A rímek tehát lejtésirányuk szerint hímrímek.

Találhatók a szövegben egyéb, egyrészt rejtettebb, másrészt feltűnő hangzókombinációk is. A teljes szöveg hangzásbeli összefüggéseinek a szemléltetésére álljanak itt az első versszakban felfedezettek:

A fenti hangzásbeli összefüggések közül különösen érdekes a „LAG” szótag (1. sor) és az „EE” hangzópáros (2. sor) tükörképe.

1.1.3. Szövegünk erősen igés. Tizennégy sorára 23 ige és 2 igenév jut. Ez jóval magasabb gyakoriság, mint amelyet Weöres Sándor lírai életművének különféle szakaszain átlagosan kimutattak a kutatók. Az sem lényegtelen mozzanat, hogy az igék eloszlása egyenletes.

Feltűnő a főnevek gyakorisága is.

A ragozott igealakok közül csak a jelen idejű egyes szám harmadik személyű alak fordul elő.

Öt sor egyes szám alanyesetben álló főnévvel (veszély, éj, veszély, éj, ünnepély), a többi kilenc sor hangulatfestő vagy hangutánzó magas hangrendű egyes szám harmadik személyű tárgyatlan igével (zeng, kereng, dereng, zenél, kél, peng, leng, zeng, reng) zárul.

Szövegünkben mindössze 3 melléknév és 5 helyhatározószó található.

Itt kell elmondani, hogy a határozott névelőket nem számolva szövegünkben minden szóalak legalább kétszer és legfeljebb háromszor előfordul. Így 86 szövegszóhoz csupán 33 szóalak rendelhető.

1.1.4. Kilencszer ismétlődik meg a jelző-jelzett szó szerkezet. Ebből 3–3 „a csillag-szárnyas éj” és „a nap világa” szerkezetek; kétszer a „föld álma” és egyszer az „[orgona (?)] nyugalma” birtokos jelzős szerkezetek.

Még többször fordul elő, összesen 14 helyen a határozó-állítmányi szerkezet.

1.1.5. Itt a különböző jelentéstartományokból származó mozzanatok összefüggéseit és a jelentések egybekapcsolódásának jellegét mutatjuk be:

- vizuális hatást keltő szavak: csillag-szárnyas,• kereng, villogva reng, kél, dereng, leng;
- audiális hatást keltő szavak: zeng, dal, hárfa, peng, orgona, zenél.

A jelentéstan körébe tartozó ismétlések (legalábbis a viszonylag könnyen feltárható értelemszemantikai relációk körébe tartozók) újabb három főcsoportja:

- zeng, dal, kedv, hárfa, peng, orgona, zenél, ünnepély;
- csillag(-szárnyas), fenn, lenn, égen, magasban, világ, föld;
- éj, nap, hajnal, dereng, kél.

Itt magukon a kapcsolatokon kívül arra hívnám föl a figyelmet, hogy a vizuális és az audiális hatást keltő szavak egyensúlyban vannak a szövegen belül.

1.1.6. A pragmatikai elemeknél az erős érzelmi telítettségű szavak és az érzelmileg közömbös, „hűvös” szavak egyensúlyáról kell szólnom:

- erős érzelmi telítettségű szavak: veszély, villogva reng, kedv, ünnepély;
- érzelmileg közömbös szavak: nyugalom, magasban stb.

1.2. Dolgozatomnak ebben a részében a szöveg *kompozíciójának* tisztán formális, értelemszemantikai megfontolásokat mellőző interpretálását kísérelem meg.

1.2.1. A szövegben megvalósult mértékváltozat struktúrája a klasszikus hagyományból jól ismert u (= nyugtató – theszisz) és – (= lüktető – arszisz) jelekkel:

'u-/--/u-//u-/u-
 --/u-/u-//u-/u-
 --/u-//u-/—/u-
 u-/u-/u-//--/u-

u-/u-/u-//--/u-
 --/u-//--/uu/u-
 --/u-//u-/u-/u-
 u-/u-/u-//--/u-

--/u-/u-//--/u-
 u-/u-/u-//u-/u-
 --/uu/u-//u-/u-

--/u-/u-//--/u-
 u-/u-/u-//--/u-
 --/u-//u-/u-/u-.

A 10 szótagú sorok konfigurációját figyelembe véve szövegünk egy kompozícióegység. Minden sor emelkedő lejtésű, meghatározó verslába a jambus, melyet a sorvégeken és az ütemhatárokon sehol, más helyzetekben viszont több helyütt is spondeus vagy pyrrhochius helyettesít.

Verslábát sehol sem szel át szóhatár, így jellegzetes jambusi versláb-metszet sincs. Szövegünk sorai tehát ötös jambusok, teljes ütemekkel, különálló végszótagok nélkül.

A 10 szótagos sorokban 6//4 és 4//6 tagozódás osztozik, azaz a 4 és 6 szótagos ütemek rendezetlen, de csak 6//4 és 4//6 variációt megengedő változására épül egy-egy sor (kételemű kétvariációs ütemmozaik).

Feltűnő, hogy mind a szólamnyomatékos, mind a szótagmérő ritmuselv zavartalanul érvényesül (talán egyetlenegy sort, a harmadikat kivéve, ahol elképzelhető 5//5 tagolás is), ezért ütemkapcsoló kettős sormértékről beszélhetünk. A kétféle ritmuselv szerint kialakított sormértékek egyidejű (egy soron belüli) összekapcsolásának ebben a konfigurációjában a szólamnyomatékos ütemhatár egyúttal időmértékes verslábhatárnak is megfelel, a kétféle sortagolás egységei (jambus és szólamnyomaték) eltolódás nélkül egybeesnek.

Az elmondott szabályosságokat erősíti meg szövegünk alábbi mérték-változata is, amelyből kiderül, hogy az egymást követő verslábak lükettőjén következetesen hosszú szótag képez nyomatékot, a nyugtatón viszont rövid és hosszú egyaránt előfordul:

u_o o_• u_• u_o u_o
 j s j j j
 o_o u_o u_o u_o u_•
 s j j j j
 o_o u_o u_o o_• u_•
 s j j s j
 u_o u_o u_• o_o u_o
 j j j s j

u_o u_• u_• o_o u_o
 j j j s j
 o_• u_o o_o u_u u_•
 s j s p j
 o_• u_o u_o u_o u_•
 s j j j j
 u_• u_o u_• o_• u_o
 j j j s j

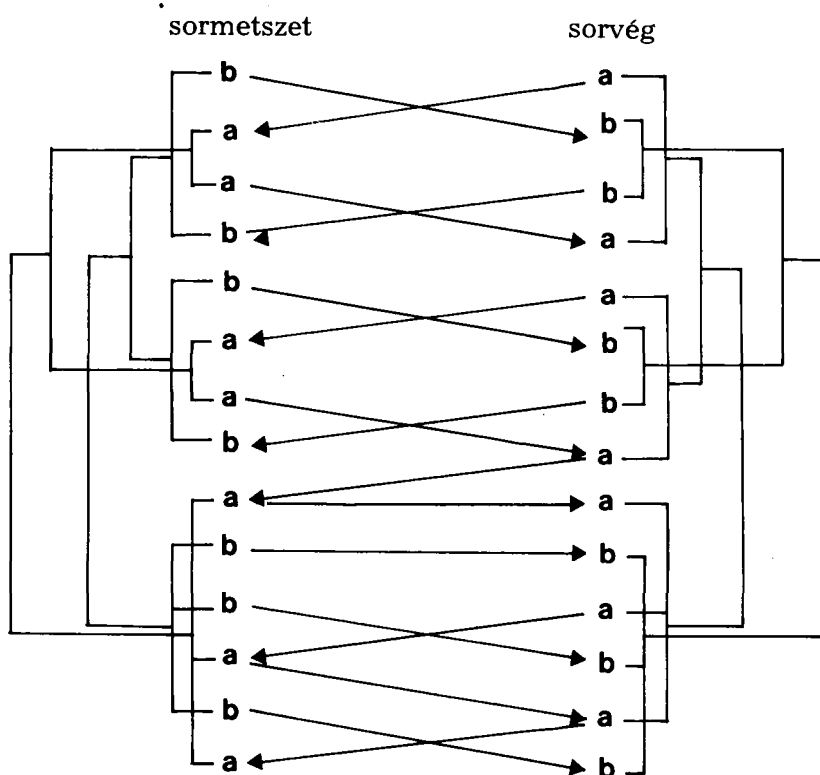
o_o u_o u_o o_• u_o
 s j j s j
 u_o u_o u_• u_o u_•
 j j j j j
 o_o u_u u_• u_o u_o
 s p j j j

o_• u_o u_o o_• u_•
 s j j s j
 u_o u_o u_• o_o u_o
 j j j s j
 o_o u_o u_• u_o u_•
 s j j j j

(u=rövid szótag; o=hosszú magánhangzós nyílt szótag; o=rövid magánhangzós zárt szótag; •=hosszú magánhangzós zárt szótag; ~ = egyazon verslábhoz tartozó szótagok kapcsolata; j=jambus: önálló versalkotó két szótagú versláb; p=pyrrichius és s=spondeus: helyettesítő két szótagú verslábak.)

Hogy a szöveg ritmikai struktúrája egyértelműen értelmezhetővé váljon, írjuk még ehhez hozzá rímstruktúráját is:

Az ábra alapján a következő kompozícióegységeket különböztethetjük meg:

- az 1–8. sorokból állót (kétszer négy sor ölelkező rímekkel);
- a 9–14. sorokból állót (kétszer három sor egyéni tercinarímekkel és egy páros rímmel).

Mindkét kompozícióegységben azonos rímshavak fordulnak elő.

A sorok szótagszámát és a rímstruktúrát tekintve szövegünk meghatározott szakaszbeosztású költemény. A két négysoros és két hámsoros szakasz: szonett, mégpedig a maga teljes szigorúságában, sőt még érdekebben, mert a két négyes szakaszban, amelyet ottavának nevezünk, és a két tercinából álló szextettben ugyanaz a két rím (a, b) vonul végig.

A szakaszbeosztás szempontjából a szöveg formálisan értelmezett makrokompozíciója négy szakasznyi kompozícióegységből (1–4., 5–8., 9–11. és 12–14. sor) áll.

Részletekbe menő versjelentéstani magyarázat nélkül is észrevehetjük a szonett tökéletes arányait, kiegyensúlyozott feszültségét, mely hangzás-szerkezetében is megnyilvánul.

Végül a formálisan értelmezett makrokompozícióról elmondottakat a szöveg rímstruktúrájához visszakanyarodva egy megállapítással szeretném lezárni. Szövegünk nemcsak a klasszikus szonett megkívánta rimelést követi: az ottava rímei ugyanis visszatérnek a szextettben, sőt a sormetszetek pontjain is megismétlődnek. Így jön létre a francia nagy retorikusok (pl. C. Marot) által divatosá tett bűvészművelés (rime battelée) is „bűvészből” rím: Weöres Sándor egyéni és rendkívüli rímstruktúrája, amely teljesen átszövi az egész szöveget, meghatározója a sor- és félsor-mértéknek, valamint a konstitúciót építő egyéb elemnek.

1.2.2. Szintaktikai szempontból kompozicionális egységeket a szöveg mondatai alkotnak.

Lássuk most közelebbről a szintaktikai kompozíció mikrokompozicionális szerkezetét!

M 01	A csillag-szárnyas és nyugalma zeng.	K ¹ 01
M 02	Égen kereng a dal, ha nincs veszély.	K ¹ 02
M 03	Villogva reng a csillag-szárnyas éj,	
M 04	s a kedv magasban él,	
M 05	égen kereng.	K ¹ 03
M 06	A nap világa kél,	
M 07	hajnal dereng,	
M 08	lenn hárfa peng,	
M 09	fenn orgona zenél,	
M 10	föld álma leng,	
M 11	a nap világa kél,	
M 12	a szívben ünnepély,	
M 13	lenn hárfa peng.	K ¹ 04
M 14	Égen kereng a dal,	
M 15	föld álma leng,	
M 16	a nap világa kél.	K ¹ 05
M 17	Ha nincs veszély,	
	fenn orgona zenél,	
M 18	nyugalma zeng.	K ¹ 06
M 19	Lenn hárfa peng,	
M 20	a csillag-szárnyas éj	
	s a kedv magasban él,	
M 21	villogva reng,	
M 22	hajnal dereng,	
M 23	a szívben ünnepély.	K ¹ 07

Egy megnyilatkozás (M) után álló és még ugyanarra a megnyilatkozás-tartalomra utaló tagmondatot akkor vettem külön megnyilatkozásnak, ha csupán egyetlen kiegészítőt kíván, mint például az M 05: [a kedv] „égen kereng” vagy az M 18: [orgona (?)] „nyugalma zeng; vagy ha több kiegészítőt kíván ugyan, de egészében új megnyilatkozást tartalmaz (nem az előző megerősítését vagy megismétlését) mint például az M 20: [a csillag-szárnas éj s a kedv] „villogva reng”.

A megnyilatkozások szintjén a következő formálisan értelmezett azonosságok vannak: M 06 = M 16, M 07 = M 22, M 08 = M 13 = M 19, M 10 = M 15, M 12 = M 23.

Szintaktikai szempontból a szöveg 7 első fokú kompozícióegységből áll (K¹01–07).

A kompozicionális egységek hálózatában elsősorban a megnyilatkozás-egységek összetartozásának különféle típusait tárhatjuk fel:

(a) egy megnyilatkozás-egységet egy főnévi toldalékmorféma (például birtokjel) kapcsol egy megelőző megnyilatkozás-egységhez: például az M 18-ban „nyugalma” utal az M 17 „orgona”, esetleg „zenél” elemére;

(b) egy „utaló” lexikai elem – konnektor – a kapcsoló: például az M 03-at s kapcsolja az M 04-hez; az összes többi esetben azonban hiányoznak a mellérendelő konnektorok, bár leggyakrabban logikai természetű mellérendelő kapcsolódás fordul elő a szövegben;

(c) a megnyilatkozás-egységeket egy ismétlődő lexikai elem tartja össze: például az egész versen végigvonuló „fenn”, „lenn” elemek, rímsszavak;

(d) egy csupán állítmányi részt tartalmazó megnyilatkozás egy megelőző megnyilatkozás alanyára vonatkozik: például az M 05 az M 04 „kedv” elemére; az M 18 az M 17 elemére; az M 21 az M 20 „éj” és „kedv” elemeire.

A toldalékmorfémákkal kapcsolatban meg kell említeni a szövegben igen nagy szerepet játszó, szöveggrammatikai elemet: a „személyre utaló”, pontosabban „személyre nem utaló” igei és főnévi toldalékokat (Ø); ezek fejezik ki a szöveg közvetlen kommunikációs relációit.

1.2.3.1. A szöveg megnyilatkozás-egységeinek referenciális jelentése azzal a jelenségsorral kapcsolatos, amely az éjtől a derengésen át a felkelő nap „világáig” tart, miközben különböző audiólis és vizuális jelenségek is lejátszódnak.

Referenciális szempontból a következő makro-kompozícióegységeket lehetne megkülönböztetni:

1–4. sor: a kijelentések elsődleges módon az éji nyugalom állapotára és az azt kísérő inkább látási képzetekre irányulnak;

5–8. sor: a kijelentések elsődleges módon a hajnali derengés szituációjára és az azt kísérő inkább hallási képzetekre irányulnak;

9–14. sor: a kijelentések részben az éji nyugalom és részben a hajnali derengés szituációjára és az azokat kísérő hallási-látási képzetekre irányulnak.

1.2.3.2. A szöveg értelmi jelentése abban a viszonyban van, ami a közvetlen nyelvi tartalom (referenciális jelentés) és a mögöttes által értelmezhető jelentés között adott.

Szövegünk értelmi jelentésének kompozícióegységeit magában a szonettformában kell keresnünk. Johannes R. Becher így magyarázza, hogy mi is a tartalma a szonett sajátos formájának: A szonettben tartalommal válik (mégpedig tartalmilag különböző módokon) az élet mozgástörvénye: a tétel, az ellentétel s ezeknek a feloldása a zárótételben; vagyis a tézis, antitézis és szintézis. Szerkezetileg a tétel vagy tézis az első négysoros

szakaszban bontakozíki ki, erre válaszol a második négysoros szakaszban az ellentétel vagy antitézis; a zárótételt vagy szintézist pedig a két háromsoros szakasz öleli fel.

A szöveg ennek a mélyebb követelménynek, a triadikus (tagadás tagadása) szerkesztés követelménynek tesz sokszorosan eleget.

Tézis: a villogva rengő csillag-szárnys éj nyugalma zeng, és az égen, a magasban a dal és a kedv kereng, ha nincs veszély (1–4. sorok).

Antitézis: „A nap világ kél... a szívben ünnepély.” (5–8. sorok).

A szintézis hat sora térbeli, formai és értelmi szintézis: az ellentétes irányú természeti jelenségeket, térbeli mozgásokat összegezi, fölemeli az objektívnek ábrázolt térbeli és időbeli erők ellentéteit és feloldásukat a „szív” szintjére.

Az értelmi jelentés szempontjából szövegünk nyelve egyszerre mutatkozik olyanak, hogy logikai módon megközelíthető, s olyanak, mint ha az ősi mítoszok nyelvi alakja lenne.

Ezt a logikus struktúrát szeretném érzékeltetni, amikor – Elekfi László kutatásaira támaszkodva – a szöveg racionális mondattagolását vizsgálom meg. Az alábbiakban a propozitumot (P), az új mondanivalót, a mondat zömét, főhangsúlyos tagját emelem ki. Az ismert vagy ismertnek tekintett, gyakran az előzményre utaló másik mondattag, a témaszakasz (röviden: téma) jele: T. A P és a T kapcsolatának betűrövidítéses ábrázolása: T $\circ$ P.

A csillag-szárnys éj nyugalma zeng.

Égen kereng a dal, ha nincs veszély.

Villogva reng a csillag-szárnys éj,

s a kedv magasban él, égen kereng.

T $\circ$ P
em P $\circ$ T
em P $\circ$ T
T $\circ$ P; T $\circ$ P

A nap világa kél, hajnal dereng,
lenn hárfa peng, fenn orgona zenél,
föld álma leng, a nap világa kél,
a szívben ünnepély, lenn hárfa peng.

T $\circ$ P; T $\circ$ P
T $\circ$ P; T $\circ$ P
T $\circ$ P; T $\circ$ P
T $\circ$ P; T $\circ$ P

Égen kereng a dal, föld álma leng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.

em P $\circ$ T; T $\circ$ P
T $\circ$ P
T $\circ$ P; T $\circ$ P

Lenn hárfa peng, a csillag-szárnys éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
hajnal dereng, a szívben ünnepély.

T $\circ$ P
T $\circ$ P; T $\circ$ P
T $\circ$ P; T $\circ$ P

A szöveg 23 versmondata közül 20 (87%) racionális tagolású. A szöveg csupa kijelentő mondat, párbeszéd nélküli, nyugodt menetű, folyamatos elbeszélés/leírás.

Merengéssel, tagolatlan (nehezen eldönthető), majd emocionális formákkal kezdődik és racionális mondatokkal folytatódik a szöveg. A 19 racionális mondatformából álló sorozat, amelyet csak egy emocionális tagolású versmondat akaszt meg („Égen kereng a dal...”), többféle asszociációt is kelthet. Esetünkben: az ígés mondatokban mint a leírás folyamatosságának eszköze a jelenségek és események láncszemeinek egymáshoz illesztését közvetíti:

A nap világa kél, hajnal dereng,
lenn hárfa peng, fenn orgona zenél,
föld álma leng, a nap világa kél,
a szívben ünnepély, lenn hárfa peng.

Nem közömbös a stílusértéke annak sem, hogy a téma és a propozítmum terjedelmileg milyen arányban áll egymással:

- (a) Ahol nagyjából egyenlő hosszúak, ott az objektív tény közlése áll előtérben, például az imént említett leíró részben.
- (b) Ha hosszabb téma után csattanószerűen következik a rövid propozítmum, akkor pedig a kihegyezett gondolat elfogadtatása, a gondoltatás, a retorikai funkció a racionális forma szerepe. Például: „A csillag-szárnyas éj nyugalma zeng.”
- (c) Ha a téma a propozítmumhoz képest rövid, akkor belső elgondolkodást, reflexiót fejez ki. Például: „s a kedv magasban él, égen kereng.”
- (d) Az egy szótagú propozítmum jobban „élezi” a párhuzamot: megfontolásra készíten. Például: „A nap világa kél...” stb.;

A propozítmummal kezdődő mondatok („Égen kereng a dal, ha nincs veszély.”; *Villogva reng a csillag-szárnyas éj.*”; „Égen kereng a dal...””) emocionális sorrendűek, „mert közelebb állnak a szubjektív közlést tartalmazó mondatokhoz, a jellevő számára az ábrázolt tényen kívül a jeladó szubjektív állapotáról adnak hírt, vagy az ábrázolt tény is mint a jeladó szubjektív véleményét közvetítik, sokszor úgy, hogy a jeladónak a tárgyra vonatkozó érzelmi viszonyáról értesítik a jellevőt. A tárgyi vonatkozás kevésbé-mély volta együtt jár az emocionális kifejezés növekedésével.” (81. l.)*

A szöveg értelmi jelentésének másik aspektusa a verssorokban található szokatlanabb szinesztétikus, illetve metaforikus jelentéskapcsolások: a csillag –||– szárnyas –||– éj –||– nyugalma –||– zeng; villogva –| – reng –||– a csillag-szárnyas éj; a kedv –||– magasban él, égen kereng, villogva reng; föld –||– álma –||– leng.

Igen kis mértékben konvencionálizált a jelentés-hozzárendelés azokhoz a megnyilatkozásokhoz, amelyekhez az ünnep, az ünnepélyesség képzetét kell hozzárendelnünk: „égen kereng a dal”; „a kedv magasban él”; „lenn hárfa peng”; „fenn orgona zenél”.

A szöveg metaforikus jelentésstruktúrájának szempontjából három kompozícióegységet különböztetünk meg:

- (a) Az első szakaszban az „éj nyugalma” és a feszültség érzésköre dominál: „A csillag-szárnyas éj nyugalma... Villogva reng a csillag-szárnyas éj...”.
- (b) A második szakaszban viszont egy másik motívum veszi át a vezérszólamot, az előzőnek az ellentéte: az „éj”-jel szemberugaszkodó hajnali derengés.
- (c) De az első pillanattól fogva a két szemben álló motívumot („éj” ↔ „nap világa”) egy harmadik kíséri, amely a harmónia, az összhang, az „ünnep” reményének a tudata: „égen kereng a dal”; „a kedv magasban él”; „lenn hárfa peng”; „fenn orgona zenél”; „a szívben ünnepély”, és amely a szextettben teljesedik ki.

1.2.3.3. A szöveg kommunikatív jelentésével kapcsolatos vizsgálódási szempontom a szonett lineáris átrendezhetőségének a kérdése. Ezúttal a szöveg félsorait tekintem első fokú kompozícióegységeknek, míg az ezekből lineáris szerveződés útján közvetlenül létrejött szakaszokat másodfokú kompozícióegységeknek nevezem. Az első két másodfokú kompozícióegységet értelemszemantikai szempontok alapján egy-egy szakasznyi kom-

* Elekfi László: Közlésemélet, grammatika, aktuális mondatagolás. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. Bp., 1973. Akadémiai Kiadó. 65–85. l.

pozícióegységnek tekintem, ugyanakkor a két tercinaszakaszt csak együtt nevezhetem szakasznyi kompozícióegységnek éppen az említett szempontok miatt (tézis $\leftrightarrow$ antitézis $\Rightarrow$ szintézis).

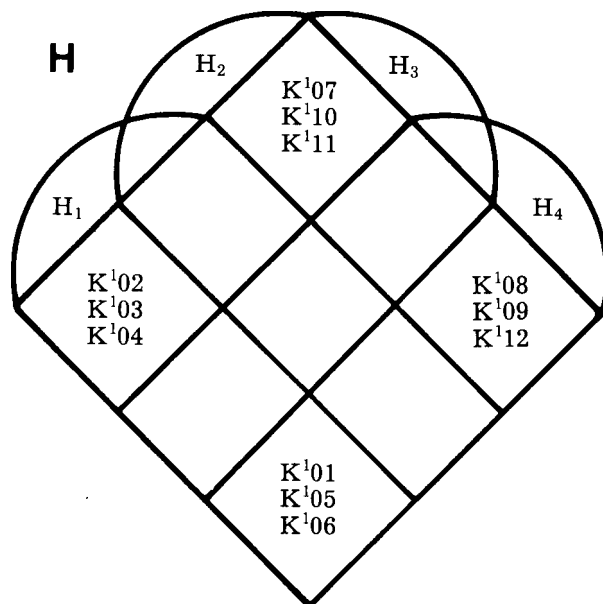
Itt tehát a szöveg első fokú kompozícióegységei:

- K¹01 – A CSILLAG-SZÁRNYAS ÉJ
- K¹02 – NYUGALMA ZENG
- K¹03 – ÉGEN KERENG A DAL (rövid változata: ÉGEN KERENG)
- K¹04 – HA NINCS VESZÉLY
- K¹05 – VILLOGVA RENG
- K¹06 – S A KEDV MAGASBAN ÉL
- K¹07 – A NAP VILÁGA KÉL
- K¹08 – HAJNAL DERENG
- K¹09 – LENN HÁRFA PENG
- K¹10 – FENN ORGONA ZENÉL
- K¹11 – FÖLD ÁLMA LENG
- K¹12 – A SZÍVBEN ÜNNEPÉLY.

a K¹03 hosszú változatát kivéve a többi első fokú kompozícióegység utolsó eleme rím szó. Ezért a szöveg rímstruktúrájának megbontása nélkül nem lehetséges egy-egy első fokú kompozícióegységen belül az elemek lineáris átrendezése.

Az ottava két másodfokú kompozícióegysége 6–6 első fokú kompozícióegységből áll, azzal, hogy a K¹01, K¹03, K¹07 és K¹09 kétszer fordul elő (a K¹03 másodszor rövid változatában). Ezek egymás közötti felcserélése, átrendezése ugyan nem lehetetlen, de igazán az a kérdés érdekes, hogy hogyan jött létre általuk a szöveg szextettje, és miért éppen az ottava elemeinek adott lineáris átrendezésével. Ez a szextett ugyanis úgy keletkezett, hogy a költő az ottava első fokú kompozícióegységeit más sorrendben megismételte.

Ábrázolva:

Az ábra alapján:

SZONETT	$H = \{H_1, H_2, H_3, H_4\}$
I. VERSSZAK	$H_1 = \{K^{101}, K^{102}, K^{103}, K^{104}, K^{105}, K^{106}\}$
II. VERSSZAK	$H_2 = \{K^{107}, K^{108}, K^{109}, K^{110}, K^{111}, K^{112}\}$
III. VERSSZAK	$H_3 = \{K^{102}, K^{103}, K^{104}, K^{107}, K^{110}, K^{111}\}$
IV. VERSSZAK	$H_4 = \{K^{101}, K^{105}, K^{106}, K^{108}, K^{109}, K^{112}\}$

A Venn-diagram a négy halmaz minden lehetséges viszonyát szemlélteti:

- (a) $H_1 \cap H_3 = \{K^{102}, K^{103}, K^{104}\}$ (e) $H_1 = (H_3 \cup H_4) \cap H_2$
 (b) $H_1 \cap H_4 = \{K^{101}, K^{105}, K^{106}\}$ (f) $H_2 = (H_3 \cup H_4) \cap H_1$
 (c) $H_2 \cap H_3 = \{K^{107}, K^{110}, K^{111}\}$ (g) $H_3 = (H_1 \cup H_2) \cap H_4$
 (d) $H_2 \cap H_4 = \{K^{108}, K^{109}, K^{112}\}$ (h) $H_4 = (H_1 \cup H_2) \cap H_3$
 (i) OTTAVA = $H_1 \cup H_2$
 (j) SZEXTETT = $H_3 \cup H_4$.

Ahhoz, hogy megvizsgálhassam, hogyan jött létre a Weöres-szonett szextettje, és miért éppen az ottava összetevőinek adott lineáris elrendeződése által, szükséges a szonett összetevőivel alaposabban is megismerkedni.

A) A szonett sorai és első fokú kompozícióegységei közti kapcsolat:

rész	szak.	sor	K_n											
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ottava	I.	1.	1	1										
		2.			1	1								
		3.	1				1							
		4.			1*			1						
	II.	5.							1	1				
		6.									1	1		
		7.							1			1		
		8.									1			1
szextett	III.	9.			1								1	
		10.				1			1					
		11.										1		
	IV.	12.	1								1			
		13.					1	1						
		14.								1				1

- A mátrix alapján a következő szabályosságokat állapíthatjuk meg:
- (a) a szonett minden sorában két-két első fokú kompozícióegység fordul elő;
  - (b) az első és a második szakaszban is két-két első fokú kompozícióegység (K^101 , K^103 , K^107 , K^109) permutálódik (*-gal jelöltem, hogy a K^103 , a negyedik sorban rövid változatában van jelen);
  - (c) az ottava tizenkét első fokú kompozícióegysége permutálódik a szextett hat sorában úgy, hogy minden sorba két-két első fokú kompozícióegység jut;
  - (d) az ottava első fokú kompozícióegységeinek helyi értéke változik, az alaki viszont változatlan a szextettben.

B) A szonett első fokú kompozícióegységei és rímei közti kapcsolat:

RÍM	k_n											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	0	1	1*	0	1	0	0	1	1	0	1	0
B	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1

A mátrix alapján megállapítható, hogy

- (a) a szonett első fokú kompozícióegységei összesen két, egymástól különböző rímet (a, b) tartalmaznak;
- (b) a hívó és a válaszoló rímek egyformán előfordulnak a félsorok és a sorok határán is;
- (c) ezért a szonettnek „kettős” rimképlete van:

b	a
a	b
a	b
b	a
b	a
a	b
a	b
b	a
a	a
b	b
b	a
a	b
b	a
a	b;

- (d) az első fokú kompozícióegységeket rímeik alapján két rímosztályba: az A- és B-rímosztályba sorolhatjuk be;
- (e) egy-egy rímosztályba hat-hat első fokú kompozícióegység tartozik.

* Rövid változata (ÉGEN KERENG) alapján.

C) A szonett első fokú kompozícióegységei és versmértéke közti kapcsolat:

VERS- MERTÉK	k_n											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
4-csúcsú	0	1	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0
6-csúcsú	1	0	1*	0	0	1	7	0	0	1	0	1

A mátrixból következik, hogy

- (a) a szonett első fokú kompozícióegységei négy vagy hat szótagból állnak, tehát
- (b) a sorokon belül két versmértéket különböztethetünk meg;
- (c) az első fokú kompozícióegységeket szótagszámuk alapján két csoportba sorolhatjuk;
- (d) egy-egy csoportba hat-hat elem tartozik;
- (e) a mátrix két oldala szimmetrikus.

D) A szonett rímei és versmértéke közti kapcsolat:

versm / rím	k_n											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
4-csúcsú	0	1	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0
6-csúcsú	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1
A	0	1	1	0	1	0	0	1	1	0	1	0
B	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1

A két mátrix között értelmezhető kölcsönösen egyértelmű (bijektív) leképezés alapján következik:

- (a) csak az azonos versmértékű sorrészek rímelhetnek;
- (b) a rímelő első fokú kompozícióegységek versmértékének azonosnak kell lennie.

Kivételt az azonossági szabály alól a K^{103} és K^{104} képez. Fenti besorolásuk ezért magyarázatra szorul:

- mivel a K^{103} hatszótagos első fokú kompozícióegység rövid változata az A-rímosztályba sorolható, oda került hosszú változata is;
- mivel a K^{104} rímje „tisza asszonánc”, bár négyszótagos, a B-rímosztályba tartozhat.

(c) Az elmondottak alapján:

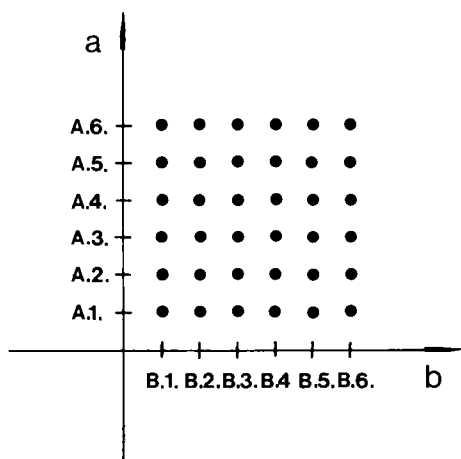
az A-rímosztály elemei: NYUGALMA ZENG (A.1.),
VILLOGVA RENG (A.2.),
HAJNAL DERENG (A.3.),
LENN HÁRFA PENG (A.4.),
FÖLD ÁLMA LENG (A.5.) és
ÉGEN KERENG A DAL (A.6.);

* Rövid változata négyszótagos.

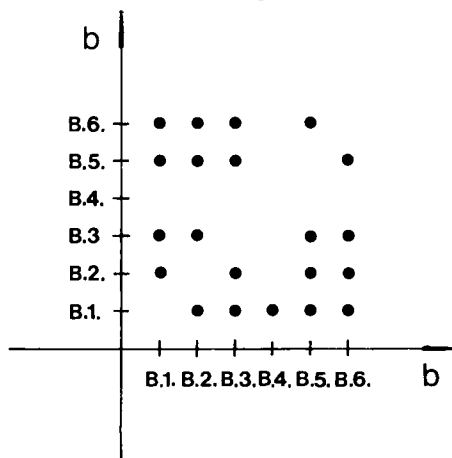
a B-rímosztály elemei: S A KEDV MAGASBAN ÉL (B.1.),
 A NAP VILÁGA KÉL (B.2.),
 FENN ORGONA ZENÉL (B.3.),
 A CSILLAG-SZÁRNYAS ÉJ (B.4.),
 A SZÍVBEN ÜNNEPÉLY (B.5.) és
 HA NINCS VESZÉLY (B.6.).

Amint látható, a B-rímosztály elemeit újabb két rímosztályba sorolhatjuk, mert három-három rím egymás közt tiszta rím.

Az azonos rímosztályba tartozó első fokú kompozícióegységek relációja értelemszemantikai szempontból:

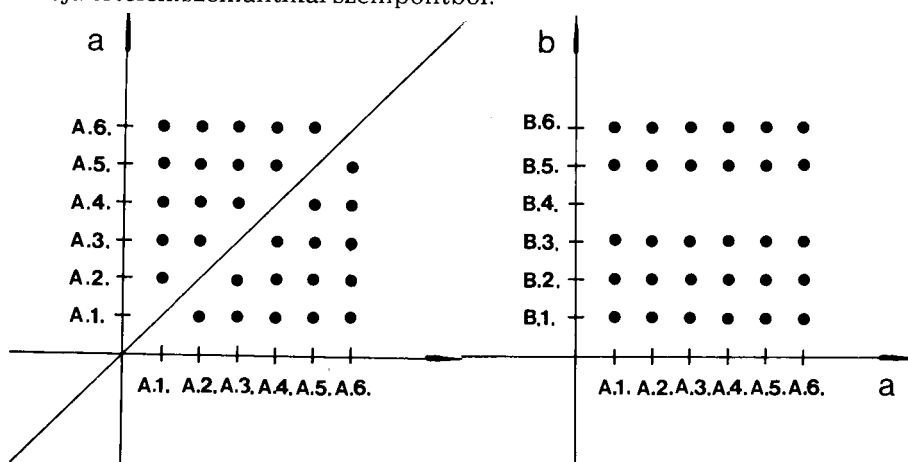

- (a) a reláció szimmetrikus tulajdonságú, azaz
 (b) ha két első fokú kompozícióegység kapcsolatban van egymással, akkor mindig fennáll az ellentétes kapcsolat is;

- (c) az ábrán a B.4. elem csak a B.1. elemmel van relációban, de csak akkor, ha előtte áll.

A különböző rímosztályba tartozó első fokú kompozícióegységek relációja értelemsemantikai szempontból:

(a) az A-rímosztályba tartozó első fokú kompozícióegységek egyike után sem következhet a B.4.;

(b) a B-rímosztályba tartozó első fokú kompozícióegységek bármelyike után bármelyik A-rímosztályú első fokú kompozícióegység következhet.

Az eddig feltárt szabályrendszer, az értelemsemantikai kényszer, a rímelhelyezés nyilvánvalóvá teszi, hogy az első fokú kompozícióegységek összetevői csak az adott sorrendben következhetnek egymás után.

Éppen ezért, ha a szextett kommunikatív változatait akarjuk feltárni, akkor az a kérdés vizsgálendő, vannak-e a szextettnek felcserélhető első fokú kompozícióegységei, és ha vannak, hogyan rendeződhetnek el.

Mivel a szonett szextettjében minden összetevő csak egyszer fordul elő, a formálisan lehetséges realizációk meghatározásához először a szextett matematikailag lehetséges permutációs változatait kell előállítanunk.

Tekintettel arra, hogy a szextett összetevőinek száma 12, s a 12 első fokú kompozícióegység ismétlés nélküli permutációinak száma:

$P_{12} = 12! = 1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 \times 9 \times 10 \times 11 \times 12 = 4,7900 \times 10^8$, 479 millió permutációs szextettváltozatot kapunk.

A grammatikai jólformáltság szempontjából kombinatorikusan lehetséges változatok száma ennél jóval kisebb, különösen akkor, ha arról sem feledkezünk meg, hogy az összetevők intuitíve ritmikailag elfogadható felsorokként álljanak a szextett valamely kommunikatív változatában.

A fenti megszorításokkal lehetséges realizációk meghatározásához először azoknak az első fokú kompozícióegységeknek a helyét kell kijelölni, amelyek rímosztályuk, versmértékük és lehetséges relációjuk miatt csak a szextett meghatározott sorának meghatározott helyén fordulhatnak elő. Ezek a következő összetevők:

ÉGEN KERENG A DAL, ...
 ..... HA NINCS VESZÉLY,
 .....

....., A CSILLAG-SZÁRNYAS ÉJ
 S A KEDV MAGASBAN ÉL, ...
 ..... , A SZÍVBEN ÜNNEPÉLY.

A szonett rímrendszere megköveteli azt is, hogy a szextett első, harmadik, negyedik, ötödik és hatodik sorának szabad helyeire csak A-rímosztályba, míg második és harmadik sorába csak B-rímosztályba tartozó első fokú kompozícióegységek kerüljenek. Ez utóbbiak közül azonban már csak a B.2. és B.3. szabad. A szextett negyedik sorának elejére pedig – értelemszemantikai okok miatt – csupán az A.3., A.4 és A.5. egyike illeszthető.

Ezek után nézzük meg, hogy most hogyan rendezhetjük el az első fokú kompozícióegységeket egy-egy szextettsorban:

1. *Égen kereng a dal, föld álma leng,*
Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
Égen kereng a dal, villogva reng,
Égen kereng a dal, hajnal dereng,
Égen kereng a dal, lenn hárfa peng, (5)
2. *a nap világa kél. Ha nincs veszély,*
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély, (2)
3. *fenn orgona zenél, nyugalma zeng.*
fenn orgona zenél, villogva reng.
fenn orgona zenél, hajnal dereng.
fenn orgona zenél, lenn hárfa peng.
fenn orgona zenél, föld álma leng.
a nap világa kél, nyugalma zeng.
a nap világa kél, villogva reng.
a nap világa kél, hajnal dereng.
a nap világa kél, lenn hárfa peng.
a nap világa kél, föld álma leng. (10)
4. *Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj*
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj (3)
5. *s a kedv magasban él, villogva reng,*
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
s a kedv magasban él, föld álma leng, (5)
6. *hajnal dereng, a szívben ünnepély.*
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
villogva reng, a szívben ünnepély.
lenn hárfa peng, a szívben ünnepély.
föld álma leng, a szívben ünnepély. (5)

A sorváltozatok listáját áttekintve szem előtt kell tartanunk, hogy a szextettben az első fokú kompozícióegységek csak egyszer fordulhatnak elő, ezért a szonett ottavájához „mindössze”

$C_2^2 \times C_3^3 \times C_4^4 \times C_3^3 \times C_2^2 \times C_1^1 = 2 \times 3 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = 144$ kommunikatív szextett-változat hozható létre. Íme ezek listája is:

1. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
2. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepély.
3. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, lenn hárfa peng,
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
4. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, lenn hárfa peng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
5. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepély.
6. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
7. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
8. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepély.
9. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, lenn hárfa peng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
10. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, lenn hárfa peng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
11. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepély.
12. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
13. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
14. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
15. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
16. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
17. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
18. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
19. ÉGEN KERENG A DAL, FÖLD ÁLMA LENG,
A NAP VILÁGA KÉL. HA NINCSESZÉLY,
FENN ORGONA ZENÉL, NYUGALMA ZENG.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepély.
20. ÉGEN KERENG A DAL, FÖLD ÁLMA LENG,
A NAP VILÁGA KÉL. HA NINCSESZÉLY,
FENN ORGONA ZENÉL, NYUGALMA ZENG.
Hajnal d a csillag-szárnyas éj
s a kedv t. an él, lenn hárfa peng,
villogva ren., a szívben ünnepély.
21. Égen kereng a dal, föld álma leng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepély.
22. Égen kereng a dal, föld álma leng;
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.

23. Égen kereng a dal, föld álma leng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, lenn hárfa peng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
24. Égen kereng a dal, föld álma leng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, lenn hárfa peng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
25. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
26. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
hajnal dereng, a szívben ünnepély.
27. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
28. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
29. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
- LENN HÁRFA PENG, A CSILLAG-SZÁRNYAS ÉJ
S A KEDV MAGASBAN ÉL, VILLOGVA RENG.
HAJNAL DERENG, A SZÍVBEN ÜNNEPÉLY.
30. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
31. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
32. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
33. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
34. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
35. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
hajnal dereng, a szívben ünnepély.
36. Égen kereng a dal, villogva reng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
37. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
38. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
39. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
föld álma leng, a szívben ünnepély.
40. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, villogva reng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
41. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
42. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
43. ÉGEN KERENG A DAL, FÖLD ÁLMA LENG,
A NAP VILÁGA KÉL. HA NINCSES VESZÉLY,
FENN ORGONA ZENÉL, NYUGALMA ZENG.
LENN HÁRFA PENG, A CSILLAG-SZÁRNYAS ÉJ
S A KEDV MAGASBAN ÉL, VILLOGVA RENG,
HAJNAL DERENG, A SZÍVBEN ÜNNEPÉLY.
44. ÉGEN KERENG A DAL, FÖLD ÁLMA LENG,
A NAP VILÁGA KÉL. HA NINCSES VESZÉLY,
FENN ORGONA ZENÉL, NYUGALMA ZENG.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
villogva reng, a szívben ünnepély.

- [illegible]

89. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng.
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szívben ünnepeley.
90. Égen kereng a dal, lenn hárfa peng.
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepeley.
91. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepeley.
92. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
villogva reng, a szívben ünnepeley.
93. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
lenn hárfa peng, a szívben ünnepeley.
94. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfa peng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepeley.
95. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfa peng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szívben ünnepeley.
96. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfa peng.
Hajnal dereng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepeley.
97. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
föld álma leng, a szívben ünnepeley.
98. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
hajnal dereng, a szívben ünnepeley.
99. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
föld álma leng, a szívben ünnepeley.
100. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
villogva reng, a szívben ünnepeley.
101. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
**LENN HÁRFA PENG, A CSILLAG-SZÁRNYAS ÉJ
S A KEDV MAGASBAN ÉL, VILLOGVA RENG.
HAJNAL DERENG, A SZÍVBEN ÜNNEPELEY.**
102. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
villogva reng, a szívben ünnepeley.
103. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
föld álma leng, a szívben ünnepeley.
104. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
hajnal dereng, a szívben ünnepeley.
105. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
föld álma leng, a szívben ünnepeley.
106. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepeley.
107. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
hajnal dereng, a szívben ünnepeley.
108. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepeley.
109. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
föld álma leng, a szívben ünnepeley.
110. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
villogva reng, a szívben ünnepeley.

111. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
föld álma leng, a szivben ünnepekv.
112. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, föld álma leng,
nyugalma zeng, a szivben ünnepekv.
113. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szivben ünnepekv.
114. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, föld álma leng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szivben ünnepekv.
115. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.

LENN HÁRFA PENG, A CSILLAG-SZÁRNYAS ÉJ
S A KEDV MAGASBAN ÉL, VILLOGVA RENG,
HAJNAL DERENG, A SZIVBEN ÜNNEPEKV.
116. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
villogva reng, a szivben ünnepekv.
117. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
hajnal dereng, a szivben ünnepekv.
118. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
nyugalma zeng, a szivben ünnepekv.
119. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szivben ünnepekv.
120. Égen kereng a dal, föld álma leng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Lenn hárfá peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szivben ünnepekv.
121. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
lenn hárfá peng, a szivben ünnepekv.
122. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfá peng,
hajnal dereng, a szivben ünnepekv.
123. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
lenn hárfá peng, a szivben ünnepekv.
124. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfá peng,
villogva reng, a szivben ünnepekv.
125. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfá peng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
hajnal dereng, a szivben ünnepekv.
126. Égen kereng a dal, nyugalma zeng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfá peng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
villogva reng, a szivben ünnepekv.
127. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
lenn hárfá peng, a szivben ünnepekv.
128. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfá peng,
hajnal dereng, a szivben ünnepekv.
129. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
lenn hárfá peng, a szivben ünnepekv.
130. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfá peng,
nyugalma zeng, a szivben ünnepekv.
131. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfá peng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
hajnal dereng, a szivben ünnepekv.
132. Égen kereng a dal, villogva reng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfá peng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
nyugalma zeng, a szivben ünnepekv.

133. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
lenn hárfá peng, a szívben ünnepély.
134. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfá peng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
135. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
lenn hárfá peng, a szívben ünnepély.
136. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, lenn hárfá peng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
137. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfá peng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
138. Égen kereng a dal, hajnal dereng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, lenn hárfá peng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
139. Égen kereng a dal, lenn hárfá peng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
hajnal dereng, a szívben ünnepély.
140. Égen kereng a dal, lenn hárfá peng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, nyugalma zeng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
141. Égen kereng a dal, lenn hárfá peng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
villogva reng, a szívben ünnepély.
142. Égen kereng a dal, lenn hárfá peng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, hajnal dereng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.
143. Égen kereng a dal, lenn hárfá peng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, nyugalma zeng,
hajnal dereng, a szívben ünnepély.
144. Égen kereng a dal, lenn hárfá peng,
fenn orgona zenél. Ha nincs veszély,
a nap világa kél, villogva reng.
Föld álma leng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, hajnal dereng,
nyugalma zeng, a szívben ünnepély.

Ez a sorozat azonban a lehetséges kommunikatív változatoknak megközelítőleg sem a teljes listája. Egy ilyen leírásához valamennyi sorváltozat valamennyi (az adott kontextusban elfogadható) prozódiai változatát is figyelembe kellene venni.

Mi maradunk a 144 szextettváltozatnál, amely között a 43. a költő által alkotott eredeti szextett. Ettől legkisebb az eltérés a lista 19., 29., 44. és 115. változatában: az egyik versszak ugyanis az eredetivel azonos, a másikban pedig csak két összetevő cserélődött fel. A 20. és 101. változatok is közel állnak a költő szextettjének a jelentéséhez, bár náluk az első vagy a második szextettszakaszban már három vagy négy eltérés megfigyelhető.

Itt kell elmondanom, hogy a létrehozott kommunikatív szextettváltozatok elemzése elvégezhető az egész szonetre kiterjedően, sőt nemcsak a kommunikatív jelentés, hanem a ritmikai szerkezet és a stílus vizsgálatának szempontjából is. Ezekkel a kérdésekkel azonban nem kívánok foglalkozni.

1.3. A dolgozat most következő részében a szövegkonstitúciónak egy újabb tulajdonságával – *kontinuitás*ával foglalkozom, mégpedig csak egy-egy lehetséges aspektus leírásával.

1.3.1. A már eddig elmondottak alapján is nyilvánvaló, hogy szövegünk úgy a textúra, mint a kompozíció szintjén konnex.

Nyilvánvaló, hogy a szöveg grafikus képének tagoltsága azok számára is nyújt kompozicionálisan interpretálható információt, akik nem értenek magyarul, sőt a szonett versszakbeosztási kánonját sem ismerik.

1.3.1.3. A teljesség fogalma a szöveg konnexitásával kapcsolatban egyértelműen és meggyőzően alkalmazható, hiszen a szonettforma jelenléte nyilvánvaló, és akkor is megállapítható, ha magát a szöveget még nem olvastuk el, vagy nem értettük meg a szöveg nyelvét.

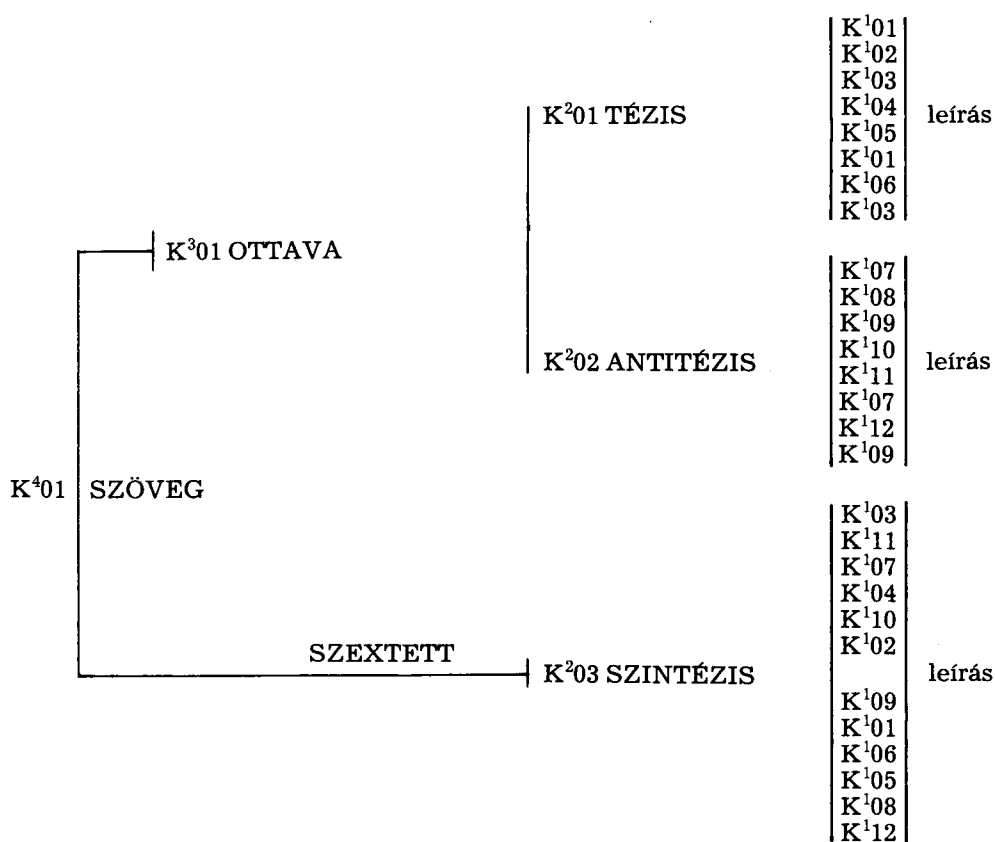
1.3.2.1. A szöveg texturális kohéziójának hordozói közül a thesaurisztikus reláció osztályába tartozókat vizsgálom meg. Bizonyos szavakhoz rendelt értelemreprezentációk között fennálló thesaurisztikus relációkat és a tematikus hozzárendelésekben mutatkozó ismétléseket az alábbi mátrix szemlélteti:

	napszak	hely, helyzet, tértség	lelkiállapot, érzelmi állapot, hangulat, ill. ennek megnyilvánulása
K ¹ 01	éj		
K ¹ 02			nyugalom
K ¹ 03		égen	dal
K ¹ 04			veszély
K ¹ 05			villogva (átvitt é.)
K ¹ 06		magasban	kedv
K ¹ 07	a nap világa		
K ¹ 08	hajnal		
K ¹ 09		lenn	
K ¹ 10		fenn	
K ¹ 11		föld	álom
K ¹ 12		szívben	ünnepély

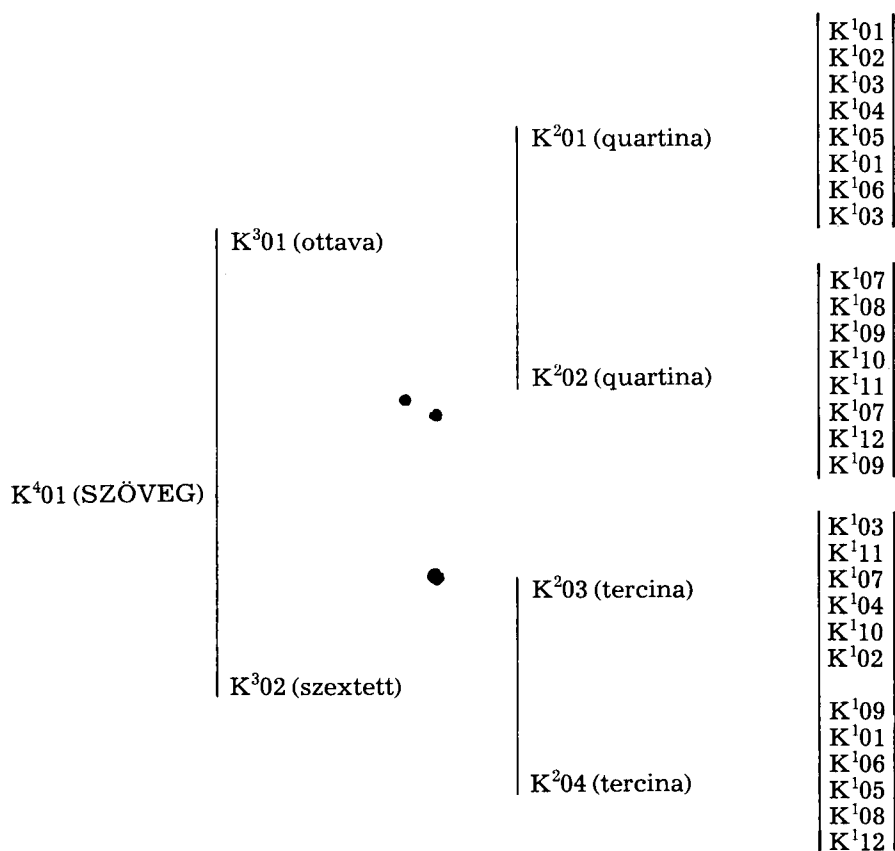
E mátrix alapján elmondható, hogy a 12 elem egyike sem alkot sziget a szövegben, tehát a belőlük épülő szöveg tematikusan folytonos.

1.3.2.2. A kompozicionális kohézióknak van egy tényálláskonfigurációval kapcsolatos aspektusa is, amely szövegtípus-specifikus: a megjelenített/leírt tényállások elrendeződését a szonett szigorú formai követelményei mellett az értelemszemantikai korlátok is megszabják.

Szövegünk tényállás-konfigurációjával kapcsolatos kohéziója a következőképpen írható le:

A gráf azt mutatja, hogy szövegünk egy negyedfokú kompozícióegység. Ezt igazolja a szöveg formálisan értelmezett kompozíciójának kohéziója is:

1.3.2.3. A kohézióval – főleg a kompozicionális kohézióval – kapcsolatban is alkalmazni lehet a teljesség fogalmát. A szöveget lezártnak érzem azért is, mert tapasztalatom szerint nem lehet egyik kompozícióegységet sem elhagyni anélkül, hogy a szövegre vonatkozó teljességérzésünk ne szűnne meg.

Teljesnek érezzük a szöveget a kompozicionális kohézió szempontjából, hiszen a benne manifesztálódó tényállás-konfiguráció szövegbeli megjelenítése/leírása eleget tesz az élettapasztalataink alapján ilyen megjelenítésekkel/leírásokkal kapcsolatban kialakult elvárásnak.

2. A szöveg koherenciája

Szövegünkéről az eddig elmondottak alapján tehát kiderült, hogy széttephetetlen egység. S ebben az erős szervezettségben a nyelv már csak a szöveg nyelvére hasonlít, és erősen különbözik attól, amiből vétetett. A nyelv időbeli természete háttérbe szorul, minek következtében logikai, grammatikai rendje is megváltozik, a szó szerinti jelentésen nyugvó értelem teljesen feloldódik. A szöveg jelentése a ki nem beszélt lírai szituációban teljesül. Esetleg több rejtett szituációra is gondolhatunk.

A szövegben manifesztálódó relátumuniverzum terét a fény méri ki. E kozmikus méretek között az ellentétes pólusok képeznek struktúrát, s az antagonista és a protagonista, s a tézis és az antitézis úgy feszül egymásnak, hogy egymástól elszakíthatatlan lesz a kettő, egyúttal jelezvén azt az erőteret, amely mindent áthat, s aminek nevet is adhatunk, mondván, hogy szintézis, mondván, hogy ünnep, ünnepély. Az „ünnep” tartja egyben ezt az univerzumot, vagyis az egyesülés az, ami a kettőt hajtja, s hívja létre a harmadikat. A relátumuniverzum hősének kozmikus ünnepi érzése van.

Nincs ebben az univerzumban semmi irracionális, s körülbelül ugyanoda ér, ahová a modern természettudomány által diktált komplementaritáselv, hogy a kettő voltaképpen egy.

Az elmondottakat szem előtt tartva a szöveget latensen koherensnek nevezném, hiszem relátumuniverzuma nem tartalmazza mindazokat a tényállás-reprezentációkat, amelyeket a szövegtől értelmezésem megkívárna, de a hiányzó tényállás-reprezentációk a relátumuniverzumban adctakból motiválható módon levezethetők.

3. Befejező megjegyzések

Befejezésül azt akarom megjegyezni, hogy mindaz, amit dolgozatomban Weöres Sándor Ünnep című szonettjéről elmondtam, nem tekinthető a szövegkonstitúció és -koherencia teljes interpretálásának. De a részleges eredmények alapján is megállapítható, hogy „monumentális hatású” és magas szintű nyelvi megformálású szöveg az Ünnep.

4. Felhasznált irodalom

Alföldy Jenő: Kései szonáták. Weöres Sándor: Ének a határtalanról. = Élet és Irodalom. 1980. 27. sz. 11. l.

Balázs János: A szöveg. Bp., 1985. Gondolat.

Bata Imre: „Kapcsos könyv”-líra a huszadik században. Weöres Sándor:

- Ének a határtalanról (1980), Posta messziről (1984). = Új Írás. 1984. 9. sz. 119–123. l.
- Dániel Ágnes: A szövegkoherencia kérdéséhez. = Magyar Nyelvőr. 1980. 3. sz. 281–292. l.
- Danyi Magdolna: Nyelvészet, szöveg, interpretációelmélet. = Híd. 1984. 6. sz. 62–90. l.
- Danyi Magdolna: Egy Kosztolányi-vers jelentésértelmezése. = Híd. 1985. 10. sz. 1330–1336. l.
- Danyi Magdolna: Egy Celan-vers jelentésértelmezése. = Híd. 1986. 6. sz. 794–800. l.
- Elekfi László: A racionális mondattagolás stilisztikai szerepe Petőfi verseiben. = Nyelvtudományi Értekezések. 58. sz. 434–439. l.
- Elekfi László: Közlésemélet, grammatika, aktuális mondattagolás. = Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. Bp., 1973. Akadémiai Kiadó. 65–85. l.
- Jelenits István: Kísérlet a költői mű magánhangzó-változatosságának számszerű jellemzésére. = Jelentéstan és stilisztika. Nyelvtudományi Értekezések. 83. sz. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó. 224–226. l.
- Kecskés András: A vers hangzásvilága. Bp., 1981. Tankönyvkiadó.
- Kenyeres Zoltán: Fuvolaátiratok. Weöres Sándor: Ének a határtalanról. = Új Írás. 1980. 9. sz. 102–104. l.
- Lotz János: József Attila szonettkoszorújának szerkezete. = Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. Gondolat. 258–270. l.
- Papp Ferenc: Szövegszó, szóalak, lexéma. = Magyar Nyelvőr. 1974. 1. sz. 76–82. l.
- Petőfi S. János: Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése. = Irodalmi és Nyelvi Közlemények. 1967. 2. sz. 71–101. l.
- Petőfi S. János: Szöveg, diszkurzus. = Tanulmányok. (15. füzet.) Újvidék. 1982. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 9–28. l.
- Petőfi S. János: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. = Híd. 1984. 6. sz. 856–874. l.
- Petőfi S. János: Szövegszerkezet és jelentés. Kosztolányi *Akarsz-e játszani?* című versének elemzése. = Híd. 1985. 10. sz. 1313–1329. l.
- Reisinger János: Weöres Sándor: Ének a határtalanról. = Tiszatáj. 1981. 1. sz. 71–73. l.
- Szabó Zoltán: A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. = Magyar Nyelv. 1974. 3. sz. 315–324. l.
- Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stiláris kohéziójáról. = Magyar Nyelvőr. 1976. 2. sz. 163–172. l.
- Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Bp., 1981. Gondolat.
- Weöres Sándor: Ének a határtalanról. Bp., 1980. Magvető Könyvkiadó.
- Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó.

Tartalom

Weöres Sándor: Ünnepe	69
0. Bevezető megjegyzések	69
0.1. Filológiai tudnivalók	69
0.2. A dolgozat célja	69
0.3. A Weöres-szonett mint verbális szöveg	70
1. A szöveg konstitúciója	70
1.1. Textúra	70
1.1.1. Fonetikai/fonológiai elemek	70
1.1.2. Prosódiai elemek	71
1.1.3. Lexikai elemek	72
1.1.4. Szintaktikai elemek	72
1.1.5. Szemantikai elemek	72
1.1.6. Pragmatikai elemek	72
1.2. Kompozíció	72
1.2.1. Makrokompozíció (ritmikai, rímszerkezeti és szintaktikai)	72
1.2.2. Szintaktikai mikrokompozíció	76
1.2.3.1. Referenciális jelentés	77
1.2.3.2. Értelmijelentés	77
1.2.3.3. Kommunikatív jelentés	79
1.3. Kontinuitás	93
1.3.1. Konnexitás	93
1.3.1.1. Texturális konnexitás	94
1.3.1.2. Kompozicionális konnexitás	94
1.3.1.3. Teljesség	95
1.3.2.1. Texturális kohézió	95
1.3.2.2. Kompozicionális kohézió	95
1.3.2.3. Teljesség	98
2. A szöveg koherenciája	98
3. Befejező megjegyzések	98
4. Felhasznált irodalom	98

REZIME

Analiza soneta „Praznik“ od Šandora Vereša

Na osnovu teorije Janoša Š. Petefija, autor deskriptivno-eksplikativno je interpretirao ,konstituciju‘ (unutrašnju konstrukciju) teksta. Opisujući različite moguće strukture, detaljno je razmatrao i osnovne kategorije struktura: pre svega ,teksturu‘ i ,kompoziciju‘ teksta, ali proučavao je i pitanje ,kontinuiteta‘ i ,koherencije‘ u tekstu.

Razmatrajući hierarhiju kompozicije (arhitekturu teksta) autor nije mogao da prevaziđe ni pitanje linearnog prerasporedjivanja soneta, jer je sonet tako nastao da je pesnik polovine stihova otave u drugom delu soneta, u sekstetu ponovio, ali u drugom redosledu. Zato, ova studija govori i o tome: kako je nastao sekstet sa svrstavanjem komponenata i koliko komunikacionih varijanata može se obrazovati od datih elemenata otave – ako se pored gramatički pravilnog formiranja uzme u obzir i metrika i sistem rima u sonetu.

Mada analizu ne treba smatrati kao celokupnu interpretaciju ,konstitucije‘ i ,koherencije‘ teksta, na osnovu delimičnih rezultata možemo zaključiti da Verešov sonet sadrži u sebi monumentalno i gramatički gledano neverovatno dobro oblikovano, „čarobno“ delo.

ZUSAMMENFASSUNG

Eine Analyse des Sonetts „Feiertag“ von Sándor Weöres

Ausgegangen von der Theorie von János S. Petőfi, liefert der Autor dieser Arbeit eine deskriptiv-explikative Interpretation der Konstitution dieses Textes (die innere Konstruktion). Im Laufe der Beschreibung der möglichen Strukturen bespricht er auch die Basiskategorien der Struktur, „die Texturen“ und die Textkomposition, als auch die Fragen der Textkontinuität, der Textkohärenz.

Bei der Darstellung der Kompositionshierarchie (Textarchitektur) war die Frage der linearen Umordnung des Sonetts unumgänglich, weil das Sonett so entstand, daß der Dichter eine Hälfte der Verse aus der Ottave im Sextet wiederholte und zwar in der zweiten Hälfte des Sonetts, aber in einer anderen Reihenfolge. Aus diesem Grund setzt sich diese Studie auch mit der Frage der Entstehung von Sextetten auseinander (die durch Aneinanderreihung von Komponenten entstehen), und sie erforscht auch die Vielfalt der kommunikativen Varianten, die aus gegebenen Elementen einer Ottave entstehen – wenn man nebst der Grammatikalität auch der Metrik und dem Rheimsystem im Sonett Rechnung trägt.

Die vorliegende Analyse hat nicht den Anspruch als Interpretation der Konstitution und der Textkohärenz aufgefaßt zu werden, trotzdem kann auf Grund der Teilergebnisse die Schlußfolgerung gezogen werden, daß Weöres' Sonett eigentlich ein grammatisch unwahrscheinlich geschickt konstruiertes, monumentales „Zauberwerk“ darstellt.

ETO: 894.511

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HÁROM BEKEZDÉS ELEMZÉSE A TEMATIKUS PROGRESSZIÓ SZEMPONTJÁBÓL

HÓZSA ÉVA

Svetozar Marković Középiskola, Szabadka

Közlésre elfogadva: 1986. nov. 26.

„Olyan titoknak fogom föl a nyelvet, mint a természetet, mint tulajdon életemet. Mégis kedvem kerekedik, hogy egyes csip-csup jelenségeit szemügyre vegyem, mint ahogy olykor kisujjamat szemlélem vagy körömöm fehér vonalkáit, a titok egy-egy érzékelhető szemerjét.”

„Tanítványaimmal először is szöveget olvastatnék. Versenyre szólítanám őket, hogy bírálgassák, dűlják föl, marcangolják szét.”

(Kosztolányi Dezső)

BEVEZETŐ

Dolgozatom célja három középiskolás tanuló írásbeli munkájának elemzése. Iskolai dolgozatukból pusztán az első bekezdést ragadtam ki, és a bekezdéseket a tematikus progresszió szempontjából vizsgáltam. Munkámhoz František Daneš *A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez* (A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa, Tanulmányok, 15. füzet, 1982.) című cikke szolgált alapul. Mivel középiskolai tanárként gyakran kísérletezem teljesen szabad asszociációkra épülő témák feladásával, tanulóim a legkülönbözőbb műfaji, tartalmi, formai megoldásokat alkalmazzák. Így jutott eszembe ez az ötlet, hogy három dolgozat bekezdését hasonlítsam össze a témakapcsolódás szempontjából. Felbátorított erre Huszár Ágnes *Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe drámai művekben* (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből, Tankönyvkiadó, Bp., 1983.) című tanulmánya is. Munkamódszerem a következő volt: Olyan dolgozatokat választottam ki, amelyeket azonos címre írtak a tanulók, de különböző formában oldották meg feladatukat. Így a bekezdésnyi szakasz elemzése is érdekesebb és

tanulságosabb eredményre vezethet. A dolgozat szövegének egésze felől nehéz annak eldöntése, hogy milyen terjedelmű tematikus egység képezze az egyes bekezdésnyi kompozícióegységek tartalmát. (Ez a szakirodalomban is felmerül.) Én azonban a lokális aspektust vettem figyelembe, a tanulók ugyanis elkülönítették egymástól a bekezdéseket, és én a bevezető első bekezdésnyi részét vettem alapul. A téma-réma elkülönítése is nehéz feladat írott mondat esetén. A szakirodalom is utal az ezzel kapcsolatos problémákra, ellentmondásokra. Miután megvizsgáltam a bekezdés tematikus progresszióját, igyekeztem ezt a formai és tartalmi jegyekkel, illetve a stilisztikai funkcióval kapcsolatba hozni. Az adott típusra más példákat is kerestem szépirodalmi művekben és lexikonokban vagy szakkönyvekben. Kutatásom hasznosnak bizonyult, mivel így magam is tapasztaltam, melyek azok a típusok, amelyekkel leggyakrabban találkozhatunk. Rádöbrentem, hogy az elbeszélések és a regények bekezdései igen gyakran „hipertémával” indulnak, egyszerű lineáris progresszióra viszont nehezebben találtam példát. Ezeket a részleteket szelektáltam, majd néhányat példaként és következtetéseim alátámasztása céljából le is jegyeztem.

Miután a három bekezdést megvizsgáltam, rádöbrentem arra a tényre, hogy a tanulók specifikumát csak akkor ismerhetem meg, ha még néhány dolgozat első bekezdését is elemzem ebből a szempontból. Ezt meg is tettem, munkámban utalok az eredményre. Elekfi László cikkeit szintén felhasználtam.

Végül megállapíthatom, hogy a szövegépítés fontos eleme a téma-kapcsolódás, ha nem is elég csupán e szempontból vizsgálat tárgyává tenni a szöveget. Hasznos a szövegek nyelvészeti elemzése, a téma-réma kapcsolat vizsgálata, mert feltárhatja a szöveg olyan elemeit is, amelyet az első pillanatban a hallgató vagy olvasó nem vesz észre. Fontos a stilisztikai változások felfedezése is, mert pl. az irodalmi szövegek ilyen elemzése úgy válhat igazán jelentőssé, mint ezt Elekfi Petőfi-kutatása kapcsán is tapasztaltuk. A bekezdésnyi szövegek elemzése pedig csak az első lépés, mint erre Petőfi S. János is utal, ezek a kutatások elvezethetnek a makrokompozíció magasabb kutatásáig.

TÉMA ÉS RÉMA FOGALMA, A SZÖVEGSTUKTÚRA NYELVÉSZETI ELEMZÉSÉNEK KÉRDÉSE

A téma és réma fogalmával már régóta foglalkoznak a nyelvészek. A szöveg szerveződésében a *téma* meghatározó szerepet tölt be. A *téma* funkciója az egész szövegben nem egészen az, mint a mondatban.

„A szöveg *témája* az, ami a mondanivalója, amiről szó van benne. Az aktuális, vagyis a szövegbeli mondatnak a *témája* viszont a közlés ismert eleme, az ami a szövegösszefüggésben, illetőleg a beszédhelyzetben (szituációban) adva van.”¹ Ami viszont a mondatbeli közlésben ehhez képest új, *rémának* nevezzük. A kommunikációs aktusban persze a hangsúlytól függ, hogy melyik a tematikus és a rematikus elem.

A téma-réma megkülönböztetés Balázs János kimutatása szerint is egész az ókorig nyúlik vissza. Az ókorban főként a körmondatlall foglalkoztak, és megkülönböztették az ismert mozzanatot közlő bevezető részt, amelyet PROTASZISZ névvel illeltek, a befejezést közlő új elem elnevezése

¹ Balázs J.: A szöveg, 205. o.

pedig APODOSZISZ volt. A múlt században Henri Weil az ismert részt BEVEZETŐ FOGALOM, az új elemet a BESZÉD CÉLJA néven említi. Gabelentz a múlt század második felében LÉLEKTANI ALANYT és LÉLEKTANI ÁLLÍTMÁNYT különböztet meg. Ammann THEMA és RHEMA néven tárgyalja a két részt, tehát a görög elnevezést használja. Vilém Mathesius, cseh nyelvész 1929-ben közzétett tanulmányában megkülönbözteti a téma fogalmát, amelyet a KIJELENTÉS ALAPJÁNAK nevez, és a rémát, amelyet a KIJELENTÉS MAGJAKént említi. A generatív grammatika képviselői TOPIC és COMMENT néven használják a két fogalmat.

A magyar nyelvészek is már a múlt század hatvanas éveiben kezdtek foglalkozni a téma és réma problémájával. Közülük főként Brassai Sámuel neve emelkedik ki. Nála a téma INCHOATIVUM, a réma ZÖM néven szerepel. Újabban Deme László és Elekfi László foglalkozott a témakörrel. Elekfi a TÉMA és PROPOZITUM (Bally nyomán) nevet használja. A hatvanas években Petőfi versmondadatainak felépítésével foglalkozott. A tagolási mód két alapformáját vizsgálta. A téma-réma tagolási módot racionális, a fordított sorrendűt emocionális mondattagolásnak nevezi.

A prágai iskola nyelvészeinek köréből főként Jan Firbas és František Daneš neve érdemel említést. A prágai nyelvészeket mondatközpontú szemlélet jellemzi. *Témának* nevezik azt, ami a közlés alapjául szolgál, *rémának* pedig a közlés új elemét, amit a témáról mondunk. Ez valójában az alany – állítmány hagyományos definíciójának felel meg. „A téma és réma egy kijelentés különböző jelentéselemeinek két komplementáris közlő funkcióját jelenti: majdnem minden kijelentésben megkülönböztethető az, amiről állítunk valamit (a téma) és az, amit állítunk róla (a réma, maga a szűkebb értelemben vett kijelentés).”² Figyelembe kell vennünk azonban a kommunikációs situációt. Téma-réma elkülönítése tehát meglehetősen nehéz. Daneš objektív kritériumként a kiegészítő kérdést említi, amellyel a kijelentés rémájára kérdezhetünk rá, de ő maga utal arra, hogy ez csak részben jelenthet kritériumot. Az ellentmondásokra Kiefer és Elekfi is felfigyel. Elekfi rámutat a különböző nyelvi viszonyok bonyolult mondatokban történő kombinációjára, a tagadósó (tiltósó) és a módosítószó szerepére külön kitér.³

Daneš utal rá, hogy a nyelvészeti elemzés nem pusztán a mondat szerkezetek vizsgálatára terjed ki, hanem e nyelvészeti módszer segítségével a szöveget (szövegszakaszokat) és a szövegek struktúráját is elemezhetjük. A szövegben a rémának van releváns szerepe, amely az új információt hordozza, a szöveg felépítését illetően pedig a téma releváns. A szöveget tehát témasornak is tekinthetjük. A szövegben a tematikus relációk összességét Daneš *tematikus progresszió*nak (TP) nevezi, ez adja a szövegépítés vázát. A tematikus progresszió öt alaptípusát különbözteti meg. Ezek a következők:

1. *Egyszerű lineáris progresszió* (lineárisan tematizált progresszió)
2. *Tematikus progresszió végigfutó témával*
3. *TP levezetett témákkal*, azaz az egy hipertémából (pl. egy bekezdés) levezetett témák progressziója
4. *Egy többfelé ágazó réma létrejötte*
5. *Tematikus progresszió ugrással*.

² Daneš: A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez 45. o.

³ Elekfi: Közlésemélet, grammatika, akt. mondattagolás, 82–83. o.

HÁROM BEKEZDÉS ELEMZÉSE

A szöveg szerveződését az határozza meg, hogy a szövegek témája és rémája hogyan kapcsolódik az előző és a következő mondat témájához és rémájához. Daneš az illeszkedésnek már említett öt típusát különbözteti meg. Ezt a felosztást vettem alapul, amikor három negyedik középiskolás diák írásbeli dolgozatának első bekezdését vizsgáltam. A kiválasztás egyik kritériuma az volt, hogy a tanulók írásai ugyanazt a témát dolgozzák fel. Mivel dolgozatíráskor a diákok több cím közül választhatnak, én az azonos témát feldolgozó tanulók munkáiból emeltem ki a 3 bekezdést. Ez is bizonyítéka annak, hogy egy témát sokféleképpen dolgozhatnak fel. Tapasztalhatjuk azt is, hogy a közlés menetét a réma határozza meg, de a szöveg egybeszerveződését főként a téma irányítja, amely ismert mozzanatként segíti elő a szövegösszefüggés megteremtését. Daneš szerint a szöveg tematikus struktúrája úgy jön létre, hogy a témák egymással, illetve a szöveg egyes szakaszaival és annak egészével, sőt a szituációval is kapcsolatba kerülve hierarchikusan rendeződnek.

Az elemzett dolgozat címe: *Valami nincs sehol*. Az osztály legtöbb tanulója ezt a témát választotta. Anélkül, hogy Váci Mihályra gondoltak volna (nekem is csupán később jutott eszembe az ő verse), egy korszak lezárásakor, érettségi előtt, szinte valamennyien az élet értelmét próbálták megközelíteni az adott cím kapcsán. Rádöbrentem, hogy ez a kérdéskör állandóan foglalkoztatja a tanulókat. Elemezzük azonban ezeket a szövegeket nyelvi szempontból! A téma és réma illeszkedése az adott szövegek esetében további keresésre ösztönzött, a megfelelő típusra más példát is közlök.

Három teljesen különböző bekezdésű dolgozatra esett a választásom. Forma, stílus tekintetében, sőt tartalmi szempontból is különböznek ezek az írások egymástól. Persze, az ilyen jellegű elemzésnek is csak akkor van értelme, ha a tematikus szerveződés formai és tartalmi elemei között kapcsolatot találunk.

A BEKEZDÉSEK:

1. *Sehol sincs semmi, vagy van valahol valami? Valami a fizika éles és biztos törvényei szerint mindenhol van. Mindent kitölt a szubsztancia. Ez fizikai törvényszerűség. A fizika törvényszerűségei rengeteg jelenségre vonatkoznak. E jelenségek közé tartozna az emberi élet is? Az emberi élet ezek szerint egy st időintervallum, amelyben az emberi test élőnek minősíthető. Ez igaz, de az előző kérdésre még nem ad igazán választ.*

(K. T.)

2. *A fiú és a lány. A szavak nem jelentenek semmit. Mindketten egy dolgon rágódnak. Már tudják egymás nevét. Mindent tudnak egymásról. Talán már egymás érzelmeit is ismerik.*

(M. I.)

3. *Itt állok a felnőttkor határán. Mögöttem sorakoznak iskolaéveim. Mind ez csak statisztika, értelmetlen számokkal. Tizenennyolc év, tele örömmel és ürömmel. Tizenkét év az iskolapadban. Hat év kisgyermekkor. A számok csak másodlagos jelentőségűek. Mi értelme az egésznek?*

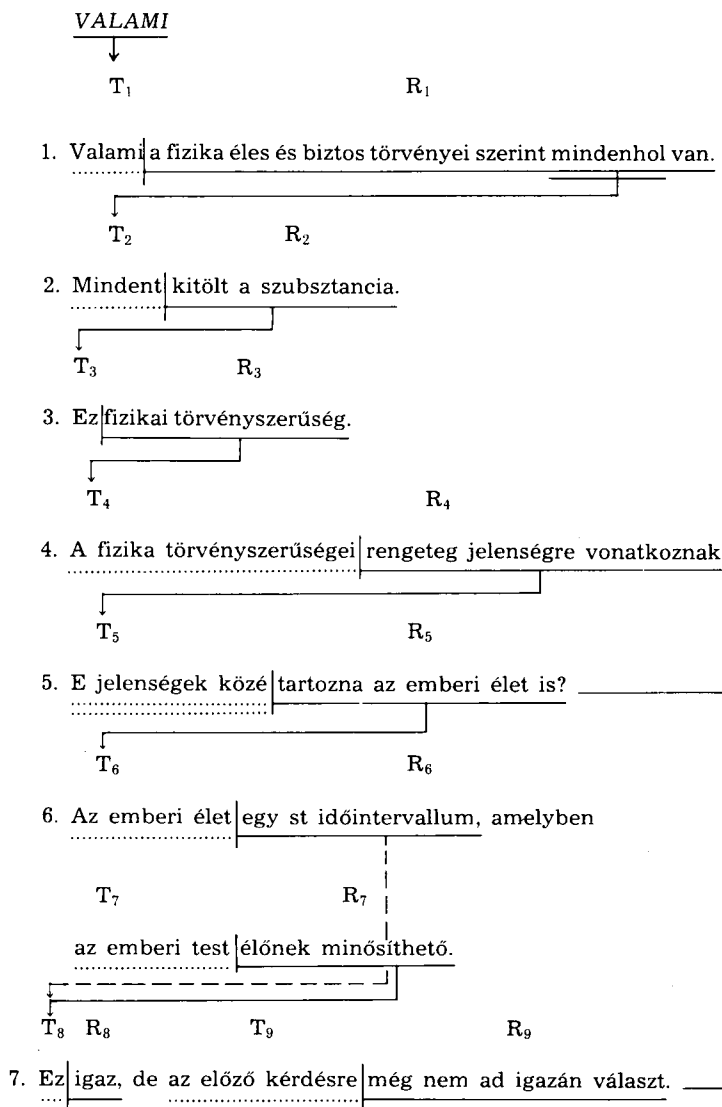
(M. F.)

(Elöljáróban megjegyzem, hogy itt „írott mondattal” van dolgunk, a hangsúlyozást tehát „nem tartalmazza.” Elekfi is utal rá, hogy az írott mondat többféle beszélt mondatot is jelölhet.)

MONDAT = MEGNYILATKOZÁS – *pragmatikus paraméterek*

1. Az első bekezdés elemzése igen egyszerű. Az előző mondat rémája a következő mondat témájává válik:

(Jelölés: téma: .....; réma: .....)

Ha végignézzük a fenti sort, a tanuló mindig az ismerthez kapcsolja az új mondanivalót, mégpedig úgy, hogy az újságolás erősebb hangsúllyal jár. A réma a következő mondatban téma lesz, de ezt nem fontos megismételni, névmás is helyettesítheti. A második mondat esetében (*Mindent kitölt a szubsztancia.*) szerintem a kontextusban a témaszakasz az ige puszta tárgya, a réma pedig alanyos igei szó szerkezet:

$$\begin{aligned} T &\subset R \\ P &\rightarrow V \rightarrow \leftarrow N \end{aligned}$$

Hasonló, mint Elekfi példája: „A gyermeket dicséri a tanító.” (Itt a téma főnév.) Az ötödik mondatban témakiemelését látunk. Racionális mondatban ez gyakran előfordul. A tématag erősebb hangsúlyt kap, anélkül, hogy rémává válna. Ez a hangsúlyozási forma is általában az előbeszédben érvényesül, de a tanuló itt megismétli a rémát, amely már témává válik, s előtte még az *e* névmást is kiteszi. Ezt kettős aláhúzással jelöltem. A 7. mondat kezdetén az ez mutató névmás az összetett kijelentés mindkét újságoló elemére vonatkozhat.

Az elemzett bekezdés tematikus progressziója sematikusán így ábrázolható:

$$\left. \begin{array}{l} T_1 \rightarrow R_1 \\ T_2 / = R_1 / \rightarrow R_2 \\ T_3 / = R_2 / \rightarrow R_3 \\ T_4 / = R_3 / \rightarrow R_4 \\ T_5 / = R_4 / \rightarrow R_5 \\ T_6 / = R_5 / \rightarrow R_6 \\ T_7 \rightarrow R_7 \\ T_8 / = R_6, R_7 / \rightarrow R_8 \\ T_9 / \quad R_5 / \rightarrow R_9 \end{array} \right\}$$

A teljesen szabályos tematikus progresszió az összetett mondatoknál szakad meg. Az utolsó tagmondat az 5. mondat kérdésére utal vissza.

Daneš az illeszkedésnek ezt a módját EGYSZERŰ LINEÁRIS PROGRESSZIÓNAK vagy lineárisan tematizált progresszióknak nevezi. A legegyszerűbb típusról van szó, amelyet Daneš sematikusán a következőképpen ábrázol:

$$\begin{array}{c} T_1 \rightarrow R_1 \\ \downarrow \\ T_2 / = R_1 / \rightarrow R_2 \\ \downarrow \\ T_3 / = R_2 / \rightarrow R_3 \end{array}$$

A tanuló bekezdésében szinte minden mondat kapcsolódik egymáshoz. Balázs János utal rá, hogy egyszerű lineáris progresszió esetén a szöveg egyhangúvá válhat. Azt hiszem, ebben az esetben mégsem beszélhetünk egyhangúságról. „A szövegíró” egy filozófiai szöveghez ha-

sonló logikus gondolatsort kapcsol egybe, szinte szájba rágja gondolatait, egyik logikusan következik a másikból. Így juttat el bennünket egy általánosító kérdéshez, amelyből fejtegetéseit indítja. Különös kérdései stílusát is élénkítik. Az egyszerű lineáris haladást a dolgozatíró tudatosan választotta, lassan, de lépésről lépésre közelít mondanivalójához. Ez a mondatfűzés szinte felkelti kíváncsiságunkat. Ha a lineáris elrendezést megváltoztatnánk, a jelentés is változna. A bekezdésben általában a téma a rövidebb. Elekfi Petőfi-kutatásai kimutatták, hogy Petőfi verseiben az ilyen tagolás reflexiót fejez ki, ebben az esetben is ezt tapasztaltam. Racionális tagolású mondatokkal találkozunk, amelyekben az egyes mozzanatok szinte láncszemként illeszkednek egymáshoz. Gördülékeny előadásmódról nem beszélhetünk, inkább elgondolkodtatja a gondolatsor a hallgatót. Az új megnyilatkozás mindig kapcsolódik az előzőhöz, de új információt is hordoz. A kezdeti téma fokozatosan fejlődik, és a bekezdés végén már egészen másról van szó, mint az elején (valami → emberi élet). A tematikai dinamika tehát jellemző a bekezdésre. Az azonos témát természetesen nem kell mindig kitennünk, utalhatunk rá névmással is, pl.: ez.

A nyelvi elemek is jelölik a kohéziót, bizonyítják, hogy egy kohezív szövegszakasszal van dolgunk. A témaként, illetve előbb rémaként használt mondatrész szófaja főként névszó: főnév és névmás. E rövid, 62 szóból álló szövegben 14 főnevet találunk (22,58%), amelyek az említett tagolási mód folytán ismétlődnek is:

fizika (2)
törvényei
szubsztancia
törvényszerűség – törvényszerűségei
jelenségre – jelenségek
élet (2)
időintervallum
test
kérdésre
választ

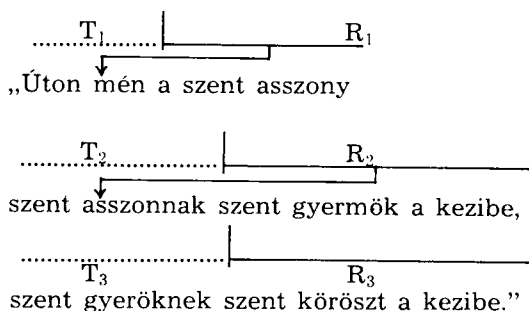
A tanuló tehát megnevez, definiálni próbál valamit, ezért használ ilyen sok főnevet, illetve névszót. (Megjegyzés: a valami és a semmi szavakat névmásként kezeltem, de ezek is főnévi értelemben, alanyként szerepelnek.) Említést érdemel még a bekezdést és egyúttal az egész szöveget indító kérdő mondat:

Sehol sincs semmi, | vagy | van valahol valami?
Külön is választhatom:

Sehol sincs semmi? Van valahol valami?

Elekfi mutat rá, hogy a racionális mondattagolás inkább a kijelentő mondatra jellemző, kb. a kijelentő mondatok fele ide tartozik. A kérdő mondatokban viszont emocionális formát figyelhetünk meg. Utal Németh László példájára, aki kijavította a racionális kérdést: „A leves ízlik?” emocionálisra: „Ízlik a leves?”. Ez az emocionális tagolású mondat indításként szinte telitalálatnak bizonyul, stilisztikailag is élénkké teszi a felütést.

Kevés *tipikus* példát találhatunk a lineáris progresszió esetére. Balázs János Arany *Szondi két apródja* című balladáját, *A kóró és a kis madár* című népmesét és a *Bibliát* említi. Én is nehezebben találtam rá példát:

(Szem meglátott, szív megvert 1986 –
 Magyar ráolvasások; Rándulás, ficam.)

$$T_1 \rightarrow R_1$$

$$T_2 / = R_1 / \rightarrow R_2$$

$$T_3 / = R_2 / \rightarrow R_3$$

Hasonló példaként említhetünk egy mordvin ráolvasást:

„Nagy víz,

T₁ R₁

nagy vízen|fehér ház,

T₂

fehér ház tetején|

R'₂ R''₂

fehér deszka, fehér bánat,|

T₃ R₃

fehér deszkán|négy galamb

csókolózik, csipkelődik.”

(Szerelmi bájolás – Ágh
 István fordítása)

Íme egy népmese bekezdése:

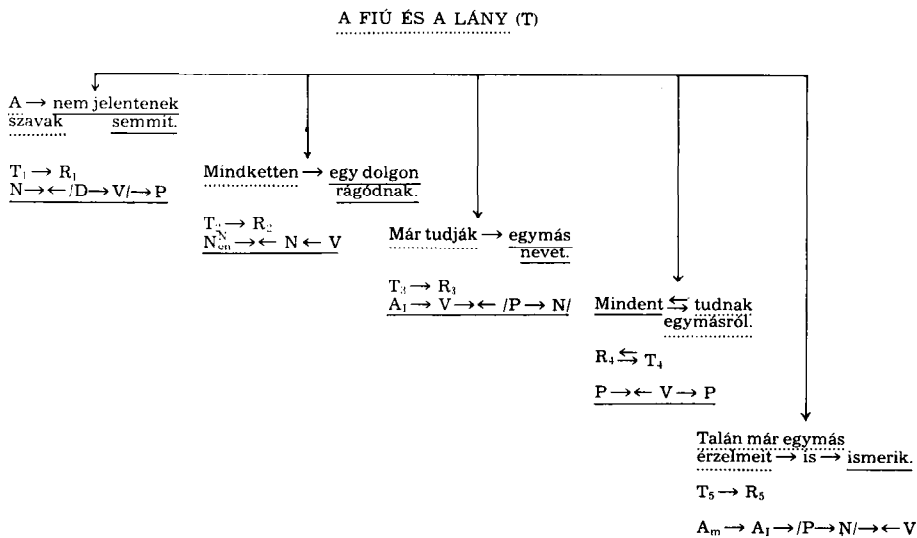
„Eccer vót | egy kiskakas. Ez a kiskakas | korán réggē kimēnt a kútágas alá kapirgálni. | Kapirgát, kapirgát. | Addig kapirgát, | amig a kútágas | kidőt bánatába.”

(Mese a kiskakasról –
Penavin Olga: Jugoszláviai
magyar népmesék)

A gyermekirodalomban is gyakran találkozunk hasonló megoldással. A fenti példák igazolják, hogy ez a mondatfűzés eleven, dinamikus stílust is eredményezhet.

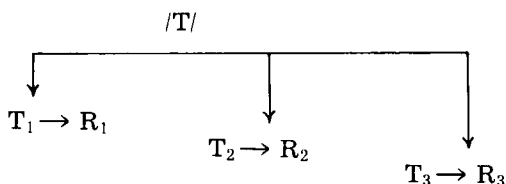
2. A második bekezdés esetében a szöveg mondatai a fő témából vezethetők le. Daneš ezt a fő témát HIPERTÉMÁnak nevezi. A második bekezdés hipertémája a *fiú és a lány*, illetve az *ő kapcsolatuk*. A kijelentések résztémáit ebből vezeti le a dolgozatíró. A „*Mindent tudnak egymásról*.” mondat esetében a kontextusból kiindulva *szerintem* emocionális tagolással találkozunk.

Különös az első mondat: „*A fiú és a lány*.” A tömörítésnek egy sajátos módjával találkozunk. Az állítmány hiányzik a mondatból, de a kihasználásnak stilisztikai funkciója van. A „fiú” és a „lány” csak szavak, nyelvi jelek, hogy mi rejlik mögöttük, csak később derül ki. A bekezdés még nem is ad választ erre, de a tematikus progresszió a következőképpen ábrázolható:

Az elemek ismétlődnek, amelyek egyúttal a szövegrészlet szoros kohézióját is biztosítják. Az *egymás* kölcsönös névmás 3-szor, a *tud* ige kétszer ismétlődik.

A bekezdés tagolása Daneš következő sematikus ábrájának felel meg:

A „beszélő” tömörebben és gördülékenyebben fejezi ki mondanivalóját, mint az előző „szerző”. Merészebb bekezdés ez egy írásbeli dolgozat szempontjából, nem a szokványos „iskolás” bevezető. A tanuló olvasottságát is tükrözi, hiszen elbeszélésekben, regényekben, különböző leírásokban gyakran találkozunk ilyen indítással. Példák sorával igazolhatnám állításomat, de közülük csak néhányat jegyzek le. A dolgozat bekezdésének egészéről még talán ennyit: az indításból már világos, hogy a tanuló novella-szerű írással oldja meg feladatát. Nem egyszerűen töpreng, hanem megjelenít.

Kiemelném a bekezdés zárómondatát is: „**Talán** már *egymás* érzelmeit is ismerik.” Az első bekezdés tehát nem zárja le teljesen a tömböt, ugyanakkor a módosítószó (talán) jelentős szerephez jut. Elekfi is utal rá *Közlélmélet, grammatika, aktuális mondattagolás* című cikkében, hogy a *talán* és más hasonló módosítószónak nem határozott a hovatartozása: „Ha kezdi a mondatot, érvényesül saját predikatív jellege, anélkül, hogy propositummá válna a mondat további részére mint témára vonatkoztatva. „Talán a barátom beteg.” Itt az előrebocsátott *talán* elmosza a taghatárokat, mert a maga hovatartozása is bizonytalan.”⁴

Ha a *ma* is használatos igealakban szerepelne (talál, találom), más helyzet áll elő. Az ilyen igealakokból módosítószóvá lett *talán* (és *tán*) nem kap olyan kiemelő mondathangsúlyt, mint a tagadószó, pl.:

A szavak | nem jelentenek semmit.

$T \rightarrow R$

$N \rightarrow \leftarrow /D \rightarrow V/ \rightarrow P$

Itt a *nem* tagadószó a réma részévé válik. A *talán* esetében azonban Elekfi szerint a módosítószót vagy szervesen bevezetőként kell kezelnünk, vagy az adott mondat típust a határozatlan tagolású formák közt kell számba vennünk. Szerintem itt valóban bevezető elem, de funkciója van, hiszen ennél az egy kijelentésnél tapasztalunk először megtorpanást, bizonytalanságot. Még a makrostruktúra szintjén is ez az egyetlen ilyen jellegű módosítószó.

Lássunk néhány példát a fenti tagolásra! Mándy Iván *Alkonyat felé* című novellájának első bekezdése így hangzik:

⁴ Elekfi, 82. o.

„A pultnál kávézott. Főlnézett a gőzölgő pohárból. Alaposan szemügyre vett mindent. A barna köpenyes kisasszonyt, a kávéfőző gépet, a kávézacskók tornyát, az üdítő italokat, a teásdobozokat. Elmosolyodott. Mintha valaha otthon lett volna ebben a kis boltban. Aztán talán elutazott. Éveket tölthetett valahol. De soha egy pillanatra se felejtette el ezt a boltot a kisasszonyaival.”

Még azt sem tudjuk, kiről van szó, itt is kihagyást figyelhetünk meg, de az alany marad ki a mondatból. Világos, hogy egy ember áll a pultnál, mindvégig róla, a ő töprengéseiről értesülünk. Mándy és a dolgozatíró stílusa között is kimutathatnánk a hasonlóságot, de most nem ez a feladatunk. Iskolai dolgozatban mégis ritka az ilyen kihagyásos indítás, főként az állítmány kimaradása a mondatból.

Ugyanezzel a tagolásmóddal találkozunk leggyakrabban Heinrich Böll regényeinek bekezdésében is. Pl.: *Csoportkép hölgygel (Gruppenbild mit Dame)*:

„Weibliche Trägerin der Handlung in der ersten Abteilung ist eine Frau von achtundvierzig Jahren, Deutsche; sie ist 1.71 groß, wiegt 68,8 kg (in Hauskleidung), liegt also nur etwa 300–400 Gramm unter dem Idealgewicht; sie hat zwischen Dunkelblau und Schwarz changierende Augen...”

Böll is tömörít, ha nem is az előző kihagyásos módszerrel, hanem az adatok rövid felsorolásával. Néha részletezőbb a stílusa: Ádám, hol voltál? (*Wo warst du, Adam?*):

„Zuerst ging ein großes, gelbes, tragisches Gesicht an ihnen vorbei, das war der General. Der General sah müde aus. Hastig trug er seinen Kopf mit den bläulichen Tränensäcken, den gelben Malariaaugen und dem schlaffen, dünnlippigen Mund eines Mannes, der Pech hat...”

Lexikonokban, enciklopédiákban, szakszövegekben is alkalmaznak hasonló tagolást. Pl.:

ÓLOM

„Kékesfehér, lágy, könnyen alakítható és nyújtható nehézfém. Friss felülete erősen fénylik, rövidesen azonban fénytelen, szürke lesz. Igen jó korrózióálló fém. Elektromos vezetőképessége csekély. Vegyületeiben +2-es vagy +4-es oxidációs számmal szerepel.”

(*Természettudományi Kise-
ciklopédia, 1983.*)

Daneš ezt az illeszkedést a következőképpen nevezi: **TEMATIKUS PROGRESSZÍÓ LEVEZETETT TÉMÁKKAL**, azaz az egy „hipertémából” levezetett témák progressziója. Drámai művek kezdetén, a szerzői utasítást tartalmazó szövegszakaszokban is gyakori a fenti tagolási mód.

3. A harmadik szöveg esetében **EGY TÖBBFELÉ ÁGAZÓDÓ RÉMA LÉTREJÖTTÉRŐL** beszélhetünk. Az előző mondat rémája a továbbiakban témákra bontva jelenik meg. Az írás elején felmerül egy fő fogalom, a folytatás ennek részletezését, elemzését adja. A felnőttkort, a nagykorú-

A „beszélő” azért választotta ezt a módját a mondatfűzésnek, mert felülről közelít a „megnyilatkozáshoz.” Eddigi életét bontja le korszakokra, azt elemzi, hogy mi rejlik a számok mögött. Az első bekezdésből már tudjuk, hogy a dolgozat önéletrajzi vonatkozású lesz, a tanuló visszatekint eddigi életére, és SAJÁT életének értelmét kutatja. Gördülékeny, élénkebb előadásmód jellemzi.

Utalhatnánk e szöveg esetében Dieter Viehweger nyomán a nominatív láncok struktúrájára is. A tárgy bevezetése az általánosabb lexémával indul, megismétlése pedig ezzel szemben speciálisabbal történik. Viehweger felosztása szerint a nominatív lánc itt a következő belső struktúrával rendelkezik:

hiperoníma (általánosabb lexéma) – közvetlen

nomináció (specifikusabb lexéma) – pronominális ismétlés

Emeljük ki a szöveg következő elemeit:

fellőtttkor (határa) → iskolaéveim – statisztika – számok →

[/tizennyolc/ év – /tizenkét/ év – /hat/ év] = SZÁMOK

(summázás)

„Úgy látszik, (...) mindazokban a szövegekben az általánosabb lexémát találjuk, amelyekben a szöveg indító mondata egyfajta *rezümé*, amely a teljes szövegnek mintegy tartalmi kivonatát nyújtja, míg a rákövetkező mondatok a nomináció első említéséhez képest egyfajta specifikáló szerepet töltenek be.”⁵ Hozzáfűzném még, hogy a tanuló az első szövegszakasz végén is összegez, és valóban a teljes dolgozat szövegének tartalmi kivonataként kezelhetjük már az első mondatot.

A tematikus progresszió e típusa rokonságot mutat az előző dolgozatíró munkájával. Itt is rész-egész viszonyával találkozunk. „Keretfejlődési típusnak” is nevezi a szakirodalom, amelyben az egyik mondat rémáját a szöveg további részében több témára bontják. Ezen belül előfordulhatnak az egyes mondatok között a Daneš felosztásában említett 1. és 2. típusú kapcsolódások is.

A dolgozat bekezdésében a téma a résztémák összegezéseként summázódik a szövegrészlet végén.

A tanuló bekezdéséhez hasonló kapcsolódásra főként lexikonokból és szakszövegekből idézhetünk példát. A következő esetben is felülről közelítünk a „megnyilatkozáshoz”:

„... **A jegesmedve** (...) az Északi – sarkvidék hatalmas ragadozó emlőse. 2,75 m hosszúságot és 8 mázsás súlyt is elérhet.

Az | örvös medve (...) Ázsia déli és középső vidékein honos, elterjedési területének Tibet a központja ... Bundája egyszínű, fekete ...

A maláji medve (...) Maláj-félszigeten, valamint Szumatra és Borneó szigetén él .... stb.”

(Természettudományi kisenciklopédia, 1983.)

A népmesékre is jellemző ez a tagolási mód:

„Vót egyszer egy király és három szögén leány. A király elmént falura katonáival. Mikor meglátta a három leány a királyt, ... azt mondja az idősebbik leán, hogyha őt a király elvinné feleségül, egy szál kenderből kielégítené az egész század katonaságot ingből, gagyából ... Azt mondja a második:

⁵ D. Viehweger: Szemantikai jegyek és szövegstruktúra, 57–58 o.

– Hát ha engem venne el feleségül a király, egy kenyérből kielégíteném az egész század katonát.

Azt mondja erre a kisebbik, a harmadik:

– Hát ha engem venne el a király feleségül, olyan két szép aranyhajú gyermekécskét szülnék neki...”

(Aranyhajú gyermekécskék –
Penavin Olga: Jugoszláviai
magyar népmesék)

A magyar népmesékben gyakori tehát ez a tagolási mód, de elbeszélésekben is előfordul. Balázs Béla novellájának expozíciója pl. hatásosan bontja le egy színházi premier látványát, az ismétlés funkciója stilisztikai szempontból is figyelmet érdemel:

„Egy elegáns Elysée-beli színházban premier volt. A frakkos urak és gyémántos hölgyek egy Quartier Latin-beli szegény manzárdszobát láttak, abban is egy költőnek készülő diákot és egy érzelmes grisette-et, vidám szerelmes boldogságot és álmokat, álmokat. Azután látták, hogy elvégezvén az egyetemet, a diáknak el kell hagynia a Quartier-t és benne a kis szobát, és benne a grisette-et és benne a szerelmet, és benne valamit, ami annál is gonoszabb és gyilkosabb: egy öntudatra ébresztett lelket ... Frakkos urak és gyémántos hölgyek szokatlan csendben jöttek le a márványlépcsőn...”

(Akivel nem lehet versenyezni)

ÖSSZEGZÉS

1. A három bekezdés szövegében tehát más-más mondatfűzéssel találkoztunk, mindhárom tanuló dolgozatában különböző jellemző jegyeket tapasztaltunk. Egy-egy tanuló specifikumára azonban egyetlen bekezdésnyi szöveg alapján nem utalhatunk, ezért még néhány dolgozat bevezetőjének vizsgálatát is el kell végeznünk. Ezt meg is tettem, és a 2. és 3. dolgozatíró esetében hasonló megoldást tapasztaltam.

A sorrendben másodiknak feltüntetett szöveg szerzője következő dolgozatát ezzel a bekezdéssel indítja:

„Kedd éjjel Kovács János nagyon kimerülten, de boldogan és gazdagon ér haza. Besurran a fürdőszobába, zuhanyozik, azután csendben lefekszik a franciaágyba. Az ágya még apját is szolgálta, nyikorogni is szokott, most nem nyikorog. A gyerekei a másik szobában.”

(M. I.: Hullámok)

(Megjegyzés: A bekezdés utolsó mondatából ismét kihagyja az állítmányt!) Ebben a dolgozatban is találkozunk tehát egy hipertémával, mindvégig Kovács Jánost és környezetét mutatja be. Ismét novellisztikus megoldást választott.

Vizsgáljuk meg, hogy a harmadik tanuló következő dolgozata milyen megoldást alkalmaz:

„Mi mindenre mondhatnánk rá, hogy „közöttek között” van? Én első helyre az emberi létet helyezném. Az emberi létnek két perspektívája van: az élet és a halál. Azt hiszem, hogy az élet mindenki számára fontosabb. Ez van, ezt kell szeretni, és törekednünk kell megőrzésére. Camus szerint az élet abszurd, mert halálba torkollik. „Emberi élet.” Sokat ígérő szavak.”

(M. F.: Közöttek között)

A tanuló az első példához híven ismét az *emberi lét* fogalmából indul ki, de most általánosít. A folytatás pedig e fogalom elemzése, életre és

halálra tagolása, részletesebben analizálja a fő fogalmat. Mondatfűzése tehát megegyezik az előző dolgozatával.

Eltérést csak az 1. szerző esetében tapasztaltam. Lássuk a második dolgozat bekezdését:

„Ülök. Ez a „szemétláda” szólhatna jobban is. Mennyit szenvedtem érte. No, nem szenvedtem, csak dolgoztam, azután nyár közepén, a lehető legnagyobb forróságban végigzötyögtem az utat egy kis zárt, autónak nevezett pléhdobozban, „miatta.” Egész jónak tűnt. Igaz, nem is olyan rossz, néha egész jó mélyhangja van (ilyenkor a fürdőszobában táncolnak a különböző üvegcsék). A hangdobozt persze sajátkezűleg raktam össze. Minden kis alkatrészt nagy gonddal munkáltam meg. Most bezzeg szólhatna jobban is.”

(K. T.: *Hullámok*)

Ebben az esetben már nem a lineáris progresszióra jellemző mondatfűzéssel találkozunk, hanem egy hipertémával, pontosabban az egy hipertémából levezetett témák progressziójával. Közben az is kiderül, hogy milyen jelentést hordoz a „szemétláda” szó, és a bekezdés egy novella bevezetőjének részévé válik. Az idézett szövegrész „Ülök.” mondata egy nyári strand-élményre vonatkozik, de ezt csak később tudjuk meg. Egyelőre minden további mondat a „zenedobozsal” kapcsolatos. Értekező próza írásakor tehát más mondatfűzést alkalmazott a tanuló, mint egy novellisztikus írás esetében. A túlzottan logikus levezetés ezek szerint tudatos volt, ezt a mondatfűzést nem tekinthetjük a tanulóra jellemzőnek. A másik két diák viszont általában nem változtat, sajátos mondatfűzését megtartja. A tanulók két dolgozatát és még egy írásbeli munkáját vizsgáltam meg ebből a szempontból. Jelentősebb ingadozást, változtatást csak K. T. tanuló íásaiban tapasztaltam. Műfajváltás esetén más mondatfűzést alkalmaz. Értekező próza írásakor gyakran választja a lineáris progresszió vagy a TP végigfutó témával esetét. Novellisztikus írásainak bekezdésében pedig általában hipertémával találkozunk, bár néha értekező prózában is alkalmazza ezt a megoldást. Említettem már, hogy ez szakszövegekben szintén előfordul.

2. A szavak elrendezése tehát elválaszthatatlan a mondanivalótól. A szövegkapcsolódási típusok persze sokszor kombinálódnak egymással, így magasabb szintű témafejlődési sémák keletkeznek. Ilyen rövid bekezdésnyi terjedelemben azonban könnyű a helyzetünk.

3. Csupán érdekességgként utalok arra a tényre, hogy mindhárom szerző fiú. A szövegalkotás és -megértés egyik újabb kutatási területe a szöveg és szerzőjének viszonyát igyekszik feltárni. A szociológia és pszichológia már régóta rámutatott arra a tényre, hogy a nyelvhasználatban a társadalmi normák és az egyén személyiségének jegyei is tükröződnek. Különösnek tartom azt a vizsgálatot, amelyet a nőies és férfias szövegsajátosságokkal kapcsolatban folytatnak. Nagy Ferenc, Szakácsné Farkas Judit és Vágóné Miklós Ilona végzett kísérletet Magyarországon a hivatalos levél megfogalmazásával kapcsolatban (*Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, 1983., 239–248. oldal). Ha eredményeiket az általam elemzett bevezetővel vetem össze, hasonló felfedezést tehetek. Minden bekezdésre jellemző tartalmi-stilisztikai sajátosság a tárgyyszerű előadás. (Az említett kutatás eredménye szerint nőknél 22, férfiaknál 49 az abszolút

előfordulás; tartalmi szempontból is hasonló eltérés jellemző). Tömör megfogalmazás jellemzi mindhárom bekezdést (még az elsőt is!), kevés módosító fordul elő a szövegrészekben. Mindezt érdekességként jegyeztem le, nem tudom, a további kutatások milyen eredményre vezetnek, de én nem tartom helyesnek a „nőies író” megkülönböztetést sem. Inkább a személyiség áll a szöveg mögött, bár néha én magam is tapasztalom, hogy lányok gyakrabban használnak bizalmas és választékos szavakat munkáikban, az érzelemre ható stílus pedig dominánsan a női szövegezők írásaira jellemző. Ez azonban nem törvényszerű. A tematikus progresszió szempontjából túl nagy elkülönülést nem tapasztaltam most sem, amikor néhány bekezdést újraolvastam. A fiúk azonban a tárgyszerű előadáshoz híven inkább értekező próza formájában fejezik ki mondanivalójukat, igen gyakori náluk pl. a TP végigfutó témával típusa és azok a típusok, amelyekre már utaltam, hogy szakszövegekben is előfordulnak. A lányok gyakrabban alkalmaznak novellaszerű megoldást, sokszor egy hipertémából vezetnek le a témákat. Merészebb kapcsolódást, tematikus ugrást a tehetségesebb és olvasott diákoknál tapasztaltam.

4. Összegzésként elmondhatjuk, hogy főként az utóbbi két bekezdés egyik jellemzője a tömörség. A „szerző” keveset mond ki, a többit rábízta az olvasóra vagy a hallgatóra. A tömörség egyik oka az is, hogy olyan témáról (itt most a szöveg témájára gondolok) szólnak, amely számunkra is közismert, mindenki átéli, az olvasó tapasztalatai tehát a „beszélőhöz” hasonlóak.

Az egyes személyek által alkotott szövegtípusok tipizálhatók, szerkezeti elemekre bonthatók, és főleg több bekezdés vizsgálata után vonhatunk le fontos következtetéseket. Írott szöveget vizsgáltam, ezeket megtervezett szövegeknek, illetve szövegrészeknek tekinthetem, a kiszámíthatatlanság kevésbé jellemző rájuk, mint az élőbeszédre.

Az egyes mondatok aktuális tagolásának vizsgálata, a téma és réma meghatározása a szövegösszefüggésben történik, Firbas az egyes mondattagok kommunikációs dinamizmusa fokának méréséről is szól. Láthatjuk, hogy Daneš kutatási eredményeit konkrétan is hasznosíthatjuk a szövegnyelvészetben. Ilyenkor a szöveget mint (minimális) kijelentések láncolatát vesszük figyelembe, amely kijelentések egy meghatározott kontextushoz és szituációhoz alkalmazkodnak. Az említett bekezdések is bizonyítják, hogy a közlés szempontjából a réma (R) a fontosabb, az újságoló rész céljából születik meg a közlés. A téma (T) az ismert mozzanatot jelzi. A tagolás szempontjából pedig az egyes személyek esetében bizonyos specifikus jegyekre is rámutathatunk.

5. Elekfi már említett felosztására csak akkor utaltam, ha ezt a szövegrész szempontjából fontosnak tekintettem. Feladatomban a tematikus progresszió vizsgálata volt. A bekezdésekben egyébként főként kijelentő mondatok szerepelnek, amelyek általában racionális tagolásúak.

BEFEJEZŐ MEGJEGYZÉSEK

1. Daneš módszerét eddig kisebb szövegrészek vizsgálatára alkalmazták. Hogy mennyiben tarthatjuk hasznosnak az ilyen elemzést? A szövegtípusok elkülönítéséhez segítséget nyújt. Balázs János utal arra, hogy ilyen módon esetleg azt is megállapíthatjuk, hogy mely tagolási módok

teszik lehetővé mondanivalónk tömör és gazdaságos kifejezését, az előadás menetének gördülékenységet, a figyelem ébren tartását.⁶ Fontos a szöveg tematikus szerveződésének formai és tartalmi elemei közötti kapcsolat is, ezt Elekfi Petőfi-kutatása bizonyítja legjobban.

Bizonyos mondatformák láncszemnyi elemként szolgálhatnak az írásművek tartalmi és formai elemei között. A mondatformáknak, a téma-kapcsolódásnak tehát szerepe van a mű stílusának, hangulatának kialakításában is. Ezek a kutatások pedig, mint már dolgozatomban elején említettem, elvezethetnek a makrostruktúra elemzéséhez, tehát ahhoz a szinthez, ahol már a szöveg mondanivalójának egybeszerveződéséről is képet kaphatunk.

2. A dolgozatírás közben felvetődő kérdések, problémák:

Munkám írása közben érdekesnek találtam a feladatot. A szokásos tanári „rutinmunka”, a dolgozatjavítás nem mindig okoz örömet, bár az irodalomtanárnak jó osztályok esetén szerencséje van. Most azonban a dolgozatokat szöveggé vizsgálom, a sokszor csak átsikló pillantást érdemlő bevezetőt pedig tüzetesebben tanulmányoztam. Most döbbsenem rá, milyen pontos szerkezeti felépítésű dolgozatok születnek néha, mennyire fontos szerepet töltenek be a bekezdés elemei a makrostruktúra viszonylatában. Hibákat nem kutattam, „szerzőnek” tekintettem minden tanulót, különben is szabadságot adok ilyen szempontból diákjaimnak.

A konkrét példák rádöbbsenettek arra, hogy minden szövegtípusra más-más tematikus progresszió jellemző, sőt minden diáknak, mondhatom személynek is, megvan a saját specifikuma. Érdekes lenne sok dolgozatot megvizsgálni, és az adatokból biztos érdekes következtetéseket vonhatnánk le. Azt is fontosnak tartom, hogy mindig a szövegből induljunk ki, mindig a kontextust tartsuk szem előtt.

Dolgozatomban írása közben egy jelentős probléma izgatott: téma és réma elkülönítése. Izgat, hogy a rengeteg tanulmány és cikk elolvasása után sem találtam olyan objektív kritériumot, amely engem kielégítene. Daneš pl. a kiegészítő kérdést említi ilyen kritériumként, fel is sorol néhány példát, tehát olyan kérdéseket, amelyekkel a kijelentés rémájára kérdez rá, majd a következő megjegyzést teszi: „... világos, hogy ezzel az eljárással a téma és réma csak nagy vonalakban állapítható meg, céljainknak azonban ez megfelel stb.” Elekfi is utal a bizonytalanságra, Deme szerint a kommunikációs folyamatban elfoglalt hely és szerep mindig csak beszédösszefüggésben állapítható meg, a hangsúllyal és a szórenddel is kapcsolatba hozható. Szerinte téma-réma tagolódásra részletes elemzési rendszert ráépíteni aligha lehet, ez legfeljebb bizonyíthatja, hogy a mondat valóban láncszemnyi egység. Persze, értem, teljesen világos, hogy miért ütközünk akadályba, de gondot jelentett.

Szerintem mégis van értelme az ilyen vizsgálatoknak, ha ezt valóban szövegösszefüggésben végezzük. Én is rádöbbsenem elemzés közben olyan sajátosságokra, amelyeket első olvasásra soha sem vettem volna észre; a struktúra szempontjából fontosnak tartom a tematikus progresszió vizsgálatát, de stilisztikai kérdések megoldásához is elvezethet.

⁶ Balázs János: *A szöveg*, 219. o.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Balázs János: A szöveg, Gondolat, Bp., 1985.
2. Békési Imre: A sorrend szerepe a komponensek beszerkesztésében, Tankönyvkiadó, Bp., 1983.
3. Noam Chomsky: Generatív grammatika, Európa, Bp., 1985.
4. František Daneš: A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez (Tanulmányok, a Magyar Nyelv, Irod. és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa, 15. füzet, Újvidék, 1982.)
5. Danyi Magdolna: Nyelvészet, szöveg interpretációelmélet, Beszélgetés Petőfi S. Jánossal, Híd, 1984/1. 62–90.
6. Deme László: A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője, Tankönyvkiadó, Bp., 1983.
7. Deme László: A beszéd és a nyelv, Tankönyvkiadó, Bp., 1984.
8. Teun A. van Dijk: Kontextus és megismerés, Tanulmányok/Studije, 15. füzet, Újvidék, 1982., 63–83.
9. Elekfi László: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények, 64., 1964., 331–370.
10. Elekfi László: A racionális mondattagolás stilisztikai szerepe Petőfi verseiben, Nyelvtudományi Értekezések, 58., 1967., 434–439.
11. Elekfi László: Közlésemélet, grammatika, aktuális mondattagolás, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, IX., 1973., 65–85.
12. Huszár Ágnes: Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe drámai művekben. (Tanulmány a mai magyar nyelv szövegtana köréből), Tankönyvkiadó, Bp., 1983.
13. Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata (Tanulmány a mai magyar nyelv szövegtana köréből), Tankönyvkiadó, Bp., 1983.
14. Solomon Marcus: A nyelvi szépség matematikája, Gondolat K. Bp., 1977.
15. Petőfi S. János: Szöveg, modell, interpretáció; Szöveg, diszkurzus, Tanulmányok/Studije. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa, 15. füzet, Újvidék, 1982., 137–184.
16. Petőfi S. János: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten, Híd, 1984/6., 856–874.
17. Vágóné M. I.–Nagy Ferenc–Szakácsné F. Judit: Nőies és férfias szövegsajátosságok (Tanulmány a mai magyar nyelv szövegtana köréből), Tankönyvkiadó, Bp., 1983.
18. Dieter Viehweger: Szemantikai jegyek és szövegstruktúra, Tanulmányok/Studije, 15. füzet, Újvidék, 1982., 51–63.
19. Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédről!, Kossuth K., Bp., 1978.

REZIME

Tri pasusa sa aspekta tematske progresije

Tema ovog rada je analiza prvog pasusa tri teksta koji imaju isti naslov sa aspekta tematske progresije. Organizacijom teksta upravlja prvenstveno tema. Skup tematskih relacija Daneš naziva tematskom progresijom. Autor proučava te tematske veze u datim delovima teksta, a bavi se i analizom formalnih i stilističkih elemenata. Proučavanje tekstova dužine jednog pasusa može da vodi i ka istraživanju makrokompozicije.

ZUSAMMENFASSUNG

Eine Analyse von drei identischen Absätzen nach dem Prinzip der thematischen Progression

Diese Arbeit versucht eine Analyse des ersten Absatzes aus drei gleichnamiger Arbeiten, hinsichtlich der thematischen Progression zu präsentieren. Die Textverflechtung wird hauptsächlich vom Thema gesteuert. Die Menge der thematischen Relationen wurde von Daneš thematische Progression genannt. Auch bei meinen Untersuchungen steht die Themenverkoppelung im Mittelpunkt des Interesses. Es wurde auch eine Form- und Stilanalyse unternommen. Eine derartige Behandlung von Texten (die einen Absatz lang sind), kann zur Erforschung der Makrokomposition führen.

KÖZLEMÉNYEK

ETO: 39+656.66

PROFESSIONAL PAPER

HEJ, KUBIKRA KÓNE MĒNNI

(A temerini kubikostársadalom múltjából)

CSORBA BÉLA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. nov. 26.

„Mikor Kolombusz kikötött Amerikába, hát látott egy nagy csomó embert, hogy ásnak.

– Kik maguk? – aszongya.

– Hát kik vónának? – aszongya – Láthassa maga, hogy mink a temerinyi kubikusok vagyunk.

– Hú, hát akkó . . . Hát akkor maguk engem megelőztek!”

(Pásztor Pál, egykori kubikos)

Ha nem is Kolumbusz kora, de a 19. század második felének út-, vasút- és folyamszabályozási vállalkozásai Temerinben is kitermelték a dél, és kelet-közép-európai munkás sajátos – félig paraszti, félig már városi proletár – típusát, a kubikost.

Kubikmunkára a legszegényebbek szegődtek el, s közülük is főleg azok, akik a szabad életet többre becsülték, mintsem hogy szívesen mentek volna a környék valamelyik nagybirtokára felügyelet melletti napszámosmunkát végezni. Ezenkívül a kubikosmunkát mindig is jobban megfizették, mint a részesaratást, a cséplést vagy a kendervágást, hiszen nehezebb volt.

Temerin kubikosainak létszáma különösen a múlt század hatvanas éveiben kezdett emelkedni, részben a nagy építkezések elszívó hatására, részben az 1864-es nagy szárazság taszítóerejének következtében. Mezőgazdasági bér munka híján az egy-két holdas szegények és a föld, sőt sokszor ház nélküli nincstelenek százai özönlöttek el a környék és a távolabbi vidékek földkitermelő építőhelyeit. Mivel bérüket a kitermelt föld *köbmétere* után kapták, *kubikosoknak* nevezték magukat.

Mivel korábban többnyire mezőgazdasági bér munkából éltek, átörökölték bizonyos munkaszervezési és csoportosulási formákat. Az együtt dolgozó, bizonyos belső munkamegosztás szerint szervezett csoportot éppúgy *bandának* hívták, mint a részesarató, cséplő, kendervágó vagy nádarató bér munkás-alakulatokat.

A banda 10–40 emberből állt, többnyire rokonokból, utcabeliekből toborzódott. A csoport élére tapasztalt, higgadt, tekintélyesebb férfit választottak *bandagazdának*. Az ilyen vezető – akárcsak munkásai – teljesítménye után kapta bérét, tehát maga is együtt dolgozott a többiekkel. Fokozatosan azonban kialakult a bandagazda másik típusa is, a vállal-

kozó, aki az építkezést vezető fő- vagy alvállalkozótól kapta a munkát, s egyösszegben az érte járó pénzt, amiből ő fizette ki a bandát, aszerint, ahogyan meg tudott egyezni tagjaival. A vállalkozó típusú bandagazdát sohasem a banda jelölte ki, ellenkezőleg, ő toborozta az embereket, s helyzetéből következően a munkából sem vette ki a részét. Közülük került ki a legtöbb, túlzottan autoritativ, önkényeskedő, lényegében kizsákmányoló bandagazda, aki munkásai zsírján élve nagy pénzeket zsebelt be, irigylésre méltó vagyonokat harácsolts össze – nemegyszer még a közelmúltban is. Minderre az is lehetőséget nyújtott, hogy még a szocialista nagyvállalatok sem voltak érdekeltek a kubikosok állandó foglalkoztatásában, ezért – noha 1945 után több csoport is állandó munkaviszonyba került – a többség továbbra is ki volt téve a vállalkozók valamint a munkát adó nagyvállalatok kényének-kedvének. Lényegesebb változások ezen a téren csupán az elmúlt tizenöt évben történtek. A bandák többsége beintegrálódott valamelyik (zömmel újvidéki) nagyvállalatba, maradt azonban vállalkozó típusú bandagazda is, helyzete és szerepe nem különbözik lényegesen az előbb ismertetettől.

A század elején a kubikosok gyalog jártak még a 20–40 kilométerre levő munkahelyükre is. Rendszerint vasárnap este vagy hétfőn, napfelkelte előtt vágtak neki az útnak, maguk előtt tolva talicskájukat, benne a legszükségesebb, általában egész hétre való elemőzsiával, a szerszámokkal, takaróval, subával. A távolabbi munkahelyekre vonattal jártak, a negyvenes-ötvenes évek híres munkásvonata, a *lokál* szállította őket Újvidékig és vissza. Ezekben az évtizedekben már a kerékpár sem számított elérhetetlen vágyálomnak, egy ideig csakúgy hozzátartozott a kubikos-élethez, mint a munkahelyen az ásó, lapát, talicska. Az ötvenes évek végén az egyik népszerű bandagazda temetésén több száz, ásóval, lapáttal felszerelt biciklis kubikost számláltak meg.

A kubikolás mindig kemény férfimunkának számított, noha egykor gyerekek, asszonyok is *jártak kubikra*, különösen gátak, töltések építéséhez, ahol az emelkedőn szükség volt talicskát húzó személyre, ún. *csikóra*. Ha asszony is volt a bandában, akkor rendszerint ő főzött. Egyébként csak akkor főztek, ha hosszabb időre kerültek távol az otthontól. Ilyenkor közösen főztek és étkeztek. Gyakran került a bográcsba *kubikosszárma* (hajába krumpli) s csak ritkán hús. A folyamszabályozásokon dolgozók azonban feltalálták magukat, míg a banda többi tagja dolgozott, egy-két ügyesebb társuk gyakran fogott orvul a közös konyhára halat. Egyébként ki-ki a maga kenyérért élt, ahogy mondták, *bicskakosztón*, leginkább hagyomány, kenyéren, szalonnán.

A kubikos nélkülözhetetlen szállítóeszköze volt a fából készült *talicska*. A talicskát bognárokkal készítették. Két formáját ismerték: a *kubikos-* és a *paraszttalicskát*. A kubikostalicskáról idősebbek még tudni vélik, hogy régen azt mondták rá: *szentési talicska*, noha tkp. nem azonos azzal, a *paraszttalicskát kisasszonydörékű talicskának* csúfolták. A kubikostalicska úgy volt megépítve, hogy kb. tíz forduló föld tett ki egy köbmétert. A súly a talicska elejére nehezedett, így könnyebben tudták tolni. Hátránya az volt, hogy amikor kifordították a földet, a fáradt, gyenge vagy figyelmetlen munkást könnyen magával rántotta. Dereglyék ki- és beakodásánál, partszakaszok feltöltésénél, védőgátak, sodráselhárító *sarkantyúk* kialakításánál nemegyszer csak társai lélekjelenlétének és bátorságának köszönhetően sikerült a vízből kimenteni a talicskával együtt vízbe zuhant kubikost.

A temerini kubikostalicskának hat *küllője* volt. Voltak négyküllősek is, azokat azonban gyengébbeknek tartották. A kerékre *vasráfot* verettek, a talicska oldalát és szélét *vaspántokkal* vasaltatták meg a kováccsal. (A múltban főleg Naszsvagyai kovácsnál dolgoztattak.) A talicska *szárnyát* vagy *szarvát* (nyelét) nem hagyták túl hosszúvá, hogy a teher ne az emberre, hanem a kerékre nehezedjen. A hosszú munka során a kerék küllői gyakran kikoptak. Ilyenkor mondták, hogy „szopik a küllő”. Rendszerint a kubikos javította meg, ékelte be őket. A talicska elején *karika* volt, amelybe *kukával* (kampóval) akasztották a csikónak befogott gyerek vagy asszony *hámját*. A nehezebb terhet toló kubikos is használt *hámot*, *szíjból* vagy *gurtiniból* (kenderszövés) készült. Vállon átvette hordták, két végét a talicska szarvára vagy a talicska hátulján található *hátsó karikákra* erősítették. A legtöbb hámon *szügyellő* is volt, így mellkassal is segíteni lehetett az erő kifejtést.

Kubikosaink szinte önpusztító munkatempójára jellemző, hogy napi munkateljesítményük elérte, sőt néha túlhaladta a nap 7–9 köbméter föld kitermelését is. Természetesen ez az eredmény nemcsak a felfokozott munkatempónak volt köszönhető, hanem annak is, hogy hagyományos paraszti szerszámokat, mint amilyen az ásó és a lapát (de lényegében a talicska is) a földkitermelés céljának megfelelően átalakították. *Katona Imre* kutatásaiból tudjuk, hogy pl. az *ásórugó* is a kubikosok újító gyakorlatának köszönhető.

A kubikosok legkedvesebb szerszáma napjainkig az ásó. Ásni, nyesni, fúrni, sőt mérni lehet vele. Mérésre szolgálhat az egész ásó, nyelestül, ezenkívül általánosan használt mértékegység az *ásónyom*, amellyel a mélységet szokás mérni és az *ásószélésség*, amelyen az ásólap szélességének megfelelő távolságot értik. Az elmúlt évtizedekben különösen az úgynevezett *Hérkulés-ásót* kedvelték, „mert annak erősítése is vót hátúrú.” A kubikos-ásó következő részeit különböztetik meg: *ásó* (jelentheti az ásó acéllapját, de a teljes szerszámot is, nyelestül), *nyél*, *rugó*, *rugókarika*, a *nyelet* (ebbe kerül a nyél), *köpi nyaka*, *orom* vagy *erősítés*, *széle*, *héggye*, *táblája* (az ásó vasának szíve, elülső lapja) és *hátujja*.

A *rugónak* köszönhető, hogy a kubikosásót 10–15 cm-rel mélyebbre lehet a talajba lökni, mint a kerti ásót. Ezáltal a munkateljesítmény is nagyobb. *Kordás rakodásnál kétrugós ásót* is alkalmaztak, „mert úgy többet markolt az ásó” (50).

Az ásó *nyelét* mindig „embérhő mérték”, az alacsonyabbaknak rövidebb, a magasabbaknak hosszabb ásonyelet vertek a köpübe. A kelletnél rövidebb nyelet nem szerették. A hosszabbat még valahogy eltűrték, mivel mélyebb gödrökből könnyebb volt vele a földet kihányni. A nyelet gyomorszáj-magasságúra, mellkasmagasságúra méretezték. Leginkább kőrisfából, cseresznye-, meggy-, akác- és eperfából készítették. Kedvelték a kemény nyeleket (nehezebben törtek), habár az akácról az volt a kialakult vélemény, hogy gyorsan hasad.

A kubikoslapát is megújult a hagyományos lapáthoz képest az idők során. Idős kubikosok még emlékeznek rá, hogy régebben szögletes formájú lapátot is használtak, s azokra gyakran rugót szereltek. Az ilyen lapátoknak *oromjuk* is volt, nem úgy, mint a maiaknak, tehát bizonyos mértékig átvették az ásó szerepét is. Különösen kevésbé kötött, homokos talajon lehetett jól hasznosítani.

A lapát *nyele* többféle lehetett. Ha sáros gödörből kellett a földet kidobálni, akkor a vékonyabb, hosszú nyelű lapátokat használták. Az egyenes lapátnyel nem volt jó, mert „nem feküdt a lapát”. Többnyire az alsó végükkel enyhén hajlott nyeleket kedvelték. Ha talicskáztak, nagyobb hajlású nyeleket használtak, hogy a lapát jobban ráhajoljon a talicskára.

Az ásót, lapátot fű- vagy szalmacsomóval, fadarabbal, rossz kanálból, bádogból vagy fából készített *ásópuccolóval* tisztították. Az ásó hegyét és a lapát élét kikalapálták vagy reszelővel élesítették.

Gyeptéglázásnál speciális hasítóékével szántották fel a füves talajt. „Egy-két ember húzta, egy tartotta. Istránggal húzták. Ezzel az ekével hasították a gyépet. A dunai tótésen oda is szögezték a gyeptéglákat.” (T. i. faszegecsekkel).

Ezenkívül gyakran használták a *krampácsot* (egyhegyű csákányt), a *budákot* (egyhegyű, de kapaszerű csákányt), és a „klasszikus” *csákányt*, töltésnél a *bunkót*, kövesutak építésénél a 6–8 ágú *villát*.

A *kordés szállítás* az 1879-es sáros tiszai árvíz után honosodott meg tájunkon. A *kordé* lóhúzta, két keréken járó ládaalakú egyszerű szerkezetű szállítóalkalmazatosság. Saroglyadeszkáját ún. *prigli* tartotta, s amikor azt kihúzták, a saroglyadeszkákat és az oldaladeszkákat nehézség nélkül leszerelhettkék, és a földet pillanatok alatt leönthették. Szabály volt *maguk előtt tölteni*, ezért a lovat kifogták, s csak azután billentették meg a kordét.

Kordéra, lóra közönséges napszámosembernek csak nehezen tellett. A *kordésgazda* a kubikosoknál már egy fokkal magasabban állt a társadalmi-gazdasági ranglétrán. Általában több kordét is tarott, s rendszerint alkalmazott földhányó munkásokat is, annak ellenére, hogy legtöbbször maga és munkaképes családtagjai is részt vettek a földkitermelésben. *Lóhajtónak* leginkább gyermekmunkaerőt alkalmaztak. Ha több kordéval folyt a szállítás, akkor is elégnek bizonyult egy lóhajtó, mivel az igáslovak az előttük haladó szállítmányt különösebb ösztökélés nélkül is követték. Gyakran felfogadtak *planírozó munkást* is, a leöntött földet kellett elegyengetnie és megbunkóznia. A kordét a *villások* rakták meg. A kubikosásónál nagyobb kétrugós ásóikkal szaggatták a földet a magas partoldalból a kocsira.

Amennyiben a kordésgazda is részt vett a munkában, a keresetből három rész illette. Egyet kapott a kordé, egyet az igásállat és egyet önmaga munkája után. Több kordé esetén részesedése is annak megfelelően növekedett.

A kordésok, habár a kubikosokkal együtt, egy munkán dolgoztak, nem tartoztak a bandához. A vállalkozó, vagyis a kordésgazda irányította őket.

Ahogyan a szabó a sokféle szövetet vagy az asztalos a különböző természetű fafajták sokaságát ismeri, úgy tesz különbséget a kubikos a talajok között a föld színe, anyaga, természete alapján. Árterületeken a felső réteg, a *kutú* eltávolítása után jön a *fekete* majd az *agyagos föld*, egyébként első réteg a *humuszos*, azt követi a *szürke* és a *sárga föld*, ez alatt van a *homok*, amelynek felső rétege sárga földdel kevert *piszkoshomok* s csak egy-két ásonnyal mélyebben van az *éléshomok*. Ha tovább haladunk, elérjük a vizes, szürkés *fosóhomokot*, amelyben ázni már nagyon nehéz, gyakran az ember is elül benne.

Ezenkívül még megkülönböztetik a *fatöves földet*, amely megköveteli a budák használatát, a *szappanyosat*, amelyet könnyen vág az ásó, a *szurkosat*, ami ráragad a szerszámmra, a *csipákásat*, amely csomós és ragadós

egyszerre. A „krétadarabokkal” teli löszt *macskaszarosnak*, a könnyen szétomló fekete földet *paráznak* hívják. A gödörásás során gyakran feltörő talajvizet régen *zódviznek* nevezték. Természetesen az árok vagy a kubikgödör alján maradó illetve az ásóról visszahulló földnek is sajátos neve van: *csörmőnek* hívják, s ennek megfelelően a lapáttal dolgozó kubikost *csörmősnek*. A *csörmős* és az *ásós* mindig váltakozott, ezért leginkább párokban dolgoztak. Ugyanígy jártak el akkor, ha talicskáztak, a *karosmunka* ugyanis könnyebb volt, mint a *talicskás*.

A jó kubikos szemmérték alapján meg tudta állapítani a kiásandó kubikgödör vagy árok térfogatát, még olyankor is, amikor a felszín egyenetlen volt. Egyenetlen felszínű területeken folyó kitermelésnél a gödör közepén egy vagy több 20–30 cm átmérőjű földoszlopot, *babát* kellett kihagyniuk, mert később ennek alapján számították ki a kibányászott föld mennyiségét. Nagyobb területeken ún. *lovasbabát*, 20–30 cm széles sávot hagytak minden *szelvényben*, vagyis a felszín minden jelentős változásánál.

A járandóság fokozása céljából a babákat *nevelni* is lehetett. A kubikosok csalafintaságának ezt a megnyilvánulási formáját azonban a munkát irányító mérnökök is ismerték, ezért úgy kellett a babákat aláfalazni, megemelni, hogy az semmiképp sem legyen észrevehető idegen szemek számára. Ennek érdekében locsolták, lapáttal egyengették, vagy ha túl nyilvánvaló volt a csalás, „véletlenül” ledöntötték a földoszlopot. Mindez sok vitára adott okot, amely egyszer-kétszer tettelegességgé is fajult.

A kubikosokkal ujjat húzni azonban nem volt ajánlatos, már csak azért sem, mert mindig kezük ügyében volt az ásó meg a lapát. A kíméletlen munka megedzette, testben-lélekben kitartóakká nevelte, de igen gyakran el is vadította a kubikon dolgozó embereket. A heti járandóságukat, melyet egyenlően osztottak szét, aszerint ki hány napot dolgozott, gyakran a *kantinban*, a *barátságban* vagy valamelyik útszéli csárdában itták vagy kártyázták el a szilajabbjai. Nem véletlenül elevednek fel ilyen élmények a Temerinben gyűjtött legtöbb kubikosdaltól:

„Sétál a kubikos a Balaton partján,
Tarisznya (j)a hátán, rossz bocskor a lábán,
Cifra kocsmárosné kiáll az ajtóba:
– Ó, te szegény ember, mé vagy ojan búa?

– Cifra kocsmárosné, aztat ne csudájja,
Egíszheti keresetem csak maga hasznájja,
Cifra kocsmárosné, aztat ne csudájja,
Egíszheti keresetem csak maga hasznájja.”

„Hej, kubikra kőne menni,
Ásót, lapátot kőne venni,
Ásó, lapát vásárolná,
Az ára a kocsmárosná!”

Nemcsak a kubikosság önszemléletét, de a falusi társadalom nem-kubikos rétegeinek értékeszményét is tetten érhetjük egy-egy kubikosnótában:

„Ki látott má kubikosbul faszajó gazdát?
Az mégissza az utolsó garassát,
Ha nincs pénze, ad a zsidó hitelbe,
Mégisszuk mi minden borát hitelbe.”

„Sosēm láttam, sosēm láttam kubikosbul jó gazdát,
Mert mégissza, mert mégissza az utolsó garassát,
Ha nincs pénze, elfogyott a pénze, ballag a barákába,
Jó (j)a zsidó, ad a zsidó a gödörcédulára.”

Valamikor minden nagyobb földmunka közelében *kantint* vagy *barákát*, deszkából épített fabódét lehetett találni, ahol élelmes kereskedők dohányt, italt, apróbb közszükségleti cikkeket árultak. A kubikosok heti keresete gyakran ide vándorolt, s ha már elfogyott a pénzük, gyakran fizettek elismervénnyel, *gödörcédulával*, amit a mérnöktől vagy a munkát vezető és ellenőrző „hajcsártól” kaptak egy-egy munkafeladat elvégzéseért, s amit azután pénzre válthattak át.

A falusi nagygazdák sőt a középparasztok is tartózkodással, mitöbb ellenszenvvel szemlélték a kubikosok nehéz, sokszor zilált s nemegyszer botrányos életét. Körükben alakult ki az a nézet, hogy kubikosnak csupa züllött, „barábér”, italkedvelő ember áll.

Ez természetesen már a múltban sem volt igaz. Kubikos elsősorban és törvényszerűen a szegény ember fiából vált. Nem a szegénység volt az ital következménye, de sokkal inkább fordítva: a hajszolt, rendetlen élet, a rossz ételmezés, a nehéz munka és az állandó létbizonytalanság sokukat valóban az ital rabjává tette.

Napjainkra a kubikosmunka nagymértékben átalakult, korszerűsödött. A gyepfelszedő gép, a légkalapács, az árokásás gépesítése és a többi újítás nagymértékben háttérbe szorította, de még ma sem szüntette meg a hagyományos kubikosmunkát. Nagy építkezéseknél, utak építésénél, városok közművesítésénél ma is ott találjuk őket – beszélgetve, káromkodva vagy fütyörészve – a gödör fenekén.

Irodalom:

Kiss Lajos: A szegény emberek élete I–II. Gondolat, Bp., 1981.

Katona Imre: A kubikosás és az ásózás. Szeged, 1963.

Uő.: A vándormunkások munkaszervezetei és ideiglenes életközösségei idénymunkákon (1848–1945). Létünk, 1976., 5. szám.

Uő.: A kubikolás nemzetközivé válása Jugoszláviában. (Magyar, délszláv, olasz és albán földmunkások déli szomszédságunkban). Forrás, 1981. 7. szám.

Kalapis Zoltán: Napi ingázók, vándormunkások és egyéb utazók. Temerin az iparváros vonzáskörében. Magyar Szó, 1982. április 25–május 16.

Mészáros Sándor: Évszázadok viharában. Temerin története 1941-ig. Temerin, 1969.

Pogány Mária: Tőkés vállalkozók és kubikos bér munkások a Tisza-szályozásnál a 19. sz. második felében. Akadémiai K., Bp., 1966.

